

І.В. Брюако

ЄВРОПА В РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Курс лекцій

Ігор Вікторович БРУЯКО

Європа в ранньому Середньовіччі

Курс лекцій

**Одеса
Ірбіс
2025**

УДК 94(4)"653"(075/8)
ББК 63/3(4)4я73
Б89

В книзі міститься авторський курс лекцій з історії раннього Середньовіччя Західної Європи (V–XI ст.). Може бути корисною для студентів та викладачів вищих навчальних закладів, а також для всіх хто цікавиться історією європейського середньовіччя.

The book contains the author's course of lectures on the history of the early Middle Ages in Western Europe (V–XI centuries). May be useful for students and teachers of higher educational institutions, as well as for anyone interested in the history of the European Middle Ages.

Друкується за рішенням вченої ради Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет».
Протокол №6 від 27 листопада 2025 р.

Рецензенти:

Доктор історичних наук, професор В. І. Мільчев, Запорізький національний університет;

PhD з історії та археології, доцент М. І. Самофатов, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

На обкладинці:

Будинок ратуші в Аахені (перша пол. XIV ст.)

В основі – залишки палацу Карла Великого.

Праворуч башта Гранус (788 р.)

Табл. IV, 1, 2; IX, 3; X, 1, 2; XII, 1–4 – фото автора;
решта взята із відкритих джерел.

© Бруяко І.В., 2025

© Ірбіс, 2025

ВСТУП

У 476 році від Різдва Христового в Римі германський вождь Одоакр скинув з престолу малолітнього імператора Ромула. Цій події судилося стати одним із поворотних моментів в історії європейської цивілізації, оскільки саме звідси починається відлік нової історичної епохи, відомої як епоха Середніх віків. Однак ані сам германський вождь, чи його оточення, ані громадяни Риму, ані тим паче повалений хлопчик-імператор цього не усвідомлювали й не могли почуватися співучасниками великих історичних подій чи навіть їхніми творцями. Усі вони, певно, були б чимало здивовані, якби дізналися, що живуть на межі двох історичних епох – Античності та Середньовіччя. Для людини, яка жила у V, VI і навіть VII столітті, антична епоха, тривала. Зміни на теренах Західної Римської імперії були поверхневими і не могли справити якийсь вплив на систему світорозуміння та концепцію світоустрою, що склалися в античному суспільстві протягом тисячоліття. Суспільство продовжувало існувати за стандартами античної епохи (землеустрій і землеволодіння, оподаткування, мова, наука). Навіть імперський державний устрій, а точніше, імперський світоустрій, зберігався у свідомості людей, незважаючи на велику кількість варварських королівств, що виникли на місці Західної Римської імперії. Неабиякою мірою цьому сприяла східна частина Римської імперії (майбутня Візантія), яка, на відміну від західної, благополучно пережила буремні політичні події середини I тис. від Р.Х. У Константинополі продовжував правити імператор. Саме він залишався імператором Римської імперії в очах як своїх підданих на сході, так і тих, хто жив на заході колись єдиної імперії. Саме він продовжував посідати найвищий щабель в ієрархії земних правителів. І недивно, що саме до Константинополя імператору Зенону Одоакр відіслав усі регалії імператорів Західної Римської імперії після повалення Ромула Августула.

Зміни в суспільній свідомості ранньосередньовічної Європи відбувалися повільно, і розуміння того, що людина відтепер живе в якомусь іншому світі, не схожому на світ античної культури, прийшло лише через кілька століть. Така властивість людської свідомості має кілька вельми привабливих за своєю афористичністю визначень. Так, Георгій Володимирович Вернадський називав це «ефектом відкладеної дії». А Карл Маркс – ефектом запізнілої свідомості людини, яка, як правило, відстає від реальності. Інакше кажучи, усвідомлення конкретною людиною, сучасником того, що сталося, його масштабів, значення і наслідків приходить до неї тоді, коли ця реальність сама стає історією і може бути піддана неспішному осмисленню й аналізу. Іноді окремо взятого людського життя виявляється для цього недостатньо. Так було і в нашому випадку. Поняття «Середні віки» в історичній науці має прикладний характер. Воно виникло в міру необхідності, – тоді, коли знадобилося якось позначити певний період, який пройшов після закінчення античної епохи і до початку того, що ми називаємо сьогодні Новим часом. Розуміння завершеності якогось історичного відрізка приходить тоді, коли стають очевидними якісні відмінності цього відрізка від того, в якому живе і працює аналітик. Такі відмінності побачив німецький історик Крістоф Мартін Келлер (1638–1707). Саме він у своїй книжці «*Historia Universalis*», що вийшла друком у 1702 р., вперше запровадив тер-

мін «історія Середніх віків», відвівши їй місце посередині між античною історією та періодом XVI–XVII ст., який він цілком логічно назвав «Новим часом», оскільки це був фактично його час.

Будь-яка історична епоха має відмінний від інших зміст і певну тривалість (хронологію). Точка відліку такої тривалості часто буває умовною, технічною. Тобто прийнятою для зручності. Приміром, хронологічну систему, засновану на даті Різдва Христового, – до Р.Х. і після Р.Х., загальноприйняту на Заході та в дореволюційній Росії, вигадав і розрахував чернець Діонісій Малий лише у VI столітті, тобто за 500 з гаком років після дати Різдва.¹ Приблизно в такий самий спосіб як точка відліку для епохи Середніх віків утвердилася і дата 476 р. Якщо хронологія початку епохи Середньовіччя прийнята майже однотайно,² то щодо її фіналу думки вчених розходяться в межах 100 років. У основі таких розбіжностей лежать різні критерії оцінки подій, якими користуються (або яким надають перевагу) ті чи інші дослідники. Тобто, по суті, це є різниця в теоретичних перевагах, і хоча в основі таких теорій лежать, безумовно, явища об'єктивної властивості, їхній вибір тим чи іншим дослідником зводить усю проблему до найчистішого суб'єктивізму.

«Ніцше проголошував волю до влади, Фрейд підкреслював роль сексуального інстинкту, Маркс зводив на п'єдестал економічний інстинкт. Кожна теорія ставала прокрустовим ложем, на якому емпіричні факти підганялися під заданий зразок».

Ернст Кассіпер

У радянській історичній науці та серед тих зарубіжних учених, які схилилися до марксизму, панувала так звана формаційна теорія, в основі якої лежали закони соціально-економічного розвитку суспільства, виведені Марксом.

Соціальні інститути, суспільні відносини, структури та похідні від них явища культури жорстко детерміновані економічними формами, їхнім розвитком і трансформацією. В основі історичних процесів, таким чином, лежать виробничі відносини, в яких беруть участь, з одного боку, панівний клас експлуататорів, а з іншого – клас експлуатованих, залежних. Добробут перших і держави в цілому повністю залежить від виробничої діяльності других, у яких перші відбирають надлишки продукту їхньої діяльності у вигляді різного роду податків. Якщо залежні не захочуть віддавати надлишки своєї продукції, на цей випадок у панівного класу є інструменти примусу у вигляді різного роду силових структур – суди, поліція, армія. Оскільки ці структури живуть на ті самі податки, які збирають із залежного населення, і нічого не виробляють самостійно в економічному сенсі, то природно, що вони завжди підтримуватимуть правлячий клас.

Відповідно до цієї схеми, поданої тут вельми спрощено, і була розроблена формаційна теорія періодизації історії людства. В її основі 5 головних формацій, які хронологічно йдуть одна за одною – первіснообщинна, рабовласницька,

¹ Поняття «наша ера» (н.е.) і «до нашої ери» як еквівалент ері до Христа і після були введені більшовиками в Росії в повній відповідності з політикою войовничого атеїзму. Цим позначенням досі користуються історики та археологи на пострадянському просторі.

² Один із винятків – теза бельгійського історика Анрі Піренна (див. нижче).

феодална, капіталістична, соціалістична. Перша з них відповідала здебільшого доісторичному (додержавному) періоду в історії людства, друга – епосі Стародавнього світу, третя – Середніх віків, четверта – Новому і Новітньому часу. Згідно з цією теорією, економічна система другої формації, заснована на рабській праці, змінилася третьою, заснованою на трудовій діяльності дрібного виробника (селянина). Для ведення такої діяльності він отримував від феодала землю у володіння в різних формах, аж до спадкового тримання. Однак права власності на землю селянин не мав. Така форма економічних відносин повсюдно панувала аж до кінця XVI ст., коли в Нідерландах відбулася буржуазно-демократична революція і ця невелика країна явила світові принципово нову форму суспільно-економічного устрою.

Поступово визначення «Середні віки» стало наповнюватися змістом, в якому є кілька сигнальних, базових понять і термінів. Вони фактично є синонімами епохи Середньовіччя (напр., «феодалізм»), і за ними цю епоху визначають автоматично та безпомилково («сюзеренітет», «васалітет», «алод», «лицарство» та ін.).

Таким чином, можна сказати, що в якомусь сенсі поняття «феодалізм» і поняття «Середні віки» тотожні. Виходячи з формаційної теорії, хронологічні рамки Середніх віків знаходяться між 476 р. і кінцем XVI ст. Однак така фінальна дата не є загальноприйнятою. У західній історичній науці кінець доби Середньовіччя зазвичай відносять до XV століття. Таке датування ґрунтується на іншій теоретичній базі, коли не заперечується безумовний вплив соціально-економічного чинника, проте пріоритетними вважаються ознаки не економічної, а культурологічної властивості. Зокрема, це зміни всієї системи світогляду в трьох її послідовних рівнях – світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння. Паралельно відбувається зміна парадигми (моделі) мислення, за якою йде зміна культурних стандартів і, зрештою, вихід суспільства на нову траєкторію розвитку. Справді, важко заперечувати протилежність язичництва та християнства і водночас їхню переважну відповідність античній та середньовічній епохам. І навіть якщо виникнення християнства вважати формою соціального протесту, реактивного до економічної ситуації, то, по-перше, ця форма зародилася за доби розквіту Римської імперії, а по-друге, ідеологія, виникнувши на певному етапі на платформі соціально-економічних відносин, пізніше починає відігравати цілком самостійну роль.

Існує багато явищ економічної, політичної та гуманістичної властивості, якими цілком справедливо обґрунтовують фінал епохи Середньовіччя. У XV столітті відбувається безліч таких подій, і недарма один із найвидатніших істориків XX століття голландець Йохан Хейзінга назвав цей період «Осінню середньовіччя». Саме у XV столітті епоха Відродження вступає у свою найвищу фазу. Наприкінці цього ж століття Христофор Колумб відкрив американський материк. У 1453 р. гине Візантійська імперія, це фактичне тисячолітнє царство, яке, здавалося, існуватиме вічно. У XV столітті починається занепад епохи замків, зумовлений розвитком вогнепальної зброї і, насамперед, артилерії. Одночасно, і з тих самих причин, відходить в історію феномен середньовічного лицарства. Закінчення Столітньої війни в середині XV століття сигналізує про початок формування на європейському континенті національних держав. З'яв-

ляється книгодрукування – над світом сходить «галактика Гутенберга». Усі ці явища та події мали характер цивілізаційних зрушень, які радикально змінили світоглядні настанови та призвели до появи нових культурних стандартів.

Отже, ми встановили, що, розпочавши свій відлік у 476 р., епоха Середніх віків завершується у XV/XVI ст., охоплюючи, таким чином, ціле тисячоліття. І очевидно, що така історична тривалість не може бути єдиною і неподільною. Усередині неї має бути своя періодизація, яка також зумовлена якимись важливими подіями, процесами, якісними станами, тобто усім тим, що сьогодні прийнято називати «пороговими смислами». Щодо цієї внутрішньої періодизації історії Середніх віків у науковому світі немає єдності. Частина вчених говорить про два етапи – раннього (V–XI ст.) і пізнього (XII–XV/XVI ст.) Середньовіччя. Інші вважають, що слід говорити про триступеневу періодизацію, і між раннім (V–XI ст.) і пізнім (XIV–XV ст.) Середньовіччям слід виокремити ще й проміжний етап так званого високого Середньовіччя (XII–XIII ст.). Ми не будемо вникати в обґрунтованість тієї чи іншої періодизації з однієї-єдиної причини. Як впливає з назви курсу, ми вестимемо мову тільки про період раннього Середньовіччя, щодо хронології якого думки вчених практично повністю збігаються.

Отже, раннє Середньовіччя займає хронологічний діапазон між 476 р. (або кінцем V ст.) і XI ст., або умовно 1100 р. Чому саме XI століття? За якими подіями, або ознаками встановлюється саме ця дата? Їх доволі багато, і, хоча за своєю суттю вони можуть здаватися більш-менш важливими, тим не менш правильним буде розглядати їх у вигляді певної структури, елементи якої взаємопов'язані. Перелік можна почати з фактичних явищ, які цілком очевидні і не потребують поглибленого аналізу. У XII столітті починається стрімке кількісне і якісне зростання міст як центрів цехового виробництва, торгівлі та тяжіння населення, не зайнятого в аграрному секторі виробництва. Поява класичних, т.зв. «феодалних» замків, знаменує початок цілої епохи – епохи замків. Відбувається зміна архітектурного стилю. Великоваговий, приземлений, орієнтований назовні (інтровертний) романський стиль змінює готика – естетично витончена хаотичність (В. Воррінгер), піднесена до неба (рис. 20). Як вважає французький історик Сімона Ру, зміна архітектурних форм більше, ніж будь-що, вказувала на настання нового часу. І, хоча тут йдеться про рубіж між Середніми віками і Новим часом, але це справедливо і для періоду, про який говоримо ми. Затвердження норманського королівства на Сицилії за правління Роберта Гвіскара (1059–1085 рр.) означало завершення епохи вікінгів, або, як її ще називають – епохи Малого переселення народів. Сицилія разом із Південною Італією стали останніми областями, куди поширилася експансія норманів.

Останні роки XI століття відкривають двохсотрічну епоху Хрестових походів. Населення Західної Європи вперше за шість століть вийшло за межі свого партикулярного географічного кругозору і на власні очі познайомилося, нехай і в досить своєрідній формі, з цивілізаціями Сходу.

Церковний розкол середини XI ст. між Римом і Константинополем теж можна зарахувати до розряду порогових смислів. Хоча, як ми вже говорили, повне усвідомлення того, що сталося, навіть до церковних діячів двох гілок

християнства прийшло приблизно на півтора-два століття пізніше, після IV Хрестового походу.

Відбувається фактичне завершення формування лицарського стану. Поняття «кінний воїн» відривається від соціальної та юридичної прив'язки терміна «*militēs*» (як слуга, напр.) і стає самостійним, позначаючи фактично незалежного сеньйора-лицаря.

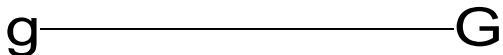
Нарешті, саме до XI століття тенденція до політичної децентралізації, роздробленості досягає в Європі свого піку. А вже в наступному, XII столітті починається процес збирання земель і концентрації влади в руках однієї людини. Цей процес, що йшов поступово і спочатку надзвичайно повільно, з відступами, але неухильно, зрештою все ж таки призвів до утворення національних держав під скіпетром монархів.

Охочі заглибитися в проблему періодизації Середніх віків, можуть зіткнутися і з іншими, почасти парадоксальними або просто незвичайними, оригінальними судженнями з цього приводу. Наприклад, з тезою бельгійського історика Анрі Піренна, згідно з якою, епоху аж до початку VIII ст. (тобто до арабського завоювання Іспанії) швидше можна вважати продовженням, або інерцією розвитку античної цивілізації. І тільки після цього настає епоха Середньовіччя. А видатні французькі історики-медієвісти Марк Блок і Жорж Дюбі вважали, що між раннім і високим Середньовіччям відмінностей більше, ніж схожості, а світ франків (читай – Західна Європа) аж до X ст. залишався античним (пізньоримським) за своєю суттю.

Духовна та ментальна (світоглядна) трансформація людини європейської культури також відбувається в період XI–XII ст. Для раннього Середньовіччя характерне очікування вічності, яка настане за фатальною межею кожної людини. Земне життя розглядається як шлях до спасіння душі, підготовка до життя вічного. Це обтяжливо тривалий, непотрібний етап, за час якого людина зазнає нескінченних спокус, і чим довше життя, тим більша вірогідність вчинити гріховний вчинок, який потрібно буде обов'язково замолювати. Звідси презирство до земного світу, звідси й погляд на працю як на необхідну повинність, яку слід відпрацьовувати за гріховну сутність людини. Але до початку високого Середньовіччя в індивідуальній свідомості центр уваги переміщається з небес на землю. Поряд із вірою починає зміцнюватися знання, що розглядається як участь людини в творчих діяннях Бога. На зміну сприйняттю історії як неухильного процесу старіння і занепаду приходять розуміння історії (і життя людини в ній) як процесу сходження. І відповідно до цього протягом XI–XIII ст. змінюється сприйняття часу. Замість циклічного, нескінченно повторюваного подібно до періодів сільськогосподарських робіт, приходять розуміння часу як лінійного процесу, тобто фактично сучасного.

На цьому, напевно, можна й закінчити, бо наведених прикладів, здається, цілком достатньо для того, щоб самостійність епохи раннього Середньовіччя, її своєрідність і відмінність від наступних періодів історії Середніх віків стали цілком очевидними.

ЛЕКЦІЯ 1

Велике переселення народів і падіння Західної Римської імперії

У 395 р. імператор Феодосій у котре, але тепер уже назавжди, розділив Римську імперію на Західну, де почав правити імператор Гонорій, і Східну, на чолі з імператором Аркадієм. При цьому обидві частини перебували в нерівному економічному становищі. Схід, майбутня Візантія, був багатшим за Захід, оскільки тут ресурсна база почала витрачатися пізніше. Ці території входили до складу Римської імперії поступово, починаючи з II ст. до Р.Х. Тут, з одного боку, не так розвинене було так зване класичне рабство, а з іншого, саме тут, на Сході, активно велися експерименти з удосконалення економічної системи (колонат, вільні общинники та вільні ремісники в містах) і застосування різноманітних технічних нововведень. Схід був багатшим за Захід, і це було вирішальним чинником в умовах, коли цілі орди варварів загрожували самому існуванню імперії. По-перше, наявність достатньої кількості грошей давала змогу утримувати велику армію, зокрема й найману. А, по-друге, якщо армія виявлялася безсилою, то тоді можна було задіяти фінансовий фактор, тобто існувала можливість відкупитися від особливо агресивних і вдалих варварських ватажків. Цим охоче й вміло користувалася Східна імперія протягом усієї епохи Великого переселення народів.

Усі ці можливості Константинополя наприкінці IV ст. були спрямовані на розв'язання однієї, але доленосної для імперії проблеми – відвести потік варварської навали від своїх кордонів і перенацілити його далі на захід. Особливо важливою для нашого подальшого викладу є готська тема. З історії пізнього античного періоду відомо, що германські племена готів, просунувшись із Південної Прибалтики на південний схід у II–III ст., розселилися в Північному Причорномор'ї, утворивши тут, вже в IV столітті, два королівства – остготів і вестготів. Кінець їхньому цілком благополучному існуванню поклала навала азійських кочівників гунів, які послідовно розгромили обидва королівства;

376 р. – вестготи, що мешкали між Дністром і Дунаєм, перед катастрофою, що насувається, у вигляді навали гунів в особі свого вождя Атанаріха просять у римської адміністрації прийняти їх на свою територію як федератів (союзників), до обов'язків яких входила б охорона прикордонних рубежів. Прохання задовольнили, проте імперські чиновники не змогли забезпечити кільком десяткам тисяч переселенців скільки-небудь нормальні умови існування;

377 р. – доведені нуждою до крайнощів, вестготи піднімають повстання, під час якого їхній вождь Фрітігерн проголошує похід на Константинополь. Назустріч варварам рухається римська армія під командуванням самого імператора Валента;

серпень 378 р. – у битві під Адріанополем готи розгромили римську армію. Імператора Валента було вбито;

Докладний опис битви можна знайти у пізньоримського історика і військового діяча Амміана Марцелліна (*Amm. Marc. XXXI*). Відомості про цю грандіозну битву містяться також і в гот-

ського історика VI ст. Йордана, який доволі докладно описує кончину Валента. Імператор, бачачи розгром своєї армії, втік з поля бою в якесь селище поблизу Адріанополя і сховався там у «жалюгідному будиночку». Готи, не знаючи, хто там ховається, підпалили будинок, і імператор, як блискуче висловився Йордан, «... был сожжён с царственным великолепием» (*Iord. Get.*, 138).

Незважаючи на таку нищівну поразку, Східна Римська імперія швидко врегулювала конфлікт із готами, відкупившись від них. У **382 р.** готи, все на тих самих правах союзників-федератів, були поселені на землях в Іллірії.

Наступна, одна з найгероїчніших сторінок історії вестготів, пов'язана з ім'ям нового вождя Аларіха. Між **391–394 рр.** ця особистість уперше згадується в джерелах;

396 р. – вестготські федерати на чолі з Аларіхом здійснюють повстання в Іллірії та потім рухаються на південь до Греції;

397 р. – Аларіха зі своїм військом оточено в Пелопоннесі армією Західної Римської імперії, яку очолював воєначальник на ім'я Стиліхон (рис. 1);

Ця особистість вельми примітна. Стиліхон був породженням свого авантюрного віку. Вандал за походженням, він зробив швидко й успішну кар'єру при дворі імператора насамперед як надзвичайно обдарований полководець. В епізоді з оточенням Аларіха Стиліхон не став його добивати, а дозволив йому піти геть.

402 р. – великодушно прощений п'ятьма роками раніше, Аларіх вторгається цього разу вже безпосередньо в Італію;

Стиліхон із властивою йому рішучістю і швидкістю організовує відсіч ворогові. В Італію спішно стягуються легіони з Рейну. Проводяться заходи щодо зміцнення самого Риму. Імператор і його двір переведені з Риму до Равенни, яка, на відміну від столиці, розташована в досить важкодоступній, болотистій місцевості.

Рис. 1. Стиліхон. Стулка диптиха зі слонової кістки (~ 400 р.)

Вжиті заходи дали результат: 6 квітня в битві при Полленціо вестготи були розбиті. Їхній табір був захоплений разом із сім'єю самого Аларіха. У цих умовах Аларіх змушений був піти з Італії. Втім, ненадовго.

403 р. – нове вторгнення вестготів. У битві при Вероні вестготи знову зазнають поразки і знову, як у 397 р., Стиліхон дав можливість Аларіху піти, уклавши з вестготами договір як з федератами і поселивши їх у басейні р. Сава.

Існує кілька пояснень такого м'якого ставлення вандала Стиліхона до гота Аларіха. Згідно з одним із найпоширеніших, Стиліхон мав намір у разі потреби використати вестготів проти Східної імперії. Хай там як, але згодом, коли полководця було звинувачено у зраді, йому пригадали ці дивні акти великодушності по відношенню до такого небезпечного супротивника.

405 р. – очолювана якимось Радагайсом коаліція германських племен, що складалася з остготів, вандалів, свевів і кочівників-аланів, вторглася в межі Західної імперії та була розбита Стиліхоном;

У січні **407 р.** вандали, свеві, алани перейшли кордон імперії по Рейну, знесли заслін франків-федератів і здійснили один з найграндіозніших за масштабом погромів у Галльській області. Безчинства варварів тривали 33 місяці, і подія ця, безумовно, привернула до себе увагу всіх найбільш значних письменників-сучасників. Християнський письменник першої половини V ст. Орієнцій описує те, що відбувалося на його очах, лаконічною фразою: *«одним багаттям диміла вся Галлія»*.

407 р. – повстання піктів і скоттів у Британії проти римського панування; У відповідь на прохання союзних Риму бриттів про допомогу імператор Гонорій порадив їм захищатися від піктів своїми силами.

Унаслідок подій, що відбулися 407 року, зі складу Західної Римської імперії вийшли два найбільших діоцези – Галлія і Британія.

Тим часом у Римі посилено поширюються чутки про зраду Стиліхона. Важко сказати, скільки в них було правди, але в тому, що їхній появі сприяла та, справді чимала влада, яку мав Стиліхон, сумнівів бути не повинно. Чутки ці повторює низка сучасників описуваних подій – римський історик Павло Орозій, св. Ієронім, візантійський історик V–VI ст. Марцеллін Коміт.

«Як передають багато хто, всемогутній полководець не цінював величезної влади, якою користувався, і замишляв посадити на престол свого сина Євхерія, підтримував зв'язок з Аларіхом...»

Павло Орозій (VII, 38)

Дуже швидко підозри перейшли у звинувачення, які найактивніше відстоювало т.зв. «анти-германське» угруповання в оточенні імператора Гонорія.

23 серпня 408 р. Стиліхона було страчено;

Дізнавшись про загибель Стиліхона, за кілька місяців у тому ж 408 р. Аларіх вторгся в Італію й обложив Рим. Захищати імперію виявилось нікому.

Перша облога закінчилася тим, що жителі змогли зібрати необхідні кошти і відкупитися від варварів. Через два роки Аларіх знову підступає до стін Вічного міста.

24 серпня 410 р. – тисячолітнє місто, яке за 800 останніх років своєї історії жодного разу не було захоплене зовнішнім супротивником, впало під напором великого натовпу не надто добре організованих варварів;

«Коли згасло найяскравіше світло, коли цілий світ загинув в одному місті, тоді я онімів»

св. Ієронім

Після розгрому Рима готи йдуть далі на південь Італії, де невдовзі в тому ж 410 році помирає Аларіх і йому успадковує його шурин – Атаульф.

Тут не можна пройти повз легендарну історію похорону Аларіха. Щоб убезпечити його могилу від розграбування, одноплемінники придумали технічно вельми оригінальний проект поховання свого вождя. На невеликій річці Бузенто в Калабрії було споруджено греблю. Потім, на ділянці дна річки, що відкрилася, спорудили могилу, поклавши туди Аларіха і забезпечивши його найбагатшими підношеннями (рис. 2). Після чого греблю розібрали і річка повернулася у своє русло.

412 г. – готи на чолі з Атаульфом оселилися в Аквітанії як федерати, а **418 р.** вони повернулися до Галлії, і саме тут було утворено **перше варварське королівство – Вестготське**;

Гуни та Західна Римська імперія. Після розгрому готів у 376–378 рр. гуни на якийсь, дуже нетривалий, час зупиняються в Північному Причорномор'ї.

405–406 рр. – гуни переносять центр із Причорномор'я (Нижнього Подунав'я) на Середній Дунай до Паннонії, у степи нинішньої Угорщини; Саме тут відбувається останній, найкоротший і водночас найгероїчніший і найяскраві-

Рис. 2. Похорон Аларіха на дні річки Бузенто.
Герріх Лейтман (1824–1904). Літографія 1895 р.

ший період історії гунів, ознаменований протистоянням із Римом і Константинополем.

448/449 рр. – Східна Римська імперія направляє посольство в ставку царя гунів Аттіли; При посольстві перебував секретар на ім'я Пріск (Пріск Панійський), який залишив безцінний для істориків твір з описом цієї дипломатичної місії, – аудієнцій в Аттіли, зовнішності самого царя гунів і безлічі інших відомостей, що стосуються суспільно-політичного устрою, побуту гунської орди;

Метою цього посольства, так само як і більшості інших у ставку гунів, було обговорення суми відкупу за мирні відносини з Аттілою. У 40-ті рр. Візантія виплачувала гунам 6 тис. фунтів золота щорічно, що становило приблизно дві тонни. Сума справді велетенська, проте в перерахунку на «валовий» продукт

Східної Римської імперії це дорівнювало всього 2,2%. Ці цифри свідчать про набагато більш благополучне фінансово-економічне становище Східної імперії порівняно із Західною. Остання також виплачувала данину гунам, але при цьому напружуючи всі сили і витрачаючи залишки своїх і без того мізерних ресурсів.

450 р. – імператор Сходу Маркіан припинив виплачувати данину, і Аттіла, мабуть, не наважуючись воювати з Константинополем, задумав грандіозний похід на Захід, який і здійснив наступного року;

451 р. – у червні в північно-східній Франції (суч. департамент Шампань) на великій рівнині, відомій під назвою Каталаунські поля, відбулася одна з найбільших битв в історії Європи, яку ще називають «Битвою народів». У ній брали участь, з одного боку, коаліція гунів і германців на чолі з Аттілою, з іншого – римські легіони в союзі знов-таки з германськими племенами. На чолі армії Західної Римської імперії стояв полководець Аецій – один зі славної плеяди т.зв. «останніх римлян».

Аецій народився бл. 390 р. у Дуросторумі (суч. Силістра, Болгарія). Батько його обіймав посаду магістра кінноти в Нижній Мезії, і в юності Аецій, як син шляхетних батьків, був кілька років заручником спочатку в Аларіха, а потім і в гунів, де зустрічався з молодим Аттілою, близько познайомився зі звичаями й військовою справою гунів, що виявилось вельми корисним на Каталаунських полях. Уміло маневруючи на політичному полі Західної Римської імперії, Аецій протягом 30 років підтримував на плаву «Гесперію», як іще називали Західну Римську імперію за часів правління Валентиніана III, імператора вельми посереднього. За ревну службу Аеція і було вбито своїм патроном у 454 р. Він повторив долю багатьох наближених, відданих своїм правителям, і зраджених ними ж.

Наше основне джерело Каталаунської битви – готський історик Йордан, який жив у VI столітті. Він наводить неймовірні цифри учасників – понад півмільйона осіб, і загиблих – близько 180 000 (*Iord. Get.217*). На думку більшості вчених, бій закінчився вничью, проте стратегічна перемога була за Аецієм, оскільки Аттіла змушений був припинити похід і повернутися назад, у Паннонію. Це, втім, не завадило вождю гунів уже в наступному році обрушитися на Північну Італію. Однак це були останні перемоги гунської орди.

453 р. – Аттіла помирає за загадкових і досить романтичних обставин, деталі яких зберіг для нас усе той самий Йордан;

454 р. – у битві на р. Недао в Паннонії гуни були вщент розгромлені германцями, їхня імперія стрімко розпалася, ті, хто вціліли після розгрому, повернулися до степів Причорномор'я;

Ми повертаємося до фінального епізоду історії Західної Римської імперії та постаті Одоакра, якому було судилося поставити крапку в цій самій історії.

469/70 рр. – за легендою відбулася зустріч Одоакра, ще нікому не відомого, зі св. Северином, християнським просвітителем (на прізвисько «Апостол Норіка»). Саме св. Северин передбачив майбутню славу вождю скірів:

«Іди в Італію, йди, хоча тепер ти в найбільшій сукні, але незабаром будеш сам щедро обдаровувати багатьох»

Євгінній

«Життя святого Северина» (VII)

За найдостовірнішим свідченням Іоанна Антіохійського, візантійського історика VII ст., Одоакр походив із германського племені скірів. Його батько – Едіка (Едак?) був одним із наближених Аттіли.

470 р. – скіри виступають як союзники в армії римського імператора Анфемія, після загибелі якого частина германців-федератів проголосила імператором Юлія Непота – передостаннього в переліку імператорів Західної Римської імперії;

475 р. – інша група німецьких племен, які очолювалися патрицієм Орестом, повалила Непота і проголосила імператором сина Ореста Ромула Августула (жовтень 475 р.).

Після того як Орест не виконав обіцянки наділити землею германців, які підтримали його, скіри Одоакра вбили його (**28.08.476 р.**), заслали його сина Ромула Августула з ріднею до Кампанії і проголосили правителем Італії самого Одоакра з титулом *Rex*. Його резиденцією стала Равенна.

Імператор Східної імперії Зенон таку узурпацію влади не визнав і вважав законним поваленого Юлія Непота, який жив приватно в Далмації.

У **480 р.** Одоакр розпорядився вбити Непота, і далі він збирався виступити проти Візантії (Зенона). Для боротьби з Одоакром Зенон вирішив використати племена ругіїв – федератів, що мешкали на лівому березі Дунаю навпроти провінції Норік. Імператор доручив королю ругіїв Фелефею вторгнутися в Італію і оселитися там за його згодою. Однак Одоакр завдав попереджувального удару. Взимку **487 р.** він перейшов Дунай по льоду і розбив ругіїв у їхній власній країні. Короля Фелефея і королеву Гізо повели в полон і стратили в Равенні.

Наступного року Одоакр організовує новий похід, який закінчився остаточно розгромом ругіїв. Однак знищення ругіїв мало негативні наслідки і для самого Одоакра, і його влади в Італії. Цей розгром у черговий раз порушив баланс сил на колишньому лімесі імперії. У результаті місце стабільних і, якщо можна так сказати, адекватних ворогів ругіїв, зайняли непередбачувані герули.

Про *причини загибелі Західної Римської імперії* написано багато. До соціально-економічних аспектів кризи, про які говорять головним чином, повною мірою можна додати і кризу духовності. Населення Риму і імперії загалом не було національним. У нього було відсутнє почуття єдності з державою як місцем проживання, патріотизм, почуття обов'язку перед батьківщиною – все це було чуже популяційному конгломерату, об'єднаному лише прагненням особистого добробуту і захисту тих цінностей, які сприяли цьому.

Письменники і діячі християнської церкви пояснювали загибель Риму людськими вадами того суспільства, на зміну якому мав прийти християнський

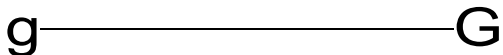
світ. Це ідеологічне підґрунтя справді має фактичні приклади найглибшого духовного занепаду. Пресвітер Марсея Сальвіан (~450 р.) з непідробним здивуванням описує в буквальному розумінні танці на кістках, що їх збиралися влаштувати жителі найбільшого міста Галлії – Тріра. До середини V ст. Трір уже чотири рази був узятий і розграбований варварами. Місто було буквально завалене непохованими трупами, серед живих лютували хвороби і голод. І ось, посеред цього розорення, деякі знатні городяни клопочуть перед імператором про відновлення ігор у цирку. Звертаючись до цих людей, Сальвіан вигукує:

«Зізнаюся, я вважав вас нещасними через розорення, випробуваного вами; але прохання про ігрищ робить вас в моїх очах ще більш нещасними. Я думав, що ви під час пожеж і грабежу втратили одну перевагу, але я не знав, що ви при цьому, позбулися почуття і розуму».

Сальвіан VI, 13–151

g ————— G

ЛЕКЦІЯ 2

Варварські королевства на території Західної Римської імперії

2.1. Остготи та королевство остготов (V–VI вв.).

Після розгрому гунами в межиріччі Дністра і Дніпра в 376–378 рр., остготи, мабуть, ледве не повністю увійшли до складу гуннської орди. Ми нічого про них не знаємо, оскільки вони зникають з письмових джерел аж до 454 р. Саме тоді, після битви на р. Недао, з гуннської орди, що розпадається, відокремилися й остготи.

456 р. – остготи оселилися як федерати в провінції Паннонія;

Першим королем остготів був Теодемір, про діяння якого відомо мало. А ось його синові Теодоріху судилося стати однією з найбільш значущих фігур серед монархів варварських королівств Західної Європи, за що він отримав прізвисько «Великий».

487 р. – остготи Теодоріха атакували Константинополь, проте так само, як у випадку з вестготами Аларіха, Візантія в особі імператора Зенона (474–491 рр.) змогла за допомогою грошей і дипломатії відвести остготів Теодоріха подалі від Константинополя – в Італію; Передбачалося, що тут остготи Теодоріха зможуть стати силою, яка протистоїть Одоакру.

488 р. – 100 тис. готів (включно з жінками і дітьми) на чолі з Теодоріхом, і ще 50 тис. інших племен і народів, розпочали завоювання Італії;

490 р. – на р. Аддуа відбулася вирішальна битва між Одоакром і Теодоріхом; Одоакр був розбитий і сховався в Равенні;

493 р. – Теодоріх взяв місто в облогу і запропонував Одоакру почесну капітуляцію, уклавши з ним договір, на що останній погодився;

Іоанн Антіохійський, візантійський історик VII ст., пише, що Теодоріх і Одоакр домовилися правити спільно. Але не минуло й 10 днів, як Одоакр був убитий (рис. 3). Причому зробив це особисто Теодоріх. Пізніше були вбиті дружина і син Одоакра. Таким чином, з точки зору сучасної людини все було зроблено віроломно, по-варварськи. Однак це цілком відповідало поведінковим стереотипам і моральним стандартам самих варварів – германців, і не тільки їх одних. Це потрібно розуміти на тлі всієї подальшої історії Теодоріха, який намагався постати перед сучасниками в образі освіченого государя.

Отже, у **493 р.** остготи Теодоріха завоювали Італію, і саме з цього року починається відлік історії королівства остготів, вельми, втім, недовгої.

Остготське королівство займало досить велику територію – Італія, Сицилія, Цисальпійська Галлія, Далмація і Прованс (табл. I, 1). Поєднання великої географічної протяжності та державної ефемерності можна вважати характерною особливістю варварських королівств, – принаймні найбільших, таких як вестготське, остготське, вандальське.

Теодоріх Великий правив понад 30 років (**493–526 рр.**) і, якщо вірити панегіристам, правив мудро та справедливо, у чому йому допомагали римські рад-

Рис. 3. Вбивство Одоакра

ники (Ліберій, Кассіодор, Сіммах і Боецій). Сучасники навіть вважали, що це дозволило Італії пережити новий золотий вік, хоча це твердження видається вельми сумнівним.

Серед наближених остготського короля, безумовно, заслуговує на згадку постать філософа Боеція (~480–524 рр.). Римський аристократ виконував посаду сенатора і посів, зрештою, вищий державний пост за Теодоріха, якому, вочевидь, лестило те, що в його оточенні перебуває настільки відома особистість. Боецій у своїй творчості фактично обґрунтовував ідею Теодоріха про горезвісний синтез латинської та германської культур. Це повністю відповідало прагненням Боеція продовжити життя античної філософської думки, адаптувавши її до розуму нових господарів життя. Однак спроби Боеція конструктивно впливати на державну діяльність Теодоріха поступово стали дратувати короля остготів. За зовнішньою гармонією стосунків проглядалася погано приховувана неприязнь варвара до людини освіченої, що, загалом-то, слід вважати явищем типовим незалежно від історичної епохи. Ворожість сягнула свого піку в 523 р., коли Боеція звинуватили в державній зраді й невдовзі стратили. Саме перебуваючи у в'язниці, він написав свій знаменитий твір під назвою «Утешение философией». У ньому Боецій спробував об'єднати християнську ідеологію з раціональним початком античної філософії, або, простіше кажучи, – примирити віру з розумом. Однак його спроба виявилася безуспішною багато в чому тому, що сам Боецій для себе вибір зробив на користь розуму.

Правління Теодоріха ознаменувалося об'єднанням під його владою всієї Італії, а також значними територіальними придбаннями за її межами. Побудувавши власний флот, король остготів зміг успішно протистояти піратству, яке

стало серйозною проблемою в Західному Середземномор'ї через діяльність вандалів, які поставили цей більш ніж сумнівний промисел на державний рівень.

Теодоріха Великого, безумовно, можна вважати найбільш значущою політичною фігурою в західній частині колишньої Імперії (табл. II, 2). Він вельми активно втручався у справи сусідів-германців, франків і вестготів, королі яких ворогували між собою. У **507 р.** Теодоріх зупинив просування франків до Середземного моря, фактично заборонивши королю Хлодвігу захоплювати Прованс і приєднувати його до вже зайнятої франками Аквітанії. Теодоріх пише листа Хлодвігу, в якому він називає короля вестготів Аларіха II «нашим сином», а короля франків застерігає від поспішних кроків:

«Обидва ви королі великих націй; обидва ви в розквіті своїх років. Війна ваша не дешево обійдеться обом народам... Нехай предмет вашої чвари досліджується попередньо суддями, обраними з боку ваших родичів... Киньте цей розбрат... Я погрожую вам по праву батька і друга. Той буде мати ворогом мене... хто нехтує... такими умовляннями»

Кассиодор³

Поряд із подібними акціями Теодоріх активно зміцнював зв'язки із сусідами за допомогою династичних шлюбів. Так, своїх дочок він видав заміж за бургундського і вестготського князів, а сам одружився з донькою все того ж Хлодвіга.

Слід також зазначити, що в період **511–526 рр.**, Теодоріх був фактичним і юридичним правителем ще й вестготського королівства, про що йтиметься далі.

Остготське суспільство структурно виглядало досить просто. Верхній, надзвичайно тонкий шар становили власне переможці, тобто остготи. Вся інша маса – докорінні жителі Італії, які здебільшого продовжували жити колишнім життям, тихо ненавидячи переможців. Практично не існувало жодних передумов для творчого синтезу цих двох верств, що було б запорукою створення стійкого, життєздатного державного організму. Негативно позначалася і конфесійна відмінність – остготи сповідували аріанську версію християнства, тоді як решта суспільства стояла на позиціях істинної (католицької) віри.

Після завоювання Італії переможцям необхідно було вирішити аграрне питання. Остготи потребували джерела добробуту, найнадійнішим з яких вважалася земля. Було утворено аграрну комісію з наділення остготів Теодоріха землею, яку очолив Ліберій (465–554 рр.) – римський патрицій і сенатор, префект преторія Галлії та Італії. Основна маса остготів була поселена в Північній Італії на земельних ділянках, які належали ще недавно воїнам Одоакра. Тим самим Ліберій зумів зберегти значний прошарок італо-римських землевласників (*possesores*), які проживали в інших районах Італії. Зберігся і поземельний податок – терція (1/3 доходів з ділянки).

Остготська спадщина в кількісному і якісному відношеннях майже не відрізнялася від такого ж внеску в майбутню європейську цивілізацію інших варварських королівств. Ця спадщина була мінімальною. Якщо не брати до

³ Кассиодор (480/490 – 585/590 рр.) історик, державний діяч, префект преторію Італії.

уваги предмети матеріальної культури, насамперед у вигляді різного роду прикрас, яким найбільшою мірою притаманна етнокультурна індивідуальність, то можна назвати лише деякі монументальні об'єкти. Та й то вважати їх творінням остготів можна лише вельми умовно, оскільки проектували і будували їх фахівці з числа місцевого населення Італії. Більшість таких пам'яток – це церкви (базиліки), і практично всі вони збереглися тільки в Равенні, що була столицею королівства.⁴ Найвідоміші серед них – це базиліки Сант-Аполлінаре-ін-Классе (549 р.), у вигляді якої відчувається сильний візантійський вплив (рис. 4; табл. II, 1), і Сант-Аполлінаре-Нуово, зведена ще за життя Теодориха як його палацова церква. Досить оригінальною спорудою, хоча й такою, що безумовно наслідує аналогічні споруди Римської імперії, є мавзолей Теодориха там само в Равенні (рис. 5). Він був побудований у 520 р. і вважається єдиною цілісною пам'яткою остготського зодчества. За дуже влучним зауваженням британського історика Г. Кенігсбергера, мавзолей Теодориха являє собою масивну і водночас витончену ротонду, що «... досі стоїть у Равенні як символ невдалого злиття двох культур».

Таке злиття готів із римлянами, на думку російського історика і філософа Л. Карсавіна, було ідеалом Теодориха. Спадщину античної епохи необхідно було зберегти і долучити до неї готів. Не розвинути (переосмислити), а тільки лише зберегти. Вийти з тіні античної цивілізації готам не вдалося: *«Велична ідея Теодориха по суті своїй була ідеєю відтворення непотрібної, зовнішньої форми римської культури, форми, вже засудженої історією»*.

До кінця правління Теодорих різко змінив своє ставлення до «римлян». Спроби трохи нав'язливого альянсу між варварами й римлянами були відкинуті після того, як старий (~70 років) король довідався, що серед римської знаті склався план передання Італії під контроль Східної Римської імперії та вигнання, таким чином, готської верхівки. Наближених і обласканих варваром римських аристократів Боеція, Сіммаху Молодшого і, ймовірно, папу Іоанна I, було страчено. «Освічена іділія» в суспільстві, зшитому за допомогою меча, виявилася нежиттєздатною. Субстанційна сутність варвара вкотре показала свою нездатність через силу сприймати і сповідувати те, що органічно притаманне і легко втілювалося високими, вільними особистостями античного суспільства.

Кінець історії остготського королівства виявився пов'язаний з ідеєю відновлення Римської імперії імператором Юстиніаном I (527–565 рр.). Під час запеклої 20-річної війни королівство остготів було знищене воєначальниками Юстиніана – Велізарієм, мабуть, найзнаменитішим полководцем своєї епохи, і Нарсесом. Хронологія подій має такий вигляд:

535 р. – армія Велізарія висаджується на Сицилії;

536 р. – захоплено Рим;

539 р. – захоплено столицю остготів Равенну;

Однак потім на східних кордонах імперії активізувався сасанідський Іран, і Юстиніан змушений був відкликати Велізарія з Італії та разом з армією відправити його на схід. Скориставшись цим, готи, яких у 541 р. очолив енергійний король на ім'я Тотіла, поступово повернули собі значну частину Італії.

⁴ У Йордана міститься докладний опис Равенни того часу.

Рис. 4. Церква Сан-Аполлінаре-ін-Класе. VI століття

546 р. – перше захоплення Риму готами; Тотіла відправляє посольство до Юстиніана з пропозицією миру і союзу між імперією і готами за безумовного визнання старшинства імперії. Юстиніан послів прийняв, але від прямої відповіді ухилився;

547/548 рр. – Велізарій, який триумфально повернувся зі Сходу, знову відвоює Рим;

Рис. 5. Мавзолей Теодоріха Великого в Равенні

550 р. – друге захоплення готами Риму і нове посольство до Юстиніана; на цього разу посол навіть не був прийнятий і, як повідомляє історик Прокопій Кесарійський, імператор «не пустив його на очі»;

550/551 рр. – замість Велізарія головнокомандувачем призначено Нарсеса;

552 р. – вирішальна битва при містечку Гуальдо-Тадіно, в якій готи були розгромлені, а король Тотіла загинув;

«Ця битва абсолютно зруйнувала і самовпевненість, і міць Тотіли і готів»

*Прокопій Кесарійський.
Війна з готами (IV, 23, 42)*

555 р. – капітулює остання фортеця з готським гарнізоном;

У 555–565 рр. уся Італія потрапляє під візантійське панування, проте вже з 568 р. північ Італії завойовують нові варвари-германці, лангобарди.

2.2. Вестготи і королівство вестготів (V–VIII ст.)

У 412 р. після смерті Аларіха I, його одноплемінники на чолі з Атаульфом оселилися спочатку в Аквітанії, а 418 р. у Галлії.

Вестготи, мабуть, як ніхто інший з германських племен, що осіли на території Західної Римської імперії, були «непосидючі» і довго не могли визначитися з вибором місця свого постійного проживання. Ці безцільні, на перший погляд, блукання вестготів імперією впродовж десятиліть, починаючи з 378 р., імовірно, відображають адаптаційні складнощі цієї варварської групи.

Історичний поділ готів на ост- і вестготів сходиться до часу правління імператора Клавдія II *Готського* (268–270 рр.). Іноді в цих назвах вбачають виключно географічну основу. Це здається тим імовірнішим, оскільки в Північному Причорномор'ї район проживання остготів розташовувався на схід, ніж область розселення вестготів. І готський історик Йордан також скрізь має на увазі географічний принцип. Але іноді вважають, що за цим розподілом стоять хвалебні самоназви – *austra* («сяючий») і *uesen* («добрий»).

Отже, **418 р.** у Південній Галлії виникає Перше королівство вестготів із столицею в Тулузі. Історія цього королівства, яке іноді називають Тулузьким, тривала від 418 до 507 рр. До 475 р. ця готська Галлія вважалася формально римською провінцією, проте реальна влада належала готським королям.

У 439 р. Теодоріх I (**418–451 рр.**) оголосив себе незалежним королем, відмовившись від договору з Римом.

За правління короля Ейріха/Евріха (**466–484 рр.**) важливою подією стало упорядкування збірника законів, відомого як «Звід законів Ейріха». По суті, це була кодифікація (запис) готського звичаєвого (усного) права із запозиченнями з права римського. Фактичним творцем цього правового документа був римський аристократ Леон (Лев) Нарбоннський.

Ейріх не зміщував римських чиновників, а лише призначав до кожного з них у містах по одному представнику готської знаті. Це було характерним не тільки для вестготів, а й для системи управління інших варварських королівств. Так само, як і остготи в Італії, вестготи зберегли в Іспанії римську адміністративну систему, призначивши на вищі посади представників племінної аристократії.

Ейріх затвердив право престолонаслідування натомість виборного права, що панувало в германських племінних інститутах.

За Ейріха королівство вестготів досягло вершини могутності. Його територія становила 700–750 тис. кв. км. з населенням біля 10 млн. осіб, що дозволяє вважати вестготське королівство найбільшим з усіх варварських королівств. Водночас серед населення частка власне вестготів була від 10% (за Теодоріха I) до 2% (за Аларіха II). Згідно з підрахунками німецького історика Дітріха Клау-

де, кількість власне вестготів у королівстві становила лише від 80 до 200 тис. осіб, або від 1 до 6,5 % від загальної чисельності населення.

За правління короля Аларіха II (**484–507 pp.**) найбільшою проблемою, яку йому довелося розв'язувати, були франки, точніше, їхнє просування на південь Галлії. Перевагу франків вестготи, мабуть, цілком усвідомлювали. Так, на вимогу короля франків Хлодвіга вони видали йому римського намісника Сіагрія, який після своєї поразки під Суассоном у 486 р. сховався у вестготів.

Більш-менш масштабні сутички з франками тривали до **502 р.**, коли здавалося, що сторони можуть дійти якоїсь згоди. Відомо, що цього року відбулася зустріч Аларіха і Хлодвіга на острові посеред річки Луари поблизу Амбуаза. Тема переговорів невідома. Але географія цієї події дозволяє зробити висновок про те, що р. Луара, мабуть, була кордоном, що розділяла володіння двох королів.

Якщо переговори і призвели до укладення якоїсь мирної угоди, то очевидно, що вона була дуже неміцною. Військове протистояння продовжилося, і в **507 р.** у битві Вуйє Аларіх II був розбитий і сам загинув у битві. Після цього вестготи поступово витісняються франками з Галлії. Шлях вестготів простежується за частим перенесенням столиці королівства.

Зберігся перстень Аларіха з його зображенням. Місце знахідки невідоме. Про те, що цей предмет існує, стало відомо вже в епоху пізнього Середньовіччя. Перстень переходив з однієї колекції в іншу, поки не потрапив до музею історії мистецтв у Відні.

У роки правління Аларіха II продовжується вдосконалення системи законодавства вестготського королівства. У **506 р.** на основі кодексу законів імператора Феодосія (438 р.) створюється «Римський Закон Вестготів» (*Lex Romana Visigithorum*), або «Бревіарій Аларіха». Сюди увійшла більшість законів «Кодексу Феодосія», новели пізніх імператорів до Лібії Севера включно та фрагменти пізніх античних юристів. Звід законів короля Аларіха став основою римського права на кілька століть.

У **20-ті pp. V ст.** за правління короля Амаларіха (511–531 pp.) столицю королівства перенесено в Нарбонн. Це все ще була Галлія. Але вже через 10 років, у **30-ті pp. V ст.**, столицю переносять до Іспанії. Спочатку в Барселону, потім послідовно в Мериду і Толедо. Вся подальша історія королівства пов'язана з Піренейським півостровом (табл. I, 2). За Піренеями залишається одна-єдина область, яка належить вестготам аж до VII ст. Це Септиманія – район між гирлом р. Рона і Східними Піренеями.

Правління Амаларіха примітне тим, що тоді, нехай на дуже короткий час, але все-таки відбулося об'єднання двох готських королівств, ініціатором і творцем якого був Теодоріх Великий. Цьому об'єднанню сприяли родинні узи, що пов'язували двох королів. Амаларіх доводився Теодориху внучатим племінником і до смерті короля остготів у 526 р. перебував під опікою діда.

Зовнішня політика вестготського королівства пов'язана головним чином з відбиттям нападів ззовні. Франки, які вигнали вестготів із Галлії, спробували розширити свій вплив і на територію Іспанії. У **541 р.** сини Хлодвіга Хільдеберт I і Хлотар I брали в облогу Сарагосу, проте безуспішно.

За правління короля Агілі I (**549–552/555 pp.**) вестготи втрачають частину королівства, яка відійшла до Візантії (554 р.). За короля Атанагільда (**551/554–567 pp.**) вестготи востаннє переносять свою столицю. Відтепер і до кінця історії королівства його столицею буде Толедо.

Саме протистояння між Агілою та Атанагільдом у боротьбі за владу використав імператор Юстиніан I для вторгнення до Іспанії в **552 р.** у повній відповідності зі своєю політичною програмою відновлення Римської імперії.

Король Леовігільд (одноосібне правління **572–586 рр.**) витіснив візантійців із материкової Іспанії до узбережжя. Також було відбито чергову спробу вторгнення з півночі, з боку франків. У **625 р.** король Свінтіла повністю виганяє візантійців з території Іспанії.

У **585 р.** Леовігільд завоював королівство свевів, що розташовувалося на північному заході Іспанії в області Галісія (табл. I, 2).

Свеви – германське плем'я – влаштувалися тут на поч. V ст. за короля Герменріка, у **60-ті рр. VI ст.** прийняли католицизм замість аріанства; в **583 р.** визнали сюзеренітет вестготів; в **585 р.** за короля Аудека завойовані Леовігільдом.

Внутрішня політика. Так само, як і в інших варварських королівствах, у вестготському виразно проглядається прагнення стати врівень з імператором, спадкоємцем Римської імперії. Це був найвищий рівень, що легітимізував не надто впевнених у повноцінності власного статусу і статусу свого королівства німецьких вождів як в очах підданих, так і у своїх власних. Вже король Тевдіс заявив про свою спорідненість із династією Флавіїв. Леовігільд почав карбувати золоту монету зі своїм портретом. До того на монетах був профіль імператора Візантії. Сам Леовігільд до 575 р. імітував візантійські монети і випускав їх з ім'ям Юстина II.

«[Леовігільд] першим сів на трон у королівських шатах; бо перш правителі носили той самий одяг, що і решта народу».

Ісідор Севільський

За короля Реккареда I (**586–601 рр.**) відбуваються важливі події в церковному житті. У **587 р.** скасовується аріанство, і на III Толедському соборі в **589 р.** було проголошено об'єднання двох конфесій, католицької та аріанської. Наслідуючи імператорів Східної Римської імперії, король Реккаред головував на соборі. Аріанські єпископи (а їх була меншість) зберігали свої кафедри. Ще за правління Леовігільда, батька Реккареда, було скасовано заборону на шлюби між римлянами та вестготами. Однак за бажання можна було використати для відмови такий привід, як відмінність між нареченим і нареченою за конфесійною ознакою. Рішенням III Толедського собору було знято і цю останню перешкоду на змішані шлюби. Тим самим було зроблено серйозний крок на шляху формування єдиної етнокультурної спільноти, що в перспективі могло призвести до створення національної держави. Однак для цього у вестготського королівства вже практично не залишалося часу.

Наступне, **VII століття** в історії королівства, вважається відносно спокійним і маловідомим. Можливо, втім, що спокійним воно здається саме через маловідомість. Тим паче, що в цей час триває процес посилення знаті з претензіями на престол, супроводжуваний проявами сепаратизму і відкритими заколотами. Претенденти на трон, крім вестготської знаті, спираються на басків, франків.

З епохи Реккареда у вестготському королівстві посилюється антиіудейська політика. Причина в тому, що євреї після конфесійного об'єднання християн залишалися єдиною замкнутою доволі численною групою населення королів-

ства. Послідовна політика консолідації країни вимагала їхньої асиміляції. Робилося це силовими методами, зокрема, за короля Сісебута (612–620 pp.). Сучасники оцінювали це несхвально:

«Він [Сісебут] примушував силою тих, кого мав би залучати силою переконання, притаманною нашій вірі»

Исідор Севільський

Загалом усе це перебувало в руслі загальноєвропейської анти-іудейської політики того часу, коли репресивні заходи щодо євреїв (здебільшого, це було вигнання) проводилися в різних країнах. Наприклад, у Візантії за правління імператора Іраклія, або в королівстві франків за Дагоберта I. У листі папи Григорія I Великого до королеви франків Брунгільди висловлюється крайнє здивування у зв'язку з тим, що:

«Ви дозволяєте у своєму королівстві євреям володіти рабами-християнами».

Другий лист за липень 599 г.

Але якщо в Європі через якийсь час запанувала відносна віротерпимість, то антиіудейське законодавство вестготів посилювалося аж до самого кінця історії королівства. У підсумку це позначилося на долі королівства найзгубнішим чином. Французький історик Жак ле Гофф вважав, що церковні собори, які у вестготському королівстві виконували фактичні функції парламенту *«... нав'язали антисемітське законодавство, яке збільшило економічні труднощі і викликало невдоволення населення, через що мусульман тут зустріли якщо і не прихильно, то, принаймні, без ворожості».*

Цікавими в цьому відношенні є рішення XVII Толедського собору 694 р., які вважаються кульмінацією антиіудейської політики королівства. З'ясувалося, що іспанські іудеї через своїх зарубіжних одновірців підштовхували сирийських і єгипетських арабів до завоювання Іспанії. Реакція була надзвичайно різкою, і це, на думку Д. Клауде, свідчить про те, що вестготи відчували реальність загрози, що насувається. Усіх євреїв позбавили своїх статків і виселили зі своїх місць. Король міг продавати іудеїв на свій розсуд. Дітей після досягнення семирічного віку передавали на виховання в християнські сім'ї. Судячи з того, що іудейське питання більше не порушувалося на державному рівні, ці заходи, мабуть, досягли мети.

На рубежі VII/VIII ст. до чвар усередині країни, викликаних суперечками навколо права успадкування королівського трону, додалася низка епідемій (чума 693–694 і 701 pp.) і голод (707–709 pp.).

Падіння вестготського королівства пов'язане з навалою африканських арабів. З приводу їхньої появи на Піренейському півострові існує легенда, яка являє собою досить універсальний для таких випадків сюжет. Його можна назвати «Покликання». Вестготський граф Юліан володів замком на африканському березі навпроти Гібралтару. Юліан був фаворитом передостаннього короля вестготів Вітіци. Однак його стосунки з останнім королем – Родеріком не склалися, оскільки дочка Юліана зазнала домагань короля. Через якийсь час Родерік через свого посланця звертається до Юліана з проханням надіслати йому соко-

лів і яструбів для полювання. Відповідь Юліана посланцеві виглядала зловісною: «Я пришлю йому такого хижого птаха, якого він ніколи не бачив».

Це справді схоже на так званий «бродячий сюжет». Подібні епізоди відомі, зокрема, з історії Стародавнього Риму – повалення останнього царя Тарквінія Гордого і встановлення Республіки (історія Лукреції), напад галів Бренна на Рим, яких привів такий собі Аррунт, в якого за рішенням суду відібрали дружину, тощо. (Плутарх. Камілл. XV). Нарешті, подібним же чином пояснювалася і поява лангобардів у Північній Італії в середині VI ст., а вандалів в Африці (див. нижче).

Перші дві спроби арабів висадитися в Іспанії закінчилися поразкою. Готи були більш досвідченими у війні на морі. У липні 710 р. невеликій групі арабів під командуванням Таріфа ібн Маллука все ж вдалося здійснити розвідувальний рейд територією королівства. Арабський письменник IX ст. Тарік ібн Нагіб повідомляє про те надзвичайне враження, яке справила на арабів захоплена здобич – гарні жінки та багато срібла.

Саме після цього рейду арабський намісник Африки Муса за узгодженням із халіфом Валідом відправляє до Іспанії семитисячний загін (трохи пізніше ще 5 тис.) під командуванням Таріка ібн-Зійяда. Це сталося в 92 р. гіджри (**жовтень 710 – жовтень 711 рр.**). Граф Юліан був присутній в арабському війську як головний радник. А ім'я Таріка назавжди збереглося в місцевій, та й світовій, топоніміці. Назва скелі Гібралтар перекладається як «Гора Таріка», або Джебел аль-Тарик (табл. II, 4).

19 липня 711 р. у битві при м. Херес-де-ла-Фронтера (провінція Кадіс)⁵ армія вестготів була розбита загоном Таріка. Король Родерік зник без звістки. Припускають, що результат битви вирішила зрада вестготської знаті, організована скривдженням Юліаном.

У **червні 712 р.** в Іспанії висаджується сам Муса, який був стурбований успіхами Таріка і його великою популярністю. Ібн Нагіб повідомляє навіть, що Муса зненавидів Таріка. До **714 р.** більша частина Іспанії завойована арабами. Залишки вестготів відтіснені в Кантабрійські гори на самій півночі Піренейського півострова.

Вже в **20-ті рр.** почався опір загарбникам, що згодом переріс у багатовікову Реконкісту. Вестготський аристократ Пелагій (Пелайо), який утік із Південної Іспанії, розбив у провінції Ов'єдо арабський загін. Ця подія поклала початок становленню королівства Астурія, першим правителем якого став сам Пелагій.

Лише через 781 рік (!) після битви на Гвадалеті Реконкіста завершилася підкоренням Гранадського емірату і повним вигнанням арабів з Іспанії (**1492 р.**).

Причини поразки вестготів вбачають у тому, що більшість населення не була зацікавлена у збереженні та захисті королівства. Про рабів і євреїв говорити не доводиться. Приміром, з євреїв араби складали гарнізони завойованих міст. Середній клас у вестготському суспільстві практично був відсутній. Нарешті, найважливішим чинником стала антидержавна позиція вестготської знаті. Історія з Юліаном – аж ніяк не поодинокий випадок. Відомі факти переходу багатих і знатних вестготів до ісламу для збереження свого майна і статусу. Настільки стрімке падіння королівства вестготів було тим дивовижнішим, що арабські армії були загалом невеликі – 12 тис. у Таріка і 18 тис. у Муси. Хоча

⁵ Ще одна назва – битва на р. Гвадалета.

Лука (диякон м. Туї в Галісії XIII ст.), якого вважають продовжувачем хроніки Ісидора Севільського, дає більші цифри чисельності арабської армії. З іншого боку, згідно з ібн Нагітом, армія Родеріка налічувала близько 100 тис. воїнів. Причому, якби не голод 707–709 рр., пише арабський історик, чисельність армії була б ще більшою.

Королівство вестготів серед інших варварських королівств. Саме в цьому королівстві найбільш виразно проявилось органічне злиття двох етнічних груп – римлян і варварів-германців. Усвідомлення спільності жителів Іберійського півострова («іспанців»), протиставлених іншим, зокрема, «галльцям», чітко проглядається у вестготських істориків. Причому явно в еволюційній формі. Початки державної самосвідомості видніються вже в Іоанна Бікларського (бл. 540–621 рр.).⁶ У розгорнутому вигляді вони представлені в Ісидора Севільського (60-ті рр. VI – 636 р.),⁷ який, будучи римлянином, співвідносив себе з вестготами, доводячи абсолютну перевагу готів не тільки над іншими варварами, а й над самими римлянами. Нарешті, злиття обох етнічних груп стає очевидним у працях митрополита Толедського Юліана (642–690 рр.). Вирішальну роль відіграє не об'єктивне походження, а суб'єктивне етнічне співвіднесення. Це те, що німецький історик Рейнхард Венскус називає «псевдологічним співвіднесенням». Воно передбачає, з одного боку, відсутність будь-яких правових, мовних і конфесійних відмінностей, а з іншого – зникнення римської імперської самосвідомості. Обидві ці умови було виконано, і до середини VII століття у вестготській державі вперше відбулося формування нації на територіальній основі, тобто злиття римлян і готів у єдину націю за територіальним принципом. Із бродячого племені, «держави особистих союзів» вийшла «територіальна держава».

На початку V ст. шурина Аларіха I король Атаульф мріяв про розчинення готів у римлянах. У другій половині того ж століття Ейріх уже проводив «національно-германську» політику, яка обстоювала відокремленість готів. У результаті вестготи впритул підійшли до проблеми синтетичної романо-германської культури:

«... намагання германців створити свою державність закінчуються невдачею, розуміння ними культурної проблеми неповно і односторонньо, і тільки у вісиготів [вестготів] можна говорити про наближення до цього розуміння».

Лев Карсавін

Елементи давньогерманського звичаєвого права, що існувало у вестготів поряд із кодифікованим, перейшли згодом у кастильське право. Глибоким архаїзмом слід вважати важке, принизливе покарання обрізання волосся (*decalvatio*). Це стосувалося всіх членів суспільства, у т.ч. і простолюдинів. Довге волосся в германців вважалося ознакою соціальної ідентичності, зокрема, приналежності до вільних членів суспільства. Для короля обрізання волосся означало втрату легітимності.

⁶ Іоанн Бікларський – єпископ м. Жирона, автор хроніки, що описує події 567–590 рр.

⁷ Ісидор Севільський (560/570–636 рр.) – вестготський архієпископ, середньовічний енциклопедист, церковний письменник, збережений до лику святих.

Рис. 6. Церква Сан-Педро-де-ла-Наве. Кінець VII – початок VIII ст.

Королівське право помилування вимагало підтвердження з боку придворної знаті. Отже, політичні права останньої були давнішими за королівські.

Дуже широко було поширене рабство. Кількість рабів була величезною. Володіли ними навіть бідняки.

Про вкрай скрутне становище нижчих верств суспільства свідчить, у тому числі, велика кількість дітовбивств і самогубств. Останнє, як відомо, для Середньовіччя – річ досить рідкісна.

Міста перебували в занепаді. Майже всі вони знаходились в межах римських стін (Мерида – 80 га, Кордова – 70 га). Практично зник середній міський клас, успадкований від Античності. Загалом частка міського населення не перевищувала 10%.

Цікавий факт: приватна бухгалтерія велася і на такому незвичайному матеріалі, як камінь-сланець. Завдяки шаруватій структурі його можна було колоти на досить тонкі пластини. Відомий подібний архів якогось маєтку в провінції Авіла. На жаль, самі тексти дуже погано збереглися.

Королівство вестготів стало останнім притулком Античності в літературному відношенні. Вестготська латина за своєю близькістю до класичної у багатому разів перевершувала франкську.

Досить непросто визначити, до якого історичного періоду слід відносити вестготське королівство. Формально все виглядає цілком очевидно. Однак у державному устрої риси Античності та Середньовіччя переплелися дуже тісно. Наприклад, ми бачимо прообраз ленної системи в земельних відносинах і продовження Античності в соціальних. Література і мистецтво були виразно античного походження.

2.3. Бургунди і королівство бургундів (V–VI ст.)

Батьківщиною бургундів була Південна Норвегія, острови Балтійського моря, зокрема о. Борнхольм, у назві якого неважко побачити схожість з етнічним «бургунди».

I–II ст. – бургунди переселяються на материк і займають територію між Одером і Віслою;

близько 200 р. під тиском гепідів відступили на південний захід;

413 р. – бургунди визнані федератами Риму й поселені в районі м. Вормс. Ця подія вважається початком історії *1 Бургундського королівства*;

Бургунди активно тривожать землі імперії. У **435 р.** король Гундахар напав на провінцію Белгіка, але був розбитий римським полководцем Аецієм, який після цього вирішує усунути небезпеку з боку неспокійних і не надто вірних зобов'язанням союзників. Для цієї мети Аецій використав гунів, з якими був добре знайомий і, ймовірно, зберіг якісь зв'язки.

У **436 р.** Аецій вербує гунів, і вони як головна сила розгромили королівство бургундів на Рейні. Ці події лягли в основу знаменитого германського епосу «Пісня про Нібелунгів», де в королі бургундів Гунтері впізнають історичного Гундахара, а в королі гунів Етцеле – Аттілу.

Поразка 436 р. підвела рису під історією *1 Бургундського королівства*.

У **451 р.** залишки бургундів у складі війська Аттіли б'ються на Каталаунських полях. Після відступу Аттіли, Аецій знову поселяє бургундів у якості федератів, цього разу в області майбутнього герцогства Савоя (Західна Швейцарія і південний схід Франції).

Тут з **461 р.** починається історія *2 Бургундського королівства*, столицею якого стало м. Ліон.

У **60–70-ті р.** бургунди намагаються розвивати експансію на південь. А за правління короля Гундобада (480–516 рр.) королівство досягає піку своєї могутності, воюючи з королем франків Хільперіком і вестготами. За Гундобада і його активної участі було ухвалено звід законів, відомий як «*Бургундська правда*».

За короля Сигізмунда (516–524 рр.) замість панівного раніше аріанства було прийнято християнство ортодоксального спрямування.

На **початку 20-х рр.** складається антибургундська коаліція у складі франків і остготів Теодоріха Великого. У кількох битвах бургунди розбиті. Сигізмунд разом із сім'єю був втоплений у колодязі деś під Орлеаном за наказом Хлодомира – одного з франкських королів, синів і спадкоємців Хлодвіга. Проте бургунди не були остаточно переможені. Вони згуртувалися навколо Гундомара (Годомара), брата Сигізмунда, і в **524 р.** спромоглися завдати важкої поразки армії чотирьох франкських королів, синів Хлодвіга, у битві під Везеронсом (між містами Ліон і Шамбері). У битві загинув один із франкських королів Хлодомир.

Однак через 10 років створюється нова франкська коаліція, яку очолюють три сини Хлодвіга, що залишилися, – королі Хлотар, Хільдеберт і Теодеберт.

У **534 р.** в битві під Отенем об'єднана армія франків все ж таки розгромила армію Годомара. Це був кінець *2 Бургундського королівства*, яке повністю

інтегрувалося в королівство франків. Якщо говорити про внесок бургундів у сучасну європейську цивілізацію, то найбільш значущою виглядає їхня роль в етногенезі французів, а також франкомовної швейцарської спільноти.

2.4. Лангобарди і королівство лангобардів (VI–VIII ст.)

Лангобарди (герм. «довгобороди») у **I ст. н.е.** мешкали в пониззі р. Ельба. На **початку IV ст.** вони переселилися на Середній Дунай.

У **VI ст.** лангобарди отримують статус федератів Східної Римської імперії в Паннонії.

На період 568–572 рр. припадає остання хвиля Великого переселення народів. Загальна чисельність цієї хвилі оцінюється в 150–200 тис. осіб. У її складі були і лангобарди, а крім них також і бавари, тюринги, гепіди, свеви.

Фактором, що сприяв доволі швидкому виходу лангобардів із Паннонії, були кочові племена аварів, рятуючись від яких у **квітні 568 р.** лангобарди й рушили на південь. До літа вони досягли області Венеції, а зрештою відвоювали території колишнього остготського королівства, захоплені Візантією (окрім півдня, Римської області та Равеннського екзархату).

Існує переказ про покликання лангобардів, сюжет якого повторює історію вестготського графа Юліана. Після розгрому королівства остготів цією територією протягом 10 років (555–565 рр.) керував полководець Юстиніана Нарсес на посаді префекта Равенни. Імператор Юстин II, який вступив на престол після смерті Юстиніана в **565 р.**, зайнявся тим, чим зазвичай займаються нові правителі – кадровими перестановками. Торкнулися вони і Нарсеса, замість якого було призначено нового префекта – Лонгіна. Ображений Нарсес і вирішив закликати лангобардів як знаряддя помсти. Однак у цій романтичній версії є деяке хронологічне протиріччя. Нарсес помер у **567 р.**, а лангобарди з'явилися в Північній Італії у **568 р.**

У **572 р.** король лангобардів Альбоїн після трирічної облоги захопив м. Павію, яка згодом стала столицею лангобардського королівства аж до самого його кінця.

Після смерті Альбоїна (572 р.) починається міжусобиця серед лангобардської знаті, яка тривала близько 10 років.

Правління Аутарі (584–590 рр.) і особливо Агілुльфа (591–616 рр.) зміцнило центральну владу.

За правління короля Ротаря (**636–652 рр.**) було ухвалено збір законів лангобардів – «Едикт Ротаря». Розширилася і територія королівства. У **641 р.** були захоплені Лігурія, Генуя.

662–671 рр. – правління Грімоальда, захоплення герцогств Сполето і Беневенто, які до цього були незалежні від королівської влади;

671–688 рр. – правління короля Бертарі, відмова від аріанства і прийняття християнства в ортодоксальній версії;

712–744 рр. – правління короля Ліутпранда, який завоював Болонью (728 р.), брав в облогу Рим (739 р.); при ньому відзначається період найвищого розквіту лангобардського королівства;

749–756 рр. – правління короля Айстульфа, який завоював Равеннський екзархат (751 р.) і тим самим вступив у конфлікт із папою (Стефан II); останній звернувся по допомогу до франкського короля Піпіна III *Короткого* (батька Карла Великого);

754–756 рр. – походи Піпіна проти лангобардів; Айстульф розбитий у битві при Павії (755 р.). Равеннський екзархат повернуто Папі;

756/7–774 рр. – правління останнього короля Дезідерія, за якого лангобардське королівство було завойоване Карлом Великим; захоплення Карлом Павії (774 р.), призвело до полону Дезідерія й ув'язнення його в монастир Корбі на півночі сучасної Франції.

На відміну від готів, лангобарди своїм завоюванням завдали серйозного удару по системі римського, в основному великого землеволодіння в Італії. Постраждало і духовенство. Дрібний і середній клас, що залишився, якраз і продовжував справу синтезу (романізації) варварської та римської культур, природно, сам того не підозрюючи, а займаючись лише речами, життєво необхідними для себе. Великою мірою справі романізації посприяло законодавство короля Ліутпранда. Це був другий (і останній) збір законів лангобардського королівства. Найважливішим кроком у справі зміцнення державності та об'єднання германців і римлян стали такі статті законів:

- заміна племінного права територіальним із поступовим утвердженням римського права;
- італо-римлян вводили до складу лангобардського ополчення;
- зафіксовано змішані поселення германців та італо-римлян;
- дозвіл змішаних шлюбів;
- засвоєння латини як державної мови;

Найважливішим джерелом наших знань про королівство лангобардів є «Історія лангобардів», яку написав Павло Диякон (близько 720–799 рр.). За походженням лангобард, Павло Диякон був письменником при дворі останнього короля Дезидерія. Крім «Історії» його перу належать ще кілька творів історичного та філологічного характеру. Після знищення королівства лангобардів перебував при дворі переможця – Карла Великого.

2.5. Вандали і королівство вандалів (V–VI ст.)

Первісна область проживання цієї германської народності – Скандинавія, точніше, півострів Ютландія.

Вандали серед інших брали участь у подіях **406–407 рр.**, пов'язаних із катастрофічним проривом варварами Рейнського лімесу. Пройшовши через Галію, вандали дійшли до Піренеїв і в 409 р. осіли в Іспанії. Однак надовго вони тут не затрималися.

На період **428–477 рр.** припадає час правління найвідомішого вандальського короля Гейзеріха. Уже **429 р.** Гейзеріх повів із собою 80 тис. одноплемінни-

ків через Гібралтар у Північну Африку. У пошуках причин цієї міграції ми знову стикаємося з історією «покликання», яку пропонують нам сучасники тих подій. Стратиг всієї Лівії на ім'я Боніфаций у **427 р.** вступив у конфлікт із Римом і закликав на допомогу вандалів. Подібне пояснення і в цьому випадку вважається легендою. Набагато більш очевидним здається відхід вандалів з Іспанії під натиском вестготів.

Переправившись через Гібралтар, вандали дійшли до сучасного Тунісу. Їм не вдалося захопити територію цієї колишньої римської провінції Африка повністю. Два найбільших міста – Цирта і Карфаген, відбили напад германців. Спочатку столицею вандалів став захоплений ними в **431 р.** Гіппон. У місті в той час проживав св. Августин, який помер під час облоги. За договором із Римом (**435 р.**), вандали стали федератами, однак ненадовго.

У **439 р.** Гейзеріх захоплює Карфаген, куди переноситься столиця королівства. Вандали створюють власний флот, який займається піратством у Західному Середземномор'ї в таких масштабах, що це стало, по суті, основним видом економічної діяльності та головним джерелом доходу цілого королівства.

Військові успіхи вандалів, їхні постійні набіги на узбережжя Сицилії та Південної Італії змусили Рим у **442 р.** визнати повну незалежність вандальського королівства. Це було перше з варварських королівств, що вийшло зі стану федеративних відносин з імперією.

Вандали являли собою етнічно неоднорідну масу. У їхньому складі були також і алани – іранська народність, абсолютно чужа германцям у мовному відношенні. Про ці два компоненти у складі вандальського королівства свідчить, зокрема, титул Гейзеріха «*rex Vandalorum et Alanorum*».

У конфесійному плані вандали до кінця залишалися аріанами. При цьому, на відміну від інших германців, вони були абсолютно нетерпимі до ортодоксального християнства, переслідуючи та знищуючи його прихильників фізично. Син Гейзеріха Хунеріх вирізнявся в цьому відношенні особливим завзяттям. Додатково до всього він розпорядився закрити взагалі всі храми ортодоксальних християн в Африці.

Як відомо, в історії етнонім вандали став ім'ям прозивним, символом безглузлого знищення пам'яток культури і творів мистецтва. Такої сумнівної слави вандали набули після сумнозвісного погрому, який вони вчинили в Римі в **455 р.**

Ідея захоплення і пограбування Риму виникла у вандалів не раптом. Приводом для цього стала низка подій, першою з яких була смерть імператора

Валентиніана III в березні 455 р. Новий імператор Петроній Максим скасував заручини доньки Валентиніана Євдокії та Гунеріха, сина Гейзеріха. Це стало другим приводом для нападу вандалів.

2 червня 455 р. вандали висадилися в гирлі Тибру. Захищати Рим було вже нікому, і аж до 16 червня вандали безперешкодно грабували «Вічне місто», завантажуючи здобиччю свої кораблі. Те, що не вивозили, піддавали вогню і знищували. Досі десь на дні Середземного моря лежить один з кораблів вандалів, що перевозив вантаж статуй і затонув під час шторму.

У **477 р.** Гейзеріх помирає у віці більш ніж 90 років. У готського історика Йордана зберігся небагатослівний і доволі суперечливий опис зовнішності та характеру Гейзеріха: невисокого зросту, кульгавий (результат падіння з коня),

потайливий, небагатослівний, нехтував розкішшю (і тут же, жадібний до багатства?!), бурхливий у гніві, вкрай далекоглядний (*Iord. Getica, 168*).

Рис. 7. Гейзеріх.
Зображення на
срібній монеті

Ще за життя Гейзеріха в 474 р. Візантія визнала незалежне вандальське королівство. Утім, це не завадило імператору Юстиніану через 60 років у 533 р. відправити для його завоювання свого найкращого полководця Велізарія, який впорався із завданням чудово. Він повністю знищив королівство вандалів, захопивши його столицю Карфаген. Останній король вандалів Гелімер був взятий у полон і відправлений на почесне заслання в провінцію Галатія в Малій Азії.

Мабуть, жодне з варварських королівств, яке за своєю історичною значущістю можна вважати королівством першого порядку, не зникало з такою легкістю, не залишивши після себе практично нічого. Це і було безпристрасно зафіксовано невідомим італійським автором близько 700 р:

«плем'я вандалів, переможене Велісарієм, втекло в Африку і з тих пір не виявляло себе.

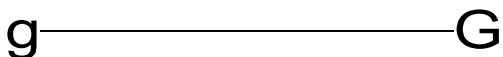
Космографія Равеннського Аноніма

У Карфагені та його околицях розкопано окремі багаті поховання і невеликі могильники з германськими рисами. А в базиліці міста Гіппон відомі шість поховань, надгробки яких містили германські імена.

Висновки за розділом. Видатний французький історик XIX століття Фюстель де Куланж вважав, що королі германців, які захопили простір Західної Римської імперії, у своїх діяннях і помислах були не більше ніж її духівниками. І якщо щодо франків, як ми побачимо далі, цю тезу не можна назвати справедливою, то щодо інших германських королівств, і насамперед остготського та вестготського як найвпливовіших та найзначиміших, така думка цілком відповідає дійсності. Їхня політична ідея не йшла далі прагнення долучитися до величі Римської імперії шляхом злиття прийшлих германців і місцевого римського населення. Звідси наслідування, – насамперед, у зовнішніх проявах: обряді, титулах, монетному карбуванні. І навіть такий, здавалося б, абсолютно безперспективний шлях був кроком на шляху створення в кінцевому підсумку свого типу цивілізації. Однак шлях цей судилося пройти аж ніяк не всім, а тільки обраним самою історією. Такими обранцями виявилися франки.

КОРОЛІВСТВО ФРАНКІВ

ЛЕКЦІЯ 3

Правління династії Меровінгів (ранній період V–VI ст.)

Франки – германське плем'я (союз племен) – розселилися в III–IV ст. у області Нижнього Рейну. У мовному і географічному відношенні ділилися на дві великі групи. Ріпуарські франки мешкали в басейні Рейну (суч. Північний Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Гессен). Франки салічні населяли Фландрію.

358 р. – франки отримали статус федератів у Галлії;

У **середині V ст.** джерела згадують правителів саліческіх франків, яких звали Клодіон і Мервей. Традиційно відомості про перших правителів того чи іншого народу в джерелах суперечливі й часто мають легендарний характер. Однак у даному випадку Хлодіон – особистість, скоріше, історична, оскільки про нього згадує Сидоній Аполлінарій у панегірику імператору Майоріану. Саме Хлодіон (або Клодіон) згідно з «Хроніками Фредегара» був батьком Меровея. Останній, у свою чергу, став засновником династії Меровінгів.

Без сумніву, історичною особою був син Меровея король Хільдерік I (†**481/482 р.**). Це підтверджує знахідка його могили в 1653 р. Якийсь каменярь у м. Турне розчищав місце для фундаменту нової споруди. Він-то і виявив спочатку гаманець із сотнею монет візантійських імператорів від Феодосія II (408–450 рр.) до Зенона (476–491), потім шматки шовкової тканини, зброю, коштовності, і, нарешті, скелет чоловіка зростом не нижче 180 см. На пальці скелета знаходилося кільце-перстень з іменною печаткою «Childerici Regis»

(«Король Хільдерік») (рис. 8). Це один із тих рідкісних випадків, які доля інколи дарує археологам та історикам нібито для того, щоб у суперечках про історичність тієї чи іншої особистості завжди залишалася надія на їхнє позитивне (або негативне) вирішення.

Про діяльність Хільдеріка в статусі короля відомо мало. Він розширив володіння франків у південно-західному та північно-східному напрямкам завоювавши міста Кельн, Майнц, Мец. У **463 р.** разом з римським намісником Гал-

Рис. 8. Перстень короля Хільдеріка I

ллі Егдієм Хільдерік зумів відбити напад вестготів. У **470 р.**, також у союзі з римським воєначальником Павлом, були відкинуті сакси.

Столицею свого королівства Хільдерік I обрав м. Турне, де він і був похований.

Другий король цієї династії Хлодвіг, син Хільдеріка і його дружини, тюрінгської принцеси Базіни, правив у **481–511 рр.** Це був, мабуть, найвідоміший представник династії Меровінгів.

У зовнішній політиці Хлодвіг продовжив розширювати територію франкського королівства. У **486 р.** в битві при Суассоні він розбив римського правителя Північно-Західної Галлії Сіагрія, сина Егдія, який колись був союзником його батька Хільдеріка. У **496 р.** Хлодвіг здобув ще одну важливу перемогу. Біля Толбіака (неподалік від Кельну) він разом з королем рейнських франків Сігібертом розбив алеманнів.

Ще один напрямок експансії франків за правління Хлодвіга – це просування до Середземного моря. Розбивши короля бургундів Гундобада під Діжоном в **500 р.**, Хлодвіг обложив його в Авін'йоні. Цей пункт і позначив місце максимального просування франків до Середземного моря.

Про протиборство франків і вестготів на півдні нинішньої Франції мова вже йшла (див. розділ «Вестготи і королівство вестготів»). Кульмінація цього протистояння припала на **507 р.** Тоді в місцевості Вуйє (долина в 10 милях від Пуатьє) відбулася битва між франками Хлодвіга і вестготами короля Аларіха II. Аларіх загинув у битві, його вестготи були розбиті і відступили в іспанські володіння. За підсумками битви при Вуйє майже вся Галлія опинилася в руках франків.

Хлодвіг, як сказали б сьогодні, отримав міжнародне визнання. Імператор Візантії Анастасій на знак визнання франкських перемог надсилає Хлодвігу листа, в якому надає йому консульські регалії і дозволяє (згідно з Григорієм Турським) носити звання «достоюючого короля». З цього приводу Хлодвіг вирішує організувати щось на зразок римського тріумфу – урочистий в'їзд до м. Турне на білому коні в пурпуровій мантиї. «Книга історії франків» повідомляє, що саме після цієї події Хлодвіг прибуває до Парижа і робить його своєю столицею.

Перенесення столиці франкського королівства з Турне до Парижа (римська Лютеція), швидше за все, було пов'язане з географічним положенням Парижа в складі франкського королівства – місто знаходилося набагато ближче до його географічного центру, ніж Турне. Крім того, тут збереглися значні сліди колишньої величі Риму. Ще діяли римські терми, практично повністю збереглося (включаючи укріплення) римське місто на острові Сіте (посеред р. Сена) – серце Парижа.⁸ Саме тут у палаці римських намісників і влаштувався Хлодвіг.

До **510 р.** Хлодвіг остаточно утвердився серед інших франкських вождів як одноосібний повелитель величезного королівства, що простягалася від Середнього Рейну до Піренеїв (табл. III, 1). Причому якщо на початку свого правління він задовольнявся тим, що змушував цих вождів на знак покори

⁸ Париж взагалі вийшов за межі цього острова, на обидва береги Сени, тільки в XII (!) столітті.

обстригати довге волосся (ознака знатності у франків), то потім Хлодвіг просто став усувати їх фізично.

Хрещення Хлодвіга і подальше поширення християнства серед франків прямо пов'язане із згаданою вже битвою з алеманами при Толбіаку в 496 р.

Дружина Хлодвіга – бургундська принцеса Хродехільда (Клотільда), племінниця короля Гундобада, була ревною християнкою. Вона неодноразово вмовляла чоловіка прийняти хрещення. За версією, викладеною в «Хроніках Фредегара», Хродехільда перед походом Хлодвіга на алеманів взяла з нього обіцянку в разі перемоги прийняти християнство. Згідно з іншою версією, обітницю прийняти хрещення в разі перемоги дав сам Хлодвіг. Причому Григорій Турський пише, що ця обітниця була дана під час битви, в найкритичніший її момент:

«О, Ісусе Христе, до Тебе, кого... сповідують сином Бога живого, до Тебе, який, як кажуть, допомагає стражденним і дарує перемогу сподіваючим на Тебе, зі смиренням волаю проявити славу могутності Твого. Якщо Ти даруєш мені перемогу над моїми ворогами і я випробую силу Твою... хрещуся в ім'я Твоє. Бо я закликав своїх богів на допомогу, але переконався, що вони не допомогли мені. Ось чому я думаю, що не наділені ніякою силою боги, які не приходять на допомогу тим, хто їх закликає. Тебе тепер закликаю...»

І як тільки він вимовив ці слова, алемани повернули назад і втекли.

Григорій Турський (I, 30)

Втім, схильність до прийняття християнства була помітна в поведінці франкського короля набагато раніше і, можливо, без впливу дружини, хоча, зрозуміло, останнє не варто применшувати. У 486 р. після перемоги при Суассоні, за звичаєм, мав відбутися розподіл захопленого добра. Розподіл відбувався максимально демократично. Вся здобич ділилася на рівні частки (лоти) за кількістю воїнів, після чого кожен тягнув жереб. Король в даному випадку нічим не виділявся серед інших воїнів. Серед здобичі була дуже цінна золота чаша, мабуть, для причастя, викрадена франками в одному з навколишніх монастирів. Ще до розподілу здобичі до Хлодвіга прийшов священник з цього монастиря і попросив посприяти в питанні повернення цього цінного предмета літургії. Хлодвіг обіцяв допомогти. Надії на те, що лот з чашею дістанеться саме Хлодвігу, природно, практично не було. І тому, ще до початку жеребкування, Хлодвіг звернувся до війська з проханням поступитися йому цією чашею. Все військо висловило згоду. Однак один з воїнів, вийшовши зі строю, розрубав чашу бойовою сокирою зі словами, що Хлодвіг не отримає нічого понад те, що йому належить за жеребом. Король не забув цього і через деякий час, звинувативши воїна в якійсь провині, власноруч вбив його. У радянській літературі, починаючи зі шкільного підручника для 6-го класу, ця подія подавалася в русі зароджуваної тенденції до утвердження одноосібної королівської влади. Однак в цьому можна вбачати і бажання Хлодвіга через сприяння настоятелю монастиря виказати своє ставлення до нової віри, зробивши таким чином крок до її прийняття, про що франкський король, мабуть, вже розмірковував..

Рис. 9. Хрещення Хлодвіга.
Зображення на пластині зі слонової кістки. Остання чверть IX ст.

Рис. 10. Королева Клотільда.
Фрагмент статуї в соборі
Нотр-Дам де Корбей. XII ст.

Як би там не було, але на Різдво 496/8 р.⁹ Хлодвіг і ті його наближені, які погодилися хреститися з ним, прибули до Реймса.¹⁰ Увійшовши до собору Святої Марії, вони зняли з себе всі амулети, намиста та інші знаки приналежності до язичницької віри і були хрещені за католицьким обрядом (рис. 9).

Хлодвіг помер 27 листопада 511 р. і був похований у базиліці Святих Апостолів Петра і Павла (згодом абатство св. Женев'єви), побудований ним же. У 544 р. тут же була похована його дружина Клотільда (Хродехільда), яка пережила чоловіка на 33 роки (рис. 10). До кінця своїх днів вона намагалася підтримувати мир між синами, що вдавалося їй далеко не завжди.

Хлодвіг як політик-об'єднувач випередив королів VIII століття – Карла Великого і його батька Піпіна III Короткого. Вважається, що саме на честь Хлодвіга Карл Великий назвав одного зі своїх синів Людовіком (*Hludowic*), хоча раніше в його роду таким ім'ям нікого не називали.

Перший поділ королівства. Після смерті Хлодвіга його успадкували четверо синів: троє – від Хродехільди і ще один (Теодоріх) від наложниці (до одруження). Відповідно до цього числа і відбувся поділ Франкського королівства на чотири частини:

1. Теодоріх (Тьєррі) I; столиця Мец/ Реймс (†534 р.)
 - син Теодоберт I (†548 р.)
 - онук Теодобальд (†555 р.)
2. Хлодомир; столиця Орлеан (†524 р.)
3. Хільдеберт I; столиця Париж (†558 р.)
4. Хлотар I; столиця Суассон (†561 р.)

Слід зазначити, що принцип примогенітури – успадкування влади або майна по лінії від батька до старшого сина – утвердиться в Європі значно пізніше. А поки наявність синів у монарха неминуче вела до поділу королівства за кількістю цих синів з подальшими конфліктами між ними. І той, хто фізично пережив своїх родичів, часто і ставав новим об'єднувачем королівства. Тут ми спеціально виділили дати смерті королів – прямих спадкоємців Хлодвіга, для того щоб стало відразу зрозуміло, кому з них судилося знову об'єднати королівство під єдиною владою.

Іноді деякі з володінь синів Хлодвіга називають королівствами – Суассонське, Паризьке. Але фактично, це роздроблення єдиної держави, і така оцін-

⁹ Точний рік хрещення Хлодвіга невідомий.

¹⁰ В подальшому Реймс – місце коронації французьких королів.

ка панувала завжди. Однак нещодавно розділ **511 р.** (так само, втім, як і наступні) був «реабілітований». Німецькі вчені вводять термін «пайове королівство» (*Teilreich*) і вважають, що чотири королі, коли треба, вміли колегіально вирішувати різні питання, навіть їхні столиці розташовувалися досить близько одна до одної, в самому центрі Паризького басейну

«... в безпосередній близькості від того місця де спочивали останки засновника королівства...»

Стефан Лебек

Однак такій сміливій переоцінці явно суперечать факти, які ніяк не відповідають картині мало не ідилічного, братнього співіснування чотирьох правителів. Так, після смерті Хлодомира (**524 р.**), Хільдеберт і Хлотар вбили його синів (своїх племінників) і розділили його спадщину. Втім, час від часу, при необхідності досягнення певних спільних цілей, брати могли об'єднуватися, що ми бачимо на прикладі підкорення Бургундії в **523–534 рр.**

У **516 р.** помирає король бургундів Гундобад, якому успадковує син Сигізмунд. Відомо, що він з аріанства перейшов у католицизм ще в **515 р.** і став переслідувати своїх одноплемінників-аріан, стративши навіть свого сина від однієї з дочок Теодоріха Великого і, природно, посварився з останнім. При цьому Сигізмунд був тестем старшого сина Хлодвіга, короля Теодоріха/Тьєррі.

У **523 р.** три королі – Хлодомир, Хлотар I і Хільдеберт I з об'єднаним військом виступили в похід на Бургундію. Тьєррі/Теодоріх I проти тестя не пішов. Сигізмунд був розбитий і страчений. Однак далі бургундська аристократія несподівано для франків згуртувалася навколо Годомара – брата Сигізmunда, який був цілком терпимий до аріан, і в результаті проти франків об'єдналася вся Бургундія.

524 р. – новий похід франків, в якому беруть участь ті ж три королі плюс Теодоріх/Тьєррі, якому тепер вже не потрібно було воювати проти свого родича; франки занадто глибоко зайшли на чужу територію і були розгромлені в битві при Везеронсі, при цьому король Хлодомир був убитий;

Після цього і сталося вже згадане вбивство двох його синів десяти і семи років Хлотарем за мовчазної участі Хільдеберта. Третій син був пострижений і відправлений до монастиря.

Остаточне підкорення Бургундії відбулося тільки через 10 років. У **534 р.** два сини Хлодвіга, що залишилися, і один його онук (померлого Теодоріху (Тьєррі) успадкував його син Теодоберт I), після серії походів і битв розбили короля Годомара і фактично ліквідували королівство Бургундія.

У **536/7 рр.** франки змогли завоювати область Прованс, куди до того всіма своїми силами їх не пускав Теодоріх Великий. Однак після смерті Теодоріха два не надто гідних його спадкоємці – Теодад (535–536 рр.) і Вітігес (536–540 рр.) поступилися Провансом Хільдеберту I і Теодоберту I.

Таким чином, в 537 р. в руках франків опинилася майже вся Галлія, причому володіння Хільдеберта I і Теодоберта I були значно більшими, ніж у Хлотаря I. Однак цю обставину скоригували подальші події.

548 р. – Теодоберт I гине на полюванні і його спадкоємцем стає Теодобальд;

555 р. – помирає і Теодобальд, не залишивши спадкоємця; таким чином, його двоюрідний дід Хлотар I приєднав після смерті двох братів (у 524 р. – Хлодомира і 558 – Хільдеберта I) і онука (!) третього брата (Теодобальда) всі їхні володіння, які вони успадкували від Хлодвіга, плюс завойовані ними чималі (Нормандія, Прованс, Бургундія) території, і став *королем всіх франків* у віці 60 років; від Теодобальда Хлотарю дісталася і його вдова Вульдетрада, на якій він одружився;

Втім, Хлотарю I не судилося довго насолоджуватися одноосібним правлінням. У **560 р.** він був зайнятий придушенням заколоту, який підняв проти нього його ж син Храмн. А вже в наступному, **561 р.**, король Хлотар I помер.

Сценарій подій, що послідували за цим, дивно точно нагадував все те, що відбувалося після смерті Хлодвіга, включаючи навіть кількість синів-спадкоємців і їх резиденції.

Хлотар мав щонайменше п'ять дружин і шість або сім синів, а також кілька дочок. Троє (Гунтрамн, Харіберт і Сігіберт) – від королеви Інгунди, четвертий (Хільперік) – від її сестри, теж королеви, Арегунди.¹¹ Син-бунтівник Храмн був ще від однієї дружини (Хузинди). Володіння Хлотаря розподілилися між його синами наступним чином (табл. III, 2):

1. Сигіберт I *Австразійський*¹² (**561–575 рр.**), столиця м. Мец; на думку ряду дослідників, був найобдарованішим із синів Хлотаря; дружиною Сигіберта була, мабуть, найвідоміша жінка епохи Меровінгів, Брунгільда (або Брунагільда) – дочка вестготського короля Атанагільда;

Після смерті Сігіберта його успадкував його син від Брунгільди Хільдеберт II (**575–595/6 рр.**), який став королем Австразії у шестирічному віці. Згодом, вже в зрілому віці, Хільдеберт II стає ще й королем Бургундії. Цьому сприяв Анделотський договір, який був укладений в **587 р.** між Хільдебертом II і правителем Бургундії Гунтрамном.

Цей договір був підписаний 29 листопада в м. Андело (нині департамент Верхня Марна). Текст договору повністю дійшов до наших днів. Хільдеберт II втрачав деякі свої землі, проте натомість ставав спадкоємцем всієї Бургундії в тому випадку, якщо Гунтрамн помре раніше. Якщо ж раніше помер Хільдеберт II, то все одно права на Бургундію залишалися за австразійськими монархами, якими в такому випадку ставали сини Хільдеберта II, – Теодоберт II або Теодоріх II, тобто онуки Брунгільди. Сама Брунгільда за цим договором домоглася офіційного визнання своєї влади і зі статусу регентші фактично ставала правлячою королевою – її ім'я і титул королеви були вписані в преамбулу документа.

Гунтрамн помер раніше за Хільдеберта і тому останній стає королем Бургундії з **593 р.**

Однак всього через два роки помирає сам Хільдеберт, і в **595/6 р.** на престол сходять його син Теодоберт II.

595/6–612 рр. – правління Теодоберта, який в кінцевому рахунку був убитий Теодоріхом II, своїм рідним братом (див. нижче);

¹¹ Під час розкопок в усипальниці абатства Сен-Дені в 1959 р. було знайдено багате жіноче поховання другої половини VI ст. У ньому, серед іншого, виявили перстень з написом «*Arnegundis Regine*» («Королева Арнегунда»).

¹² Австразія – з другої половини VI ст. офіційна назва східної частини королівства Меровінгів (табл. V, 1). Пізніше вона стала називатися Східна Франція/Франкія (*Francia orientalis*)

2. Хільперік I *Нейстрійський*¹³ (561–584 pp.), столиця Суассон. Після смерті Хільперіка I королем формально стає його чотиримісячний син Хлотар II, а фактично править його вдова королева Фредегонда († 597 p.);

3. Харіберт I (561–567/568 pp.), столиця Париж. Помер раніше за інших братів, не залишивши спадкоємця, і його область поділена між першими двома. В результаті цього поділу фактично з'явилося західнофранкське королівство Нейстрія;

4. Гунтрамн (561–592/3 pp.), столиця Орлеан. Після його смерті в 593 p., за Анделотською угодою Бургундія (область з центром в Орлеані, а також землі колишнього королівства бургундів) перейшла до Хільдеберта II (див. вище), а після смерті останнього (595 p.) – до його сина Теодоріха II.

Найбільш яскравим і змістовним епізодом цієї частини історії франків епохи Меровінгів було протистояння Австразії і Нейстрії, їх королів Сигіберта і Хільперіка, а також їх дружин Брунгільди і Фредегонди. Фредегонда, друга дружина Хільперіка I Нейстрійського, мабуть, все ж незначного походження, належала до числа досить численних наложниць. Ще дві дружини Хільперіка – Галсвінта і Аудоверда, були королівської крові. При цьому Галсвінта була старшою сестрою Брунгільди, дружини Сигіберта I Австразійського.

Однак саме Фредегонда виявилася найбільш енергійною і діяльною особою, змагаючись у цьому з Брунгільдою. Протистояння цих двох жінок, перших в історії нової Європи з когорта жінок-правительок, було, мабуть, найяскравішим прикладом такого роду в усьому ранньому Середньовіччі. В історіографії можна зустріти навіть такий термін як «війна королев».

Не маючи законних шансів стати королевою, Фредегонда пішла іншим шляхом.

Перша дружина Хільперіка – Аудоверда, була відправлена в монастир після історії з підлаштованим кумівством королеви. Григорій Турський повідомляє, що Фредегонда хитрістю змусила Аудоверду взяти з хрещальної купелі свою дочку, тим самим ставши її хрещеною матір'ю. За нормами суспільної моралі, яку визначала церква, це було тяжким проступком. Король відправив Аудоверду і дочку в монастир і одружився з Фредегондою.

Однак шлюб з Фредегондою, який, схоже, хоча і був шлюбом за коханням, не давав Хільперіку жодних політичних вигод. І через деякий час він вирішив піти шляхом Сигіберта, чий шлюб з Брунгільдою в дохідній своїй частині був виключно вдалим (ймовірно, він був і цілком щасливим). Хільперік посватався до короля Атанагільда, просячи для себе в дружини Галсвінту. Вестготський король не хотів пов'язувати себе з найслабшим з Меровінгів. Однак ситуація змінилася в 568 p., коли після смерті Харіберта після розподілу його земель до Хільперіка відійшли великі володіння, з яких він міг тепер запропонувати для нареченої цілком гідний «ранковий дар».¹⁴ У підсумку Галсвінта була просвата-на і отримала цей дар, який виявився вельми щедрим.

¹³ Нейстрія – з VII ст. офіційна назва західної частини королівства Меровінгів (табл. V, 1). Пізніше – Західна Франція/Франкія (*Francia occidentalis*).

¹⁴ Подарунок, який наречений (король) повинен був зробити нареченій на наступний день після весілля. Зазвичай, мова йшла про земельні (територіальні) дарування.

Далі події розгорталися стрімко. Досить скоро Хільперік охолов до дружини і відновив стосунки з Фредегондою. Галсвінта цілком справедливо вважала себе ображеною і заявила про намір повернутися до батька в Іспанію. У такому випадку, разом з нею до вестготського королівства відходили і території, отримані Галсвінтою в якості «ранкового дару». Хільперік опинився в дуже складному становищі, яке, втім, незабаром вирішилося.

У **568 р.** раптово помирає король Атанагільд, а далі все було вже зовсім просто. Галсвінта була вбита. Джерела розходяться в думках щодо конкретного замовника, і навіть способи усунення королеви з життя називають різні – задушена уві сні або заколота. Однак бенефіціари цієї історії надто очевидні: це король Хільперік і Фредегонда. Саме останню вважають організатором вбивства, хоча автор «Хронік Фредегара» прямо звинувачує в цьому Хільперіка, а Григорій Турський, який хоч і ставився до Фредегонди вельми неприязно, все ж не вважав її винною.

Як би там не було, проте вся ця історія отримала широкий розголос. Обурені брати Хільперіка, Сігіберт і Гунтрамн, збираються змістити його з престолу.

У **570 р.** з цією метою був організований судовий процес, підсумки якого Хільперік не визнав, і конфлікт перейшов у збройну фазу. Конфігурація сторін весь час змінювалася, бо Гунтрамн, як найслабша в ній ланка, боявся надмірного посилення одного з братів, і тому переходив на бік то одного, то іншого.

У **574 р.** конфлікт, здавалося, був врегульований миром, який сучасники оцінювали як компромісний, проте вже в наступному **575 р.** війна між братами поновлюється. Сігіберт I воює проти Хільперіка і його сина Теодоберта. Останній був убитий в одній з битв, а потім Сігіберт тріумфально в'їжджає в Париж – столицю Хлодвіга I. Далі, Хільперік був взятий в облогу в Турне, і здавалося, вже ніщо не може перешкодити Сігіберту здобути остаточну перемогу. І він, дещо випереджаючи події, вирішив влаштувати церемонію проголошення себе королем франків. Через кілька хвилин після підняття на щит Сігіберт був заколотий двома рабами, найнятими чи то Хільперіком, чи то Фредегондою, хоча очевидно, що навряд чи це робилося без відома одного з подружжя, яке було так тісно пов'язане не тільки почуттями, але й політичними колізіями (табл. IV, 5).

Вдова Сігіберта королева Брунгільда була відправлена Хільперіком у почесне заслання до Руана, де вже перебувала перша дружина короля Аудоверда. Тут же, в Руані, в **576 р.** на Брунгільді одружується син Хільперіка і Аудоверди – Меровеї, (тобто на дружині свого дядька), і є підстави думати, що в основі цього шлюбу лежав сугубий розрахунок з обох сторін, бо незабаром Меровеї виступає проти свого батька.

У **577 р.** Хільперік придушив заколот, а Меровеї був чи то вбитий, чи то сам покінчив життя самогубством.

Тим часом до **580 р.** два сини, народжені Фредегондою від Хільперіка, померли, і єдиним спадкоємцем виявився син Аудоверди Хлодвіг, який при кожному зручному випадку давав зрозуміти мачусі, що її чекає, коли він прийде до влади. Фредегонда змогла усунути цю небезпеку, звинувативши пасинка у зраді королю. Хлодвіг був убитий, а заодно Фредегонда розправилися і з його матір'ю королевою Аудовердою.

Судячи з усього, Фредегонда була певним осередком людських і суто жіночих пристрастей, які буквально виривали в ній, часто вступаючи в протиріччя

між собою. Так, за відомостями сучасників, Фредегонда не була жінкою високої моралі і не відрізнялася цнотливістю.

Она была «... настільки ж незвичайно красива, як і прониклива, а також і блудлива...»

Книга історії франків

У **584 р.**, опинившись перед загрозою страти після того, як король дізнався про її «вільні погляди» на подружні стосунки (роман з майордомом Ландеріком), Фредегонда влаштовує вбивство короля Хільперіка, свого чоловіка, представивши справу так, що це нібито зробив Хільдеберт II *Австразійський*. І хоча в цьому ж році Фредегонда, що називається, встигла народити від Хільперіка ще одного сина – Хлотаря, майбутнього короля Хотаря II, сумніви щодо батьківства у сучасників були.

Достеменно відомо, що влітку 585 р. під час хрещення юного Хлотаря, майбутнього Хлотаря II, його хрещений батько король Бургундії Гунтрамн, перш ніж розпочати обряд, зажадав від Фредегонди і від 300 видатних наближених, а також трьох єпископів Нейстрії, принести клятву в тому, що Хлотар – син саме Хільперіка. Незважаючи на те, що необхідні клятви були принесені, обряд хрещення відклали на 6 років.

Барвиста і ефектна версія вбивства Хільперіка, яку представив автор «Книги історії франків», вважається малодостовірною. А Григорій Турський зберігає мовчання щодо цього епізоду, незважаючи на більш прихильне ставлення до Брунгільди в порівнянні з Фредегондою. Він повідомляє тільки, що Хільперік, повертаючись з полювання, був убитий якимось наблизеним. Однак без будь-яких подробиць і передісторії.

«Хроніки Фредегара» звинувачують у вбивстві Брунгільду. Але тепер уже цей автор, який ненавидів Брунгільду, вважається упередженим.

У **590 р.** Фредегонда організовує замах, метою якого було вбивство одночасно і Хільдеберта II *Австразійського*, і його сина, малолітнього Теодоберта. Замах було попереджено.

Фредегонда помирає в **597 р.** Брунгільда пережила її (†**613 р.**). На відміну від своєї суперниці, її цілком можна було назвати «освіченою государинею» раннього Середньовіччя. Вона захищала церкву, листувалася з папою Григорієм I Великим, намагалася підтримувати в робочому стані мережу старих римських доріг. Збереглися листи Брунгільди до візантійського двору, в тому числі імператору Маврикію, імператриці, патріарху.

Тим часом починається протистояння вже другого і навіть третього покоління спадкоємців Хлотаря I. До третього покоління належить син Хільдеберта II Теодоріх II, король Бургундії (**595/6–613 рр.**), онук Брунгільди, яка його й опікувала.

У **605 р.** в битві під Етампом бабуса і онук розбили армію Хлотаря II, при цьому був узятий в полон його син Мервей.

У **612 р.** в двох битвах Теодоріх II розбив короля Австразії Теодоберта II (свого рідного брата), після чого об'єднав Австразію і Бургундію.

Подальші події можна викладати за кількома джерелами, які значно відрізняються одне від одного за фабулою. З одного боку, у нас є барвиста, майже шекспірівська розповідь автора «Книги історії франків», з іншого – більш прозаїчна з «Хронік Фредегара».

Згідно з першою версією, Теодоріх II зібрався одружитися на дочці загиблого Теодоберта II, тобто на своїй племінниці – не знаючи про це. Брунгільда казала йому, що Теодоберт не його брат. Розгорівся скандал. Теодоріх хотів вбити Брунгільду. Її захистили наближені. Теодоріху слід було бути наполегливішим у своєму бажанні, оскільки Брунгільда, усвідомивши небезпеку того, що відбувається, отруїла свого онука, а потім вбила і його молодших синів, своїх правнуків. Причому, як свідчить автор «Книги історії франків», в останньому випадку Брунгільда діяла власноруч.

Згідно з анонімом з «Хронік Фредегара», Теодоріх помер досить буденно, у всякому разі, для тих часів – від дизентерії. Вбивство Теодоріха своєю бабусею вважається малоймовірним ще й тому, що саме за допомогою свого онука-короля Брунгільда зберігала свій вплив на політичну ситуацію у франкському світі.

Коментатори «Хронік Фредегара» теж вважають це малоймовірним. В цілому ж, сучасні вчені не дуже довіряють «Книзі історії франків», вважаючи це джерело надмірно белетризованим, орієнтованим на захоплення читача різноманітними яскравими епізодами в першу чергу, а не на достовірний виклад. Французький історик Брюно Дюмезіль, автор новітньої монографії «Королева Брунгільда», явно зачарований особистістю Брунгільди, який приписує суспільству і державі епохи Меровінгів надмірну складність і глибину, називає «*Liber Historiae Francorum*» першим середньовічним історичним романом.

Розв'язка всіх цих політичних колізій і династичних хитросплетінь настає в **613 р.**

Брунгільда фактично призначила королем одного з чотирьох синів Теодоріха – Сигіберта, хоча за правилами спадкування Меровінгів влада повинна була бути розподілена між усіма синами. Тобто так, як це було зроблено після смерті Хлодвіга в 511 р. і Хлотаря I в 561 р. Цей вчинок викликав серйозну опозицію Брунгільді в середовищі австразійської знаті.

Серед них було двоє персонажів, досі абсолютно невідомих, проте саме їм судилося зіграти чи не визначальну роль у появі через 100 років нової королівської династії у франків. Це були Піпін Ланденський, землевласник середньої руки, і якийсь Арнульф, який згодом став єпископом м. Мец.

Вирішальна битва між армією, яку очолювали 12 (13)-річний Сигіберт II (старший син Теодоріха) і його прабабуся Брунгільда¹⁵ з одного боку, і нейстрійською армією Хлотаря II з іншого, так і не відбулася. Брунгільда з правнуком закрилися в фортеці м. Вормс, закликавши на допомогу людей з-за Рейну і з Бургундії. Однак стару королеву зрадили. Бургундська знать видала Хлотарю спочатку Сигіберта, а потім і Брунгільду.

Сигіберт II був убитий практично відразу. Над Брунгільдою Хлотар влаштував суд, який звинуватив королеву у вбивствах 10 членів роду Меровінгів. Незважаючи на очевидні нестиковки в обвинуваченні, Брунгільда була визнана винною і страчена досить витонченим, жадливим навіть для того жорстокого часу способом. Після трьох днів тортур стару королеву прив'язали до необ'їзженого коня за одну руку і ногу (рис. 11). Після чого коня пустили галопом.

Отже, в 613 р. Хлотар II (син Фредегонди і Хільперіка), будучи королем Нейстрії з 584 р.¹⁶, захопив Австразію і Бургундію, і таким чином відбулося **друге об'єднання франкського королівства.**

¹⁵ Вік Брунгільди в останній рік її життя визначають по-різному. У більш ранній літературі можна зустріти цифру 80 років. Зараз вчені омолоджують вік Брунгільди, вважаючи, що вона народилася близько 550 р.

¹⁶ Він став ним у чотиримісячному віці, і до 597 р. королівством фактично правила його мати Фредегонда.

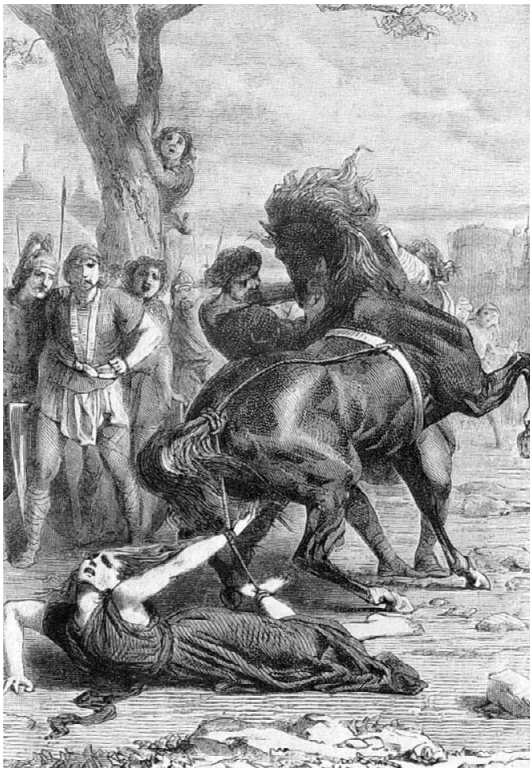

Рис. 11. Страта Брунгільди.

Особливістю нової конфігурації влади в умовах цього об'єднання було посилення позицій знаті, на яку змушені були спиратися всі королівські особи всіх трьох частин королівства.

У 614 р. за підсумками собору в Парижі, на який були скликані світська знать і духовенство, Хлотар II видав едикт, де були прописані прерогативи королівської влади і визначені повноваження світських аристократів і духовенства. Зокрема, поверталися всі вилучені земельні подарунки, графи призначалися тільки з числа місцевої знаті, майно без заповіту переходило не до короля, а до родичів, визначалася свобода виборів єпископів. Тим самим це можна розцінювати як спробу впорядкувати державне управління і саму структуру, які були серйозно підірвані внутрішніми смутами декількох попередніх десятиліть.

У 622 р. Хлотар посадив на трон в Меці свого сина Дагоберта,

тим самим виділивши знову Австразію як *Teilreich* («пайове королівство»)

У 629 р. Хлотар II помирає і починається правління його сина Дагоберта I (629–639 рр.), прозваного «Соломоном франків» за активну діяльність, що поєднувалася з державною мудрістю. Це був останній енергійний король, хоча, згідно з німецьким істориком О. Єгером, «... віддавався ганебним порокам і надмірностям». І дійсно, в ньому дивним чином уживалися крайнощі. І якщо, за одностайною думкою джерел, у політиці як зовнішній, так і внутрішній, це був найсправедливіший з королів, то в приватному житті, згідно з цими ж джерелами, Дагоберт керувався іншими уявленнями. Цей останній об'єднувач франкського королівства не був королем-воїном, а скоріше дипломатом. Війни, які він вів, найчастіше були йому нав'язані.

Дагоберт I фактично скасував едикт 614 р., провівши нову конфіскацію земель (світських і церковних). Він проводив активну зовнішню політику, вів війни проти вестготів, лангобардів, слов'янського князівства Само, завдав поразки баскам у Піренеях. Дагоберт встановив стабільні відносини з Візантійською імперією, уклавши союз з імператором Іраклієм. Він був першим з франкських королів, який вступив в активний контакт зі слов'янськими племенами на сході Європи.

Сучасний французький історик Жорж Тессье, оцінюючи особистість Дагоберта, писав, що тільки два імені уникли загального забуття, яке спіткало всіх меровінгських королів – це Хлодвіг і Дагоберт I.

Однак всі ці діяння, безумовно, позитивні для держави, не могли запобігти кризі, яка назрівала в королівстві франків. Незважаючи на політичну розсудливість і ґрунтовність, Дагоберт не зміг уникнути традиційного для Меровінгів поділу королівства за заповітом. Останній був складений у 634(5) р., і за ним старший син Сіґіберт III отримував Австразію, а Хлодвіґ II – Нейстрію.

Бурхливе VI століття в політичній історії франкського королівства дало сучасникам небачену досі картину винесення на поверхню цілого спектру людських пристрастей від представників різних верств суспільства. Відсутність зрозумілих, фундаментальних рамок, в яких ці пристрасті врівноважувалися величиною і міццю держави, створювало враження перманентної дріб'язкової оргії і настільки ж неглибокого общинно-сусідського конфлікту. Те, що відбувалося в германському світі на рівні громади суцільно і поруч і де сприймалося цілком буденно, виявилось волею історичної долі винесено на вищий, цивілізаційний рівень Європи.

«Ці сини напівдиких завойовників, народжені з батьківськими поняттями в насолодах розкоші і спокусах влади, не знали пристрастям своїм ні заходи, ні утримання. Марно люди, більш їх досвідчені в справах світу і способі життя, підносили голос свій, схилиючи їх до поміркованості і розсудливості: вони не слухали нічого і губили себе по невігластву. І тоді говорили: перст Божий на них... бачачи, як сліпо захоплювалися вони потоком своїх ґрубих спонукань і безладних пристрастей... можна було, навіть не будиши пророком, вгадати і передбачити кінець, що чекав майже всіх їх»

*Августин (Огюстен) Тьєррі
(франц. історик першої пол. XIX ст.)*

Основним джерелом про ранній період історії королівства Меровінгів є, без перебільшення, фундаментальна праця «Історія франків», написана єпископом міста Тур на ім'я Григорій (538/9–593/4 рр.). Автора іноді називають «Геро- дотом варварства», підкреслюючи тим самим, з одного боку, фундаментальність його твору, а з іншого, висвітлення автором історії племен, що прийшли на зміну античній цивілізації (рис. 12).

Своєрідним продовженням праці Григорія Турського можна вважати «Хроніки Фредегара», в яких висвітлюються події першої половини VII ст. Ім'я автора нам невідоме, але очевидно, що це був не церковник, а мирянин. І був він людиною допитливою і досить обізнаною.

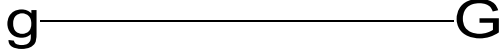
Рис. 12. Григорій Турський.
Статуя середини XIX ст.

«Книга історії франків» складена в першій половині VIII ст. Найбільш важлива і оригінальна частина праці, заснована на джерелах, що не збереглися, стосується другої половини VII – першої третини VIII століття.

Венанцій Фортунат (530 (540) – 600 (609) рр.), італієць, поет, єпископ Пуатьє близько 600 р., написав кілька сотень віршів, з яких найбільш відомі і цінні в історичному відношенні – епіталама на весілля Сігіберта і Брунгільди, панегирик королю Харіберту, поема на смерть Галсвінти.

g ————— G

ЛЕКЦІЯ 4

Правління династії Меровінгів (пізній період, VII – середина VIII ст.)

Після смерті Дагоберта I (639 р.), який об'єднав Нейстрію, Австразію, Бургундію та Аквітанію, починається епоха, за якою давно закріпилася назва «епоха лінивих королів». Ось як характеризує її та її правителів біограф Карла Великого, історик Ейнхард:

«Рід Меровінгів... давно вже не мав ні сили, ні влади - крім порожнього титулу короля. Все багатство і вся сила королівства знаходилися у начальників палацу, які називалися майордомами. Їм належала верховна влада, королю залишалося тільки, задовольняючись королівським титулом, зі своїми пишним волоссям і довгою бородою сидіти на троні і зображати государя: він вислуховував послів і давав їм, нібито своєю владою, відповіді, які йому підказували і навіть нав'язували. За винятком марного імені короля і грошей, які за його бажанням давав йому майордом, у нього не було нічого свого, крім однієї вілли зі скромним доходом. Він жив у ній з невеликим числом слуг... Якщо йому потрібно було їхати куди-небудь, він відправлявся в колісницю, vleкомой, за сільським звичаєм, биками, яких поганяв погоночник. Так їздив він і в палац, і в народні збори, що скликалися щорічно для потреб королівства, так повертався він у своє житло. Але все управління королівством, зовнішні і домашні справи велися майордомами».

Ейнхард. Життя Карла Великого (I)

Королі отримували корону часто ще в дитинстві. Мала тривалість життя змушувала їх якомога швидше обзаводитися спадкоємцем. Це призводило до ранніх шлюбів, коли королі ставали батьками в 14–15 років. Непомірний і не надто здоровий спосіб життя активно підтримувався придворними, в тому числі і майордомами. Це дозволяло їм бути фактичними правителями. В кінцевому рахунку мало хто з «лінивих королів» переживав рубіж 25 років. У галереї правителів VII століття важко навіть вибрати хоч скільки-небудь значущу постать. Наприклад, король Нейстрії Хлодвіг II (639–657 рр.) відомий в основному як чоловік англосаксонки Балт(х)ільди, яка славилася побожністю і була канонізована.

Втім, традиційна точка зору на епоху «лінивих королів», яка панувала в історичній науці кілька століть, сьогодні піддається ревізії. Зокрема, вважається, що Ейнхард, головне джерело подібного трактування, є упередженою особою. Будучи офіційним істориком Каролінгів при дворі наймогутнішого з них, він водночас прагнув обґрунтувати законність зміни династії, оскільки минуло зовсім небагато часу з моменту її затвердження. Це, в свою чергу, говорить про невпевненість перших Каролінгів у законності їхньої влади. Англійський медієвіст Р. Гербердінг упевнений, що їхні попередники, пізні Меровінги, насправді були сильними і значущими особистостями, проводили активну творчу політику.

Феномен майордомів (*maiordomus* – «старший по дому», керуючий, дво-рецький) активно формується з часів правління Дагоберта I. Хоча, сама посада

існувала вже за перших Меровінгів, проте тоді її функції вичерпувалися виключно господарськими компетенціями, пов'язаними з обслуговуванням палацу. Поступово цій інституції делегувалися повноваження щодо зміцнення королівської влади через тиск майордома на регіональну знать. Однак з часом, у міру ослаблення королівської влади, майордоми стали відтісняти на другий план самих монархів. В кінцевому рахунку, саме майордоми стали засновниками нової династії, яка прийшла на зміну династії Меровінгів.

Передісторія цих подій така. Якийсь Карломан жив близько **600 р.**, і серед інших народив сина Піпіна, який став відомим як Піпін I *Ланденський*.¹⁷ У **622/3–640 рр.** він був майордомом Австразії, а за малолітнього Дагоберта фактично правив від його імені. Як бачимо, Піпін отримав посаду майордома ще за правління Хлотаря II.

Друга особистість, важлива для нашого викладу, – це Арнульф (**580/582–641 рр.**) з родини Ферреолів, майбутній єпископ м. Мец. Він займав високу посаду вже в «адміністрації» короля Теодоберта II. Після повалення Сігіберта II і страти Брунгільди, Арнульф, який брав у цьому активну участь (також, до речі, як і Піпін Ланденський), отримує у володіння єпархію м. Мец. Був радником при малолітньому Дагоберті. У **627** (або **629 р.**) пішов у монастир.

Сталося так, що діти цих двох придворних – дочка Піпіна Бега і син Арнульфа Ансегізіл – одружилися. Цей шлюб і дав початок новій династії Піпінідів-Арнульфінгів, більш відомої як династія Каролінгів. Саме від цього шлюбу народився згодом один з найвідоміших майордомів – Піпін II *Геристальський*.

Все це буде пізніше, а поки, після смерті Дагоберта I, франкське королівство чекав черговий поділ. Власне кажучи, він був затверджений ще в 12-му році правління Дагоберта. Нейстрія і Бургундія відходили синові Дагоберта Хлодвігу II (**633/4–656 рр.**). Старший брат Хлодвіга Сігіберт III (**630(633)–656 рр.**) отримував Австразію.

Хлодвіг став королем у чотирирічному віці, відповідно, він перебував під опікою своєї матері – вдови королеви Нантільди до її смерті в **642 р.** А потім починається його самостійне правління. Оскільки самостійно правити у віці восьми років важко, то аж до своєї смерті у віці 22 років Хлодвіг перебував під впливом і опікою з боку майордомів.

У схожому становищі опинився і Сігіберт III. Спочатку він стає співправителем свого батька (з **633 р.** у віці трьох років), а після смерті Дагоберта I, з **639 р.**, править одноосібно. І так само, як і у випадку з Хлодвігом II, очевидно, що правити абсолютно самостійно дев'ятирічний хлопчик не міг, навіть незважаючи на досить раннє дорослішання людей тієї епохи. Проте Сігіберт зумів здобути славу благочестивого короля, за що згодом був канонізований. Помер він приблизно в один рік зі своїм братом Хлодвігом, будучи дещо старшим за нього.

Таким чином, навіть на цих двох прикладах видно, що, незважаючи на спроби переглянути традиційну точку зору на епоху, як на час правління досить слабких і несамостійних монархів, вона, ця точка зору, залишається цілком

¹⁶ *Landen* – місцевість в сучасній Центральній Бельгії.

актуальною. Серйозне ослаблення центральної влади і дезінтеграція франкської державності є процесами досить очевидними.

Як ілюстрацію до сказаного можна навести заколот герцога Тюрінгії Радульфа в **639 р.** В результаті Тюрінгія відокремилася від Австразії і на 100 років (до **740 р.**), фактично стала незалежною державою.

Знакова подія, передвістя змін вже наступного, VIII століття, відбулася після смерті короля Сігіберта III (**656 р.**). Тоді майордом Гримоальд, син Піпіна Ланденського, зводив на трон Австразії свого сина під ім'ям Хільдеберта III і тим самим намагався повалити династію Меровінгів. Однак вища знать не прийняла цього і, захищаючи традиції спадкування, придушила спробу узурпації. Гримоальд був убитий.

Тим часом у другій половині VII століття в королівстві Меровінгів відбуваються доленосні зміни. Перша спроба об'єднати в своїх руках всі три королівства під владою нової династії була зроблена майордомом Нейстрії на ім'я Еброїн (**656(8)–680(1) рр.**). Він обійняв цю посаду за правління короля Хлотаря III і після смерті останнього в **673 р.** зводив на престол свого ставленика з династії Меровінгів Теодоріха III (673–691 рр.). Мабуть, тут Еброїн проявив занадто багато самостійності, чим і викликав невдоволення знаті. Проти Теодоріха III і Еброїна була складена змова, в результаті якої обоє були заслані до монастиря. Однак у **675 р.** вони повернулися із заслання, скориставшись смуткою у зв'язку зі смертю (вбивством?) чергового «лінивого» короля Хільдеріка II.

До **679 р.** Еброїн, послідовно усуваючи своїх суперників (у тому числі короля Австразії Дагоберта II), фактично узурпував владу. Залишалося зовсім небагато, потрібно було підкорити собі Австразію, де після смерті Дагоберта II короля не було і правили герцоги Мартін і його брат Піпін II *Герістальський* (онук Піпіна I Ланденського, відомий ще як Піпін *Середній*, або Піпін *Товстий*). Здавалося б, доля і далі сприяла Еброїну. У 680 р. він розбив армію Австразії. Піпін II і Мартін втекли з поля бою, а останній незабаром був убитий. Однак і сам Еброїн в цьому ж **680 р.** був убитий таким собі Ерменфредом, як вважають, на ґрунті особистої помсти.

Після 680 р. у франкському королівстві триває міжусобиця, в якій беруть участь дві сили: з одного боку, майордом Нейстрії Берхер (Берхар) і король Теодоріх III, з іншого – Піпін II *Герістальський*. Протистояння закінчується в **687 р.** У битві при Тертрі Піпін розгромив війська Берхера і Теодоріха III. У **688 р.** Берхер був убитий.

У «Хроніці продовжувачів Фредегара» знаходимо риси психофізичного портрета останнього, ще вкрай рідкісні в літературі тієї епохи: «Він [Берхер] був низького зросту, посередньої кмітливості, легковажний і палкий, розташування і поради франків він завжди зневажав».

Піпін зажадав від Теодоріха III призначити його майордомом Австразії, Нейстрії та Бургундії з титулами «князь і герцог франкський». Тепер це вже не просто майордом окремого королівства, а фактичний правитель франків, тобто всіх трьох королівств.

У **90-ті рр. VII ст.** Піпін підкорює фризів і проводить християнізацію країни. Між 709–714 рр. він спробував підкорити алеманів.

У **714 р.** Піпін II *Герістальський* помирає.

Наступний фактичний правитель франкського королівства майордом Карл на прізвисько Мартелл народився в **688 р.** Ймовірно, він був позашлюбним

сином Піпіна II і якоїсь Альпаїди (коханки?). При цьому сам Піпін бачив спадкоємцем-майордомом при королі-меровінгу Дагоберті III свого онука Теодоальда. І після смерті Піпіна, в **715–717 рр.** розгортається відчайдушна боротьба за владу. Вдова Піпіна, королева Плектруда, підтримуючи онука Теодоальда, спробувала усунути Карла, посадивши його до в'язниці. Однак скориставшись черговою міжусобицею всередині королівства, яку організувала незадоволена впливом Плектруди франкська знать у союзі з фризами, Карл зміг втекти з ув'язнення. Далі починається його шлях на вершину влади.

Послідовно в **716, 717 і 719 рр.** Карл розбиває нейстрійську армію відповідно під Амблемом (на південь від Льежа), при Камбре і під Суассоном.

У **720 р.** Карл завдає поразки аквітанам;

З **719 по 738 рр.** веде важку боротьбу з фризами і саксами;

До **730–734 рр.** остаточно підкорює фризів і алеманів.

Довгий час історія була прихильною до франків. Їхнє в цілому благополуччя існування було багато в чому обумовлено відсутністю серйозних зовнішніх ворогів. І дійсно, ми бачимо, що протягом двох століть, VI і VII століть, основною політичною проблемою (або викликом) для франкського суспільства були внутрішні чвари і усобиці серед Меровінгів. Однак на **початку VIII ст.** ситуація різко змінюється. Після завоювання королівства вестготів на південних рубежах володінь меровінгських королів з'являється сильний і дуже небезпечний ворог – араби.

Уже в **20-х рр. VIII ст.** починаються набіги арабів на Галію. Кульмінація настає в **732 р.**, коли араби нападають на Аквітанію і розбивають тамтешнього герцога на ім'я Ед (Одон). Герцог біжить до Карла Мартелла, який на той час був уже майордомом усіх трьох частин королівства.

У 732 р., прагнучи відбити черговий набіг арабів, Карл Мартелл висунув їм назустріч свою армію. В результаті в **жовтні 732 р.**, на рівнині між Туром і Пуатьє відбулася одна з найвідоміших битв раннього середньовіччя, що увійшла в історію як битва при Пуатьє. Подробиці невідомі і, мало того, досі неясно, коли точно відбулася битва – чи то 17 жовтня 732, чи то 733 р. У загальних рисах хід битви виглядав так. Нападаючою стороною були араби. Їм протистояло союзне військо, до якого крім франків входили також алемани, бавари, сакси, фризи. Хроніст повідомляє, що вони «... стояли як нерухома стіна...», об яку розбивалися всі атаки легкої арабської кінноти. Результат битви вирішив обхідний маневр герцога Аквітанського. Хоча, за іншими даними, це міг бути і не Ед Аквітанський, а сам Карл Мартелл або хтось інший із союзних йому воєначальників. Як би там не було, але саме цей обхват арабського війська і вирішив справу. Франки, пише хроніст, «*опрокинули шатри*» арабського табору і потім переслідували переможеного ворога. У битві загинув і ватажок арабів емір Абд-ар-Рахман.

Значення битви при Пуатьє в уявленнях істориків з часом змінювалося. Знаменитий англійський історик XVIII століття Едуард Гіббон вважав, що якби не Карл Мартелл, то, можливо, в Оксфордському університеті зараз вивчали б Коран. Існує діаметрально протилежний погляд на масштаб цієї події, який визнає її як цілком звичайне, локальне зіткнення. Мабуть, можна приєднатися до певної усередненої оцінки і погодитися з тим, що навіть якби битва закінчилася перемогою арабів, у ісламу вже не було сил для того, щоб поставити під свій

контроль величезну територію франкського королівства. Потенціал арабського завоювання на Заході був повністю розтрачений в ході розгрому королівства вестготів і підкорення Іспанії.

Після Пуатьє єдність союзників закінчилася. Надалі Карл бореться з усіма ними, включаючи і герцога Аквітанського. Остаточного припинити набіги арабів вдалося тільки до **739 р.** за допомогою союзника, короля лангобардів Ліутпранда.

У внутрішній політиці у Карла виникли серйозні проблеми у взаєминах з духовенством. Він змушений був провести секуляризацію церковних земель. Тобто вилучення певної площі цих земель на користь держави. Причина в тому, що для створення боєздатної армії, в якій все більшу роль починала відігравати кіннота, з'явилася необхідність у заможному середньому шарі. Цим прошарком мало стати дворянство,¹⁸ на яке до того ж можна було спертися в боротьбі проти знаті в разі її небажаного посилення або протистояння королівській владі. Для цього необхідно було забезпечити дворянство надійним стабільним джерелом доходу. Цим джерелом на той час могло бути тільки землеволодіння. А тим часом практика надання землі в безумовну, повну власність, поширена до Карла, загрожувала в перспективі вичерпати весь земельний фонд, який міг бути використаний для цих цілей. Тому Карл Мартелл ввів нову форму надання землі, яка називалася бенефіцієм (від лат. *beneficium* – «благодіяння»). Землю суверен надавав підданим в умовне володіння. А умовою було зобов'язання бенефіціара нести військову (або адміністративну) службу і за першим покликом вступити до лав королівської армії з відповідним озброєнням. Бенефіцій міг бути відібраний у власника в разі відмови від несення служби або нездатності до неї, а також, якщо господарство у володінні занепадало, або власник не виплачував вчасно оброк.

Боротьба з арабами, основу армії яких становила легка кіннота, показала, що часи старого доброго піхотного ополчення франків безповоротно минули. Фактично битва при Пуатьє стала пороговим сенсом, рубежем, за яким стоїть *зародження лицарської кінноти*. Творцем, або точніше, зачинателем створення кінноти франків (згодом важкої) є Карл Мартелл. І практика бенефіцій тут була дуже доречною, оскільки бойовий кінь, його оснащення, а також озброєння вершника коштували дуже дорого.

Саме секуляризація (вилучення) церковних земель для бенефіціарного фонду і породила конфлікт Карла з духовенством. Відкрито виступити проти цієї практики і, відповідно, її ініціатора церковники не могли. Тому вони провели кампанію дискредитації Карла в очах ревних християн, яких тоді в суспільстві була абсолютна більшість. Причому ця кампанія тривала і вже після смерті Мартелла. Наприклад, розповідь «Видение Евхерия» оповідає про якесь бачення, яке було дано ченцю і в якому він побачив «переможця арабів» в пеклі серед грішників. Розповідь датується IX ст., і вважається, що вона була створена для повчання синам Людовика Благочестивого, які також замишляли нажитися за рахунок церковних земельних володінь.

¹⁸ Дворянство – службова знать (напр. королівські дружинники), протиставлялася родовій знаті, представники якої за своєю генеалогією часто стояли нарівні з монархами.

Почавши правити в 714 р., Карл Мартелл, або «майже король», як назвав його папа Григорій III в одному зі своїх листів, помер **22 жовтня 741 р.** (рис. 13).¹⁹

Після Хлодвіга I протягом більше ніж 200 років історія франкського королівства – це безперервний ланцюг поділів, переділів, об'єднань, громадянських і міжусобних воєн тощо. А вже після смерті Дагоберта I в 639 р. починається період занепаду, що затягнувся на 100 років. У тому, що франки «могли собі дозволити» всю цю безладність і міжусобиці без ризику розділити долю вестготів або вандалів, як уже зазначалося, була велика частка везіння, яка полягала в тому, що у них *не виявилось серйозного зовнішнього ворога*. Вестготи, остготи і лангобарди були зайняті боротьбою з Візантією, англосакси з'ясовували стосунки на своєму острові переважно між собою.

Таким чином, франкське королівство отримало щасливу можливість розвиватися без тих політичних катаклізмів, які, наприклад, зруйнували королівство вестготів. До сказаного можна додати, що ця можливість була подарунком Долі, яка вважала за потрібне наділити нею одних лише франків серед усієї тієї низки народів, які опинилися на руїнах колись величної будівлі Римської імперії.

По-справжньому небезпечні вороги (араби, авари, вікінги) почали активно заявляти про себе лише з VIII століття. Однак до цього часу у франків вже були зовсім інші правителі і зовсім інше королівство.

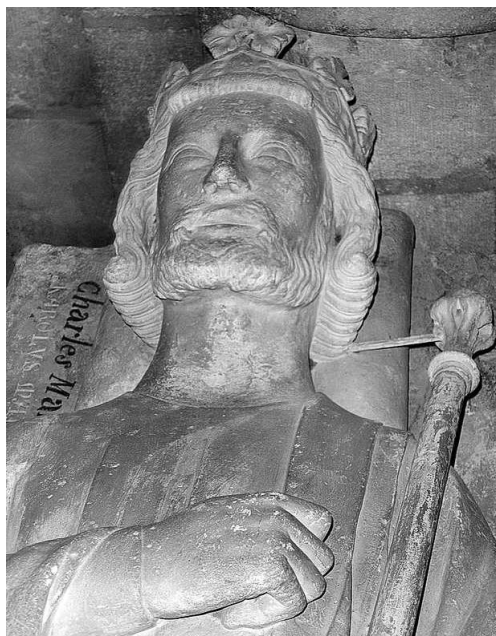
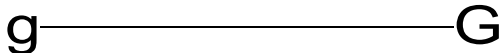

Рис. 13. Фрагмент надгробка Карла Мартелла в абатстві Сен-Дені

g ————— G

¹⁹ Що стосується його офіційного прізвища – «Мартелл», то або це означає «Молот», прізвисько, яке Карл отримав чи то за перемогу над арабами, чи то за улюблену в бою зброю, або, це звичайне родове ім'я.

ЛЕКЦІЯ 5

Франкське королівство в епоху Меровінгів (соціально-економічні та культурні аспекти)

Протягом усієї епохи правління Меровінгів можна говорити про формування передумов для створення в цій частині Європи нової цивілізації, яка прийшла на зміну Західній Римській імперії. Одним з найважливіших факторів у цьому процесі стає «вкорінення» нової варварської аристократії в галло-римському ґрунті. Незважаючи на усталену думку про руйнівні, катастрофічні наслідки Великого переселення народів, на римському провінційному патриціаті ця катастрофа не особливо позначилася. Причому це стосується і їх фізичного існування, функціонування їх маєтків (вілл) і навіть колишніх адміністративних посад, які галло-римляни продовжували займати при нових правителях – варварських королів. Наведемо кілька прикладів:

- повсюдно в Галлії зберігалася римська податкова система;
- у VI столітті більшість графів (намісників) і майже всі єпископи призначалися ще з числа куріальної аристократії;
- король вестготів Ейріх залишив римських чиновників на своїх місцях, закріпивши за кожним з них по одному представнику готської знаті;
- деякі римські вілли, судячи з археологічних розкопок, функціонували безперервно, в т.ч. і в неспокійний час V століття (т.зв. вілла Бертекрамна в Пласаку – з I по VII століття); ще в VII столітті, в «Хроніці Фредегара» і в «Хроніці продовжувачів Фредегара» постійно згадується безліч різних вілл (Безьє, Кресі, Екрі тощо), в яких навряд чи варто бачити лише топоніми;

Всього за шість років до офіційного падіння Західної Римської імперії, близько 470 р., Сидоній Аполлінарій, запрошуючи в гості знайомого латинського граматика, описує ідилічну обстановку, що панує в тиші і красі його вілли в Оверні.

І все ж зміни відбувалися, хоча вони і могли бути непомітні для ока сучасника, а крім того хід подій був аж ніяк не лінійним і досить суперечливим. З одного боку, нові господарі колишньої імперії мали дуже туманне уявлення про принципи функціонування держави і особливості її управління. І спочатку необхідно було на когось спертися. З іншого боку, масове залучення римських чиновників до справ управління могло призвести до втрати контролю над ситуацією і давало серйозний привід для занепокоєння, якщо мати на увазі збереження етнічної своєрідності, самобутності. Можливість втрати культурної ідентичності завжди турбувала завойовників, які окупували простір більш розвиненої цивілізації. Справа полягала в тому, що кількість власне варварів (германців) серед завойовників Західної Римської імперії була критично невеликою. У 429 р. разом з Гейзеріхом через Гібралтар до Африки переправилося всього близько 80 000 вандалів. Ле Гофф вважає, що ні вестготів, ні франків, ні бургундів, ні лангобардів, ні інших варварів не було більше ніж 100 тис. осіб у кожній з цих груп. Д. Клауде при підрахунку загальної чисельності вестготів дає приблизно ті ж цифри: від 80 до 200 тис., або від 1 до 6,5% всього населення. Кількість свевів, які заснували невелике королівство на північному заході Іспанії,

взагалі оцінюється в 30–35 тис. осіб. Частка франків визначається як 2% від населення Галлії. В цілому, згідно з деякими розрахунками, загальна кількість всіх варварів, що оселилися на римському Заході, становила всього 5%.

Підкоривши Рим і облаштовуючи життя в абсолютно чужому етнічному, мовному та культурному середовищі, варвари повинні були подбати, з одного боку, про повноцінне функціонування відповідних державних інститутів, залучаючи до цього чиновників колишньої римської знаті, а, з іншого – про збереження при цьому власної ідентичності. Найважливішим обмежувальним заходом був повсюдний закон, що забороняв змішані шлюби між галло-римлянами та германцями. Можна навести й інші приклади. Відомо, що за винятком столиць варварських королівств (Тулуза, Толедо – вестготи, Суассон, Париж – франки, Равенна – остготи, Павія – лангобарди та ін.), варвари уникали селитися поодинокі в містах, де існувала небезпека їх поглинання (асиміляції) активною більшістю місцевого галло-римського населення. Це, втім, була пасивна форма протидії. А ось однією з найважливіших активних заходів на цьому шляху стала **кодифікація варварських законів**.

Відомо, що до особливостей правових відносин у варварських суспільствах належить принцип персональності (або етнічності) права, згідно з яким кожна людина судилася за правом того етносу, до якого вона належала. У Римській імперії для вільних громадян закон був загальним. У варварських королівствах обидві ці системи діяли паралельно. Тобто склалася ситуація, при якій умовного бургунда судили за своїм законом, франка, гота, лангобарда – за своїм, а римлянина – за своїм.

Так, «Звід законів Ейріха» для готів існував паралельно з «Римським законом вестготів» (відомим ще як «Бревіарій Аларіха», **506 р.**), який застосовувався щодо римлян цього королівства. В цілому звичаєве право вестготів, записане за короля Ейріха, вважається за часом першою кодифікацією права серед усіх германців.

«Салічна правда» (*Lex Salica*), або Салічний закон франків, був прийнятий за Хлодвіга. Втім, близьких за часом до життя Хлодвіга редакцій до нас не дійшло. Найраніша з них датується лише кінцем VIII ст. І цілком природно, що за цей час текст закону поповнився численними виправленнями і доповненнями. Відповідно, редакція закону VIII століття напевно в чомусь відрізняється від редакції початку VI ст.

У Бургундії на рубежі V–VI ст. за короля Гундобада була записана «Бургундська правда» (*Lex Burgundionum*).

Аналогічні закони, які цілком можна називати судовими книгами, оскільки статті в них в основному стосувалися правових відносин всередині суспільства, були прийняті й іншими германцями. Це едикт Ротаря, короля лангобардів (**643 р.**), «Алеманнська правда», або *Pactus Alamannorum* (**VII ст.**), «Баварська правда» (*Leg Baiuvariorum*) – кодекс, нав'язаний франками баварам (**сер. VIII ст.**).

Таким чином, для раннього Середньовіччя характерна правова плутанина або, за висловом Ж. Ле Гоффа, «юридичний партикуляризм». І все це, на думку французького історика, тільки зміцнювало «...вузькоприходський кругозір, дух рідної дзвіниці...», що перешкоджало швидкому злиттю двох суспільств.

До винятків слід віднести едикт остготського короля Теодоріха, який, мабуть, єдиний з варварських правителів прагнув поєднати обидві системи права. У цьому проявилось усвідомлене бажання цього правителя-германця домогтися саме плідного злиття двох культур. Ось чому вважається, що Теодоріх Великий був останнім справжнім продовжувачем римської традиції на Заході.

Існування двох правових систем в одному суспільстві неминуче ставило питання співвідношення звичаєвого і кодифікованого права. І так чи інакше, але компромісний варіант знаходився.

На практиці злиття юридичних норм звичаєвого права з римським можна простежити на прикладі еволюції такої норми, як кровна помста. Серед франків вона була настільки звична і природна, що іноді було потрібно втручання короля, щоб припинити ворожнечу між родами. І ми знаємо про приклади такого втручання, зокрема з боку королеви Фредегонди в кінці VI ст. В кінцевому рахунку була вироблена система компенсації за різного роду дії фізичної шкоди, каліцтва, в т.ч. і за вбивство. Це була система штрафів, яка отримала назву «вергельд» (давньовірхн.нім. – *Wër* «людина» + *Gëlt* «ціна»).

Необхідна умова виплати вергельда – доведеність провини обвинуваченого. Для цього існувало два способи:

1. Запрошення якомога більшої кількості свідків.
2. Процедури «ордалії» (т.зв. «Божий суд»), де передбачалися або юридична дуель з позивачем, або фізичне випробування (рука опускалася в киплячу воду або потрібно було взяти розпечене залізо; якщо обвинувачений проходив це випробування, то він вважався невинним).

При цьому процес був платним, тобто обвинувачений повинен був бути платоспроможним або сім'я повинна була заплатити за нього. Якщо фактичної оплати вергельда не вистачало, обвинувачений передавав в рахунок оплати судового боргу своє майно. Процедура передачі майна називалася *chrenecruda*:

Відповідач давав урочисту клятву в тому, що він не має більше рухомого майна, потім входив у своє житло, в кожному з чотирьох кутів брав по жмені землі і кидав її через плече в своїх найближчих родичів. Потім, одягнувши просту сорочку, без пояса і босоніж, відповідач повинен був перестрибнути через огорожу своєї садиби, що означало повну відмову від нерухомості.

В цілому ранні кодифікації звичаєвого права – це досить розвинена, скрупульозно виписана тарифікація штрафів. Незважаючи на наявність смертної кари, вона все ж була мірою скоріше винятковою в тому сенсі, що поряд з нею за одні й ті ж злочини (напр. вбивство) передбачався і грошовий штраф. Так, за вестготським законом, максимальний тариф передбачав за вбивство чоловіка у віці від 20 до 50 років 300 золотих солідів. Втім, якщо і після обряду *chrenecruda* траплялося так, що сума вергельда була недостатньою, то тоді обвинуваченого страчували.

Поняття вергельд і процедура його стягнення були актуальні навіть тоді, коли вже на місці Каролінгської імперії фактично існували дві держави – Німеччина і Франція. У 968 р. Оттон I, звертаючись до сина колись страченого за його наказом змовника на ім'я Ерік і вручаючи йому єпископський посох, каже:

«Прийми ж вергельд за батька твого!»

Саксон Анналист (968)

Незважаючи на те, що процес злиття двох суспільств відбувався досить повільно, стара галло-римська знать поступово, вже протягом VII ст. зникла. Її замінила нова – *noblesse du palais*, або палацова знать королівських чиновників. Закони франків вище оцінювали тих, хто мав не довгий генеалогічний ряд, а перебував на службі короля. Злиття галло-римської знаті з варварами йшло шляхом втрати першими своїх, історично набутих, культурних (у широкому сенсі слова) рис. Це т.зв. модель «домінування еліти», в даному випадку – франків, коли в одязі римські плащі-тоги замінюють варварські штани і сорочки, а замість тричлених римських імен вживається одне, часто германське. Характерна в цьому сенсі приказка, яку приписують остготському королю Теодориху Великому: *«Знатний гот охоче бере на себе роль римлянина, а бідний римлянин дуже охоче прикидається готом»*. Л. Карсавін вважав, що органічного, життєздатного симбіозу, в якому були б врівноважені германська і римська складові, так і не склалося:

«Франкська адміністрація як і раніше була тонкою мережею, накинутою на територію, яка внутрішньо продовжувала свій розпад на живуть кожна особою життям великі і малі області. Адміністрація або не проникала в глиб життя або, вростаючи в неї, тим самим відривалася від центру. На заході території графства загалом збігаються з колишньою civitas, на сході - з пагом або гау, тобто в більшості випадків, з територією того чи іншого племені...».

Земельні відносини. Земля, якою розпоряджалися нові правителі Європи – це фактично земля колишньої Імперії, яку захопили варвари в ході завоювання. Основу структури землеволодіння становила така одиниця як алод (нім. *Allod*; фр. – *alodis*, від давньоверхньонімецького *al* – повний, весь і *od* – володіння). Першою юридичною фіксацією права спадкування земельного алоду була «Салічна правда». Згідно з 59-ю гл. (*De alodis*), право спадкування орного наділу закріплювалося за прямими чоловічими нащадками, тобто синами померлого, в той час як рухоме майно могло успадковуватися як по чоловічій, так і по жіночій лінії. Спочатку в V–VI ст. алод є невідчужуване рухоме і нерухоме майно з обмеженим правом спадкування (ранній алод). Це була земля, яку громада закріплювала за своїм членом і яка фактично була його вотчиною. Ранній алод виникає в умовах землеробської громади, по суті у вигляді спільної земельної власності членів великої родини. Алод в меровінгську епоху відчужуватися не міг, оскільки залишався у складі громади. Алодом можна було тільки володіти на законних підставах.

Генезис алодіальної власності в епоху правління Меровінгів йшов шляхом втрати абсолютних прав власника на неї, з одного боку, і появи можливості розпоряджатися земельним наділом на свій розсуд – з іншого. Як приклад – едикт Хільперіка I *Нейстрійського*, за яким дозволяється успадкування землі по жіночій лінії. А в кінці VI століття мова йде вже про продаж землі, це і є пізній алод, при якому члени громади набувають необмежені права розпорядження земельною власністю. Відбувається розпад громади, алод же перетворюється на вільно відчужувану земельну власність малої індивідуальної сім'ї. І якщо раніше власник використовував всі свої сили на те, щоб функціонування алоду було як можна більш інтенсивним і ефективним, оскільки це було єдиним джерелом існування для нього і його сім'ї, то тепер з'являлася можливість поліпшити добробут, просто продавши наділ.

Вільно відчужувана земля – пізній аллод – за відсутності будь-яких обмежень вела до стрімкого зростання великого землеволодіння, оскільки купівля-продаж залежить тільки від власників. Цьому сприяло швидке розорення вільного селянства через збільшення податків, необхідність постійного проходження військової служби в умовах поголовного ополчення в епоху Меровінгів (що погано позначалося на веденні господарства), величезної кількості різних штрафів.

Прагнучи прив'язати до себе світських аристократів і духовенство, домогтися від них повної лояльності, Меровінги широко практикували королівське дарування землі в повну власність. Однак вже в кінці VI століття цей процес набуває лякаючого характеру, оскільки виникає дефіцит цієї самої вільної землі. Особливо велика концентрація земельної власності спостерігається в монастирях. Хлотар I безуспішно намагається відібрати 1/3 церковних земель. А його син Хільперік скаржиться на надмірне зростання земельних володінь церкви. В цілому ж поширення практики дарування і купівлі-продажу призвело до різкого поглиблення розшарування в суспільстві, і вже в VI ст. відомі такі категорії населення, як малоземельні франки, розорені франки, з одного боку, і великі землевласники – з іншого.

Таким чином, дефіцит землі в королівстві франків утворився під впливом двох обставин: перетворення алоду на вільно відчужувану землю і безконтрольні королівські дарування землі у повну власність знаті та церкви.

Саме цю проблему і мав вирішити Карл Мартелл своєю бенефіціарною реформою, яка передбачала дарування землі не в повну і безумовну, а в умовну власність на час несення служби

Структура франкського суспільства. Регіональною адміністративною одиницею був *civitas* (*cit  *), інакше територіальний округ або паг (*pagus*). Намісниками королів у таких областях були «графи» (*Graf* – нім. «намісник»), які в містах співпрацювали з «дефенсорами» (*Defensor* – лат. «захисник»). Ця посада була введена в другій половині IV ст., і спочатку дефенсори повинні були захищати громади в містах від імператорських чиновників. Згодом їм фактично належала влада в містах. У IV–V ст. дефенсорами часто були єпископи.

«Сьогодні Великдень і дефенсор дає традиційний банкет на честь такого дня. І сам граф візьме в ньому участь з найбільшим задоволенням».

*Венанцій Фортунат,
єпископ Пуатьє (кінець VI – поч. VII в.)*

Соціальна структура раннього меровінгського суспільства виглядала досить однорідною. Її основою залишався вільний селянин. Відповідно, будь-якого значного прошарку залежного населення не було. Шар еліти також не відрізнявся помітною диференціацією. Ми бачили, що в епізоді з суассонською чашею Хлодвіг ніяк не може вплинути на дружину і пропонує єпископу Реймса дочекатися результатів жеребкування награбованої здобичі.

Франкський «король» ще в VI столітті зводився на престол простим підняттям на щиті. Єдиною інсигнією влади був спис, а відмінністю від оточуючих – довге волосся. Процедура зрізання цього волосся мала назву *decalvatio* і означала фактичне позбавлення титулу короля. У вестготському королівстві постриг завжди вважався принизливим покаранням. VI Толедський собор відмовив у

праві вибору короля невилітним, іноземцям, особам духовного звання і в т.ч. особам, які коли-небудь піддавалися процедурі *decalvatio*.²⁰

Все багатство короля знаходилося буквально під рукою – скрині із золотими монетами, коштовностями та скляними виробами. Після смерті за ці скрині іноді починалася справжня бійка між родичами короля та його оточенням. Всього цього, скажімо так, невисокий рівень міжособистісних відносин при дворі незвично поєднувався з пишною титулатурою, запозиченою з пізнього Риму. Наприклад, старший конюх – це «головний конюший», або коннетабль (*comes stabuli*), якому підпорядковувалися конюхи – «маршали» (*marescalc*), «постільничі» (*cubicularii*), особисті охоронці – «палатні граfi». Сам титул «король» для V століття – це особа, яка очолювала союзнi Риму армію варварів (федератів).

Королівська влада реалізовувалася за допомогою мандрівного двору, який переїжджав з одного місця в інше. Як правило, це були старі римські вілли, навколо яких розташовувалися сільські угіддя і села. Ця т.зв. форма натурального управління пояснювалася, в тому числі, і слабкістю комунікаційних ліній, засобів зв'язку і відсутністю розгалуженої управлінської мережі, або як сказали б сьогодні – вертикалі влади. А за відсутності цієї самої вертикалі структура влади стає горизонтальною. Таким же чином здійснювалося і своєрідне годування королівського двору. Вичерпавши продовольчий потенціал однієї резиденції, двір переїжджав в іншу. Ця система зберігалася і в епоху перших Каролінгів (рис. 18)

Відносини всередині палаців і правлячого стану. Сучасний французький історик Ж. Тессье дає змістовну і яскраву характеристику синам Хлодвіга: *«Це були люди грубі, імпульсивні, кровожерливі, хтиві і жадібні. Вони не тримали слова, були забобонні, вдавалися то до насильства, то до хитроцїв, але все-таки виглядають вождями, які вміли поставити на службу амбіціям чоловічу енергію і примітивне політичне чуття»*.

Сприйняття суспільства як досить примітивного, *ex silentio* поширюється і на політичне мислення варварських правителів, а також на їхні взаємини з найближчим станом наблiжених, родичами, близькими. Однак природа і сутність людських відносин, їх строкатість, складність не залежать від рівня суспільно-економічного і загальнокультурного розвитку. У всякому разі, всі тонкощі політичної гри, еквілібристика на межі втрати влади або навіть самого життя, інтриги, розважливості і раціональний цинізм – все це ми можемо побачити в бурхливому житті всередині палаців меровінгських монархів. Відносини з найближчим оточенням, т.зв. новою аристократією, якій ще належало пройти довгий шлях, щоб набути того вигляду і змісту, які знайомі пересічному громадянину Новітнього часу, будувалися на принципі підтримки балансу сил і угруповань. Необхідно було пильно стежити за тим, щоб жодна з них, її вплив, не посилювалися надмірно. Так, Сігіберт I дуже вміло використовував одну аристократич-

²⁰ Після смерті короля Хлодомира (524 р.) його брати Хлотар і Хільдеберт запропонували своїй матері, вдові королеви Хродехільді, зробити вибір для малолітніх дітей Хлодомира. Або їм обстригають волосся, виключаючи тим самим з роду Меровінгів, і, відповідно, з числа спадкоємців, або вбивають. Відповідь Хродехільді була вельмипоказовою: «Якщо вони не будуть короновані, то для мене краще бачити їх мертвими, ніж остриженими».

ну групу проти іншої. Навіть при виборі хрещених батьків для своїх дітей він обирав їх таким чином, щоб вони належали до різних, конкуруючих придворних угруповань.

Однією з характерних рис пізньої античності і найранішого середньовіччя слід вважати такий процес як аграризація, або деурбанізація. Міста перестають бути центрами тяжіння для провінційного населення саме тому, що вони мають підвищену привабливість для варварів як об'єкт грабежу, через концентрацію в них матеріальних цінностей античної культури. За свідченням пресвітера Марселя Сальвіана, вже до 450 р. місто Трір чотири рази було взято і розграбовано варварами.

Іншою причиною деурбанізації стало те, що саме городяни були споживачами продуктів харчування, тобто продукції аграрного сектора насамперед. Зникнення грошей позбавляє їх можливості щось купувати, постачання міських ринків припиняється, самі городяни змушені перебиратися в села, де натуральний продукт гарантував наявність прожиткового (або субсистентного) мінімуму. Тобто, умовно кажучи, багаті городяни тікають у свої маєтки, а бідні – у маєтки до багатих.

Третя причина – розвал античної торгівлі, який привів до занепаду античних торгових центрів. Це спричинило і колапс античної дорожньої мережі. Якщо античні дороги були брукованими і мали розвинену придорожню інфраструктуру (постоялими дворами, поштовими станціями, охороною тощо), то середньовічні дороги були просто протоптаними, накатаними шляхами. А небезпека пересування посуху змушувала віддавати перевагу водним шляхам, у тому числі річковим.

Все це разом вело до зміни географії міст, яка знову-таки не була незмінною протягом раннього середньовіччя. Зі стабілізацією ситуації в Європі і знову зрослим значенням сухопутних шляхів процес міг протікати в зворотному порядку.

Показовим у даному випадку може бути приклад Марселя, який в епоху Меровінгів був жвавим портовим містом і одним з найбільших центрів середземноморської торгівлі. Однак після **670 р.** Марсель занепадає, оскільки до цього часу політична ситуація на заході Європи стабілізувалася. Останні варвари в Північній Італії (лангобарди) впорядкували свою політичну активність. Контроль над цією територією став цілком прогнозованим. Знову відкрилися альпійські перевали. Відповідно, Марсель як торговий вузол втратив свою унікальність.

Якщо говорити про торгові центри епохи Меровінгів, то поряд з Марселем слід згадати ще й Нарбонну.

За допомогою Середземного моря зберігалися зв'язки зі Сходом, звідки надходили все ті ж прянощі, тканини, шкіри, олії з Єгипту, Кіпру, вино (найвишуканішим і найдорожчим вважалося вино з Гази), а також такий цінний продукт як папірус, який до другої половини VII ст. залишався основним писемним матеріалом. Наявність зв'язків зі Сходом забезпечувалася дипломатичними контактами між франками і Візантією (король Дагоберт I і імператор Іраклій).

Податки є додатковим продуктом, і без них не може існувати жодна, навіть найпримітивніша держава.

На певному етапі розвитку суспільства в ньому з'являються групи людей, діяльність яких не пов'язана з виробництвом – чиновники, жерці, воїни. І ці люди, будучи членами суспільства і виконуючи життєво необхідні для цього суспільства функції, повинні якимось чином бути забезпечені необхідним прожитковим ресурсом, який ще називають субсистентним мінімумом. Для цього на користь таких непродуктивних станів відчується частина додаткового продукту, виробленого основним прошарком виробників. Надлишковим він називається тому, що перевищує той самий субсистентний мінімум, необхідний для життєдіяльності основної частини суспільства, його виробників. Таким чином, не беручи безпосередньої участі у виробництві, ці люди живуть за рахунок надлишкового продукту, який вилучається у формі різних податків. Ця схема є універсальною аж до сучасності.

За часів ранніх Меровінгів зберігалася стара римська система стягування прямих податків, оскільки для нових господарів германців економіка і фінанси були справою надто складною. Загалом з часів Діоклетіана існувало два види прямих податків – подушний і поземельний. Вагомим доповненням була система так званих непрямих податків у формі дорожніх зборів, що стягувалися за переміщення товарів, людей, транспорту (користування мостами, дорогами, переправами). Багато з цих надходжень осідали у місцевих графів, на землях яких ці комунікації знаходилися і для яких ці податки були важливим джерелом доходу.

Гроші. До кінця VI ст. основною золотою монетою у франків був солід, карбований за візантійськими стандартами. Однак для грошових операцій це був занадто великий номінал – він прирівнювався до 24 силіквм і важив 4,5 г. Тому більш поширеним був т.зв. трієнс номіналом в 1/3 соліда. Це було еквівалентом тижневого заробітку звичайного селянина.

Знайомий нам Теодоберт (син Теодоріха/Тьєррі) першим з королів-варварів починає карбувати золоту монету зі своїм (а не імператорським) зображенням.

При цьому він все ж зберіг вагу і пробу візантійської монети, тому що в іншому випадку абсолютно новий монетний стандарт був би прийнятий з недовірою.

В цілому, говорячи про грошовий обіг в цю епоху, потрібно визнати його дуже обмежений характер. До VII ст. зберігалися всього чотири монетні майстерні, які перебували безпосередньо під контролем королів.

Сімейні відносини відрізнялися патріархальністю. Членів сім'ї, які жили разом, було багато. Батько, мати, рідні та зведені брати, дядьки з материнської та батьківської сторін, двоюрідні брати, рідше – ще більш далека рідня. Зведених братів могло бути досить багато, оскільки тривалість життя була невеликою, і після смерті одного з подружжя, другий мав можливість одружитися / вийти заміж повторно. Чим вищий ранг соціуму, тим більша родина, оскільки до неї входили компаньйони глави, челядь, члени озброєної свити тощо.

На відміну від пізнього Середньовіччя і Нового часу, церква і суспільство пильно стежили за тим, щоб попередити найменші підозри в інцесті. Навіть одруження на близькій родичці колишньої дружини вважалося кровозміщенням. Про це красномовно свідчить історія Харіберта I, який в результаті був відлучений від церкви в 567 р. на Турському соборі. Найгострішим конфліктом закінчилася спроба Теодоріха II в 612 р. одружитися з дочкою Теодоберта II, яка виявилася його племінницею, про що Теодоріх не знав.

Монументальна **антична спадщина** міст у VI столітті підтримувалася зусиллями єпископів і королів. У м. В'єнн на початку VI ст. була людина, яка відповідала за стан акведука. Зберігалися амфітеатри і, мало того, там проводилися ігри. Однак в цілому міста занепадали. Будівництво, і вельми активне, веде

лише церква. Так, в м. Мец налічувалося 40 храмів, побудованих в період правління Меровінгів, в Парижі – 29, в Реймсі – 22, в Ліоні – 18, в Бордо – 12.

Злиття двох культур відбивалося і в мовних процесах. Грамотність і знання латинської мови не зникли. Однак германці не могли досконало засвоїти мову Цицерона і Вергілія, і ті з них, хто опановував латинь, говорили латиною вульгарною, або народною. З занепадом освіти і шкільної культури розрив між літературною і народною латиною стає особливо помітним. У розмові з першого слова безпомилково відрізняли людину освічену від неосвіченої. Навіть, без перебільшення, видатні історики раннього Середньовіччя, такі як Григорій Турський або Йордан, з точки зору витончених стилістів і ораторів епохи Августа, були малограмотними авторами, виклад яких рясніє оборотами і лексикою народної мови. Треба сказати, що цю свою неповноцінність Григорій Турський, який чудово знав латинь, усвідомлював у повній мірі. Більш того, він, можливо, навіть у дещо зневажливій формі, наполегливо вибачається перед читачами за своє невіглаське поводження з латинською мовою. І тим не менше саме народна латина стала тією самою основою, з якої згодом мали вирости романські мови нового часу.

Гірше справи йшли з грецькою мовою. Вона поступово забувалася, хоча якийсь час ще була звичною у вищих інтелектуально-політичних сферах. Наприклад, з VII століття до першої половини VIII століття 14 понтифіків за своїм походженням були зі Сходу (дев'ять греків і п'ять сирійців). Папа Григорій II писав твори грецькою мовою. Центром грецької вченості залишалися Сицилія і Рим.

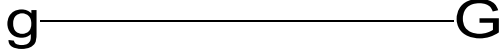
Зростання демографічної щільності відбувалося досить повільно. Відчутний удар по народонаселенню в Південній Галлії завдала епідемія чуми в **572–599 рр.** Хоча, звичайно, оперувати будь-якою статистикою в цьому випадку ми не можемо. Зайве говорити, що боротьба з епідемією зводилася до церковних і астрологічних заходів. Невігластво іноді призводило до трагічних наслідків. Король Гунтрамн (син Хлотаря I) в **582 р.** стратив двох лікарів, чий мікстури не змогли врятувати його дружину.

З цього часу чума (або «Чорна смерть») не відвідувала Західну Європу до Великого мору **XIV століття**.

Відгомони подій раннього Середньовіччя збереглися в назвах багатьох нинішніх областей в Європі. Наприклад, в іспанській Андалузії неважко впізнати етнонім «вандали», а в Каталонії – «Гото-Аланію». Не складе труднощів вивести назву області Ломбардія в сучасній Італії від народності лангобардів, тощо.

g ————— G

ЛЕКЦІЯ 6

Правління династії Каролінгів (створення імперії Карла Великого)

22 жовтня 741 р. Карл Мартелл («майже король») помер. Незважаючи на те, що він здійснював фактичне правління в королівстві Меровінгів, не належачи до цього роду, питання про нову династію за його правління навіть не піднімалося. Це окремий випадок надзвичайно чутливої і тонкої психологічної проблеми зміни династії, яка в епоху Середньовіччя була заснована на укоріненому уявленні про сакральний характер влади вождя (геср. монарха). Християнізація франкського суспільства тільки зміцнила це уявлення. Майордоми, фактичні правителі королівства, боролися за владу шляхом висунення так званих «особистих кандидатів», які належали до династії Меровінгів. Така боротьба розгорнулася між Рагамфредом (також майордомом) і Карлом, які висунули кандидатами на престол відповідно Хільперіка II в Нейстрії (716–721 рр.) і Хлотаря IV в Австразії (717–719 рр.). Таким чином, обидва майордоми не допускали законність своїх претензій без наявності на престолі Меровінга.

У затяжній боротьбі Карл Мартелл здобув перемогу і в **719 р.** об'єднав Нейстрію з Австразією, відновивши при цьому на троні Хільперіка II.

Усвідомлення необхідності зміни династії приходить поступово. Коли в **737 р.** помер король Теодоріх IV, Карл не призначив йому наступника аж до своєї смерті.

І тільки в **743 р.** сини Мартелла Піпін *Короткий*²¹ і Карломан посадили на престол Хільдеріка III, якому судилося стати останнім королем династії Меровінгів (743–751/752 рр.).

У **747 р.** Карломан зрікся влади і пішов у монастир Монтекассіно (Кампанія). Піпін фактично править один.

У **751 р.** Піпін Короткий відправляє послів до папи Захарія з пропозицією-питанням: чи не буде краще для Франкської церкви, щоб той, хто тримає в руках владу, носив би і королівський титул? Папа відповідає згодою, і в тому ж році Хільдерік III був повалений і разом із сином пострижений у ченці (табл. VI, 1). А **23.01.752 р.** відбувається коронація Піпіна і при цьому вперше здійснена процедура помазання на царство.

«За допомогою папи йому [Піпіну] вдалося створити нову сакральну традицію, запозичену цього разу не з германо-язичницьких традицій, а з біблійно-християнської культури. Була відновлена юдейська ритуальна практика, засвідчена Старим заповітом. Він [Піпін] наказав священикам помазати себе на царство».

Франко Кардіні

Відтепер помазання на царство має не меншу значимість, ніж власне коронація. Ця процедура стала важливою смисловою подією (ще один т.зв. «порого-

²¹ Прізвисько, яке Піпін отримав за дуже малий зріст. За деякими даними – менше 150 см.

вий сенс») становлення цивілізації нової Європи. У другій половині середньовіччя (високе і пізнє Середньовіччя) помазання супроводжує коронацію практично у всіх європейських монархіях.

Піпін III Короткий помирає в **768 р.**, розділивши королівство між двома своїми синами – старшим Карлом і Карломаном.

У грудні **771 р.** Карломан раптово помер, і Карл залишається одноосібним правителем. Такий збіг обставин запобіг дробленню королівства і значною мірою сприяв тому ходу подій, які відбулися незабаром. А саме, утворенню Каролінгської імперії.

Сумнівним є зауваження Жака ле Гоффа про те, що збирання територій майбутньої імперії Карлом було зумовлено історико-географічним аспектом. Цей видатний французький історик-медієвіст вважає, що Англія для Карла була недоступна через відсутність флоту (франки взагалі були сухопутним народом), мусульманська Іспанія занадто сильна. Це дійсно так, але збирання земель все ж в першу чергу передбачає приріст сусідніми, найближчими територіями і поступовим розширенням їх. Загалом, у Карла цілком вистачало справ і без Англії та Іспанії.

Зокрема, він зайнявся зміцненням армії, і в першу чергу кінноти, для якої була розроблена система розведення породистих бойових коней. Велика увага приділялася збиранню розвідувальної інформації про потенційного противника. Нарешті, був врахований і технологічний момент. За Карла з'являється новий тип меча, який історики зброї XIX–XX ст. назвали каролінгським. Конструкція меча виявилася настільки вдалою, а сам він настільки ефективною зброєю у своєму класі, що згодом цей тип поширився по всій Європі.

У зовнішній політиці правління Карла Великого – це безперервна низка військових походів, у переважній більшості випадків – успішних.

На початку цього переліку стоїть війна з *королівством лангобардів*.

У **756 р.** помирає передостанній король лангобардів Айстульф, і його спадкоємцем стає герцог Тосканський на ім'я Дезидерій. Саме на дочці Дезидерія в **770 р.** мати Карла Бертрада (Берта Лаонська) з династичних міркувань одружила свого сина, змусивши Карла перед тим розлучитися зі своєю першою дружиною Хімільтрудою. Все це було зроблено всупереч заклинам папи Стефана III не робити цього.

Незабаром стався скандал. Дуже швидко, вже через рік, Карлу набридла дружина, і він відіслав її назад батькові, одружившись втретє на Хільдегарді, дочці знатного алеманна.

Цілком природно, що Дезидерій сприйняв це як образу. Війна починається в **772 р.** Карл і його дядько Бернар ведуть дві армії в Італію через Альпи двома шляхами, – Карл через перевал Мон-Сені, а Бернар через Мон-Жові (після чого цей перевал став називатися Сен-Бернар). Побоюючись відкритого зіткнення в польовій битві, Дезидерій закривається у своїй столиці – місті Павія, а його син Адельхіз – у Вероні. Таким чином, фактично вся війна зводилася до облоги цих двох міст. У **774 р.** Павія капітулювала. Дезидерій потрапив у полон і був відправлений до монастиря.

У **788 р.** Карл завоював незалежне раніше герцогство Баварія. Останній герцог Баварії Тассілон III (748–788 рр.) наївно вважав, що зможе використати франків у своїх інтересах у боротьбі проти лангобардів. Карл заволодів усім

герцогством за підтримки папи Адріана I, який відлучив Тассілона від церкви. Герцога з усією його родиною, включаючи дружину і чотирьох дітей, заслали до монастиря.

Найбільш кровопролитною, запеклою і тривалою була війна з саксами, яка розтягнулася на 30 років – **772–804 рр.** Німецький історик XIX – початку XX ст. Оскар Єгер порівнює значення саксонських воєн для імперії Карла з самнітськими війнами для Римської республіки.

Сакси – численні германські племена (вестфали, остфали, фриз, нордаль-бінги, ангарії та ін.), мешкали в Північній і Східній Німеччині.

Кілька років схема бойових дій повторювалася без змін. Військо Карла починає кампанію навесні, розбиває противника, залишає гарнізони в містах і йде на зиму додому. Після цього сакси піднімають заколот, вирізають франкські гарнізони, і все починається заново.

В **780 р.** здавалося, що Карл досяг остаточної перемоги. Однак у **782 р.** спалахує новий заколот саксів, який став найбільш масштабним і в ході якого у саксів висунувся вельми енергійний вождь на ім'я Відукінд. У битві біля гори Зунталь на р. Везер франкська армія, яку очолювали видатні сановники Карла (камерарій Адельгіз, коннетабль Гейлон і граф Ворад) зазнала важкої поразки.

Карл хоча, в цілому, і відрізнявся в боях достатньою великодушністю, цього разу змусив усіх згадати вже трохи призабуті війни епохи Меровінгів з їх характерною люттю, коли часто переможці просто винищували всіх полонених. Розгромивши в черговий раз Відукінда, який втік до норманів, Карл наказав для застереження стратити 4,5 тис. полонених саксів.

У **784–785 рр.** у свідомості саксів нарешті відбувається певний перелом – їхні боги не можуть їм допомогти. Два найвидатніших вожді Відукінд і Аббіо виявляють покірність Карлу і приймають хрещення.

У **785 р.** за підсумками воєн з саксами видано знаменитий Падерборнський капітулярій,²² в якому були прописані особливості соціально-політичного облаштування в країні саксів. У документі велика увага приділялася християнізації нових земель, одна зі статей капітулярію передбачала, щоб церкви, *«... влаштовувані в Саксонії ..., були б не менше, але ще більш і урочистіше прикрашені, ніж колишні капища ідолів».*

Сам Карл вважав, що умиротворенню сприятиме і досить жорстка політика переселення саксів на територію франкського королівства в разі прояву найменшого невдоволення. В якості превентивного заходу, для наочності і запобігання можливих ексцесів в майбутньому, Карл провів масштабну акцію з переселення саксів в глиб імперії. І, незважаючи на всі ці події і заходи, тільки в **804 р.** з боку саксів припинився будь-який опір.

В ході саксонських воєн час від часу з саксами об'єднувалися дани, мешканці півострова Ютландія (нинішня Данія), які з тривогою спостерігали за експансією франків. Ще в VIII столітті дани почали спорудження знаменитої «стіни данців» («Даневірке») – валу поперек Ютландії на півдні в основі півострова. На початку IX століття, за правління Готтріка Ютландського, вал вже мав велике значення і в **808 році** навіть згадується у франкських імператорських аналах.

²² Капітулярії – закони і розпорядження франкських королів з династій Меровінгів і Каролінгів.

Війни в Іспанії. Карл Великий провів також кілька військових кампаній проти арабів, фактично розпочавши тривалий процес т.зв. Реконкісти – відвоювання земель Піренейського півострова, яке завершилося лише через 700 років у 1492 р.

Найбільш відомим був похід 778 р., коли Карл взяв Памплону, Уеску, Жерону і Барселону. Однак облога Сарагоси виявилася невдалою. Карл зруйнував укріплення Памплони і відступив на північ. Саме під час відступу з цього походу відбулася подія, що лягла в основу одного з найвідоміших середньовічних епосів («Пісня про Роланда»). Серед командирів ар'єргарду, що прикривав відхід основної армії, був граф Бретонської марки Роланд (крім нього, сенешаль Еггіхард, пфальцграф Ансельм). 15 серпня в Ронсевальській ущелині в Піренеях загін потрапив у засідку, організовану місцевими басками, і був практично повністю знищений. У каролінгських джерелах про цю подію згадують побіжно: «Цього року [778] король Карл вирушив до Іспанії і зазнав там великої поразки». Однак згодом, вже набагато пізніше, як справедливо зауважив Жак ле Гофф, «переможені перетворилися на мучеників. Їх реваншем стала «Пісня про Роланда» – поема, написана в X столітті.

У 801 р. Карл зміг остаточно відвоювати Барселону. Для закріплення на цій території була створена Іспанська марка (від Наварри на заході до Каталонії на сході).²³ Формування і подальше зміцнення цього прикордонного району було доручено графу Гільому Тулузькому.

Однією з останніх великих військових кампаній Карла був розгром **Аварського каганату**, з землями якого на території нинішньої Угорщини імперія стала межувати після завоювання герцогства Баварського.

Спочатку авари мешкали на території Центральної Азії в області, яку називали Семиріччя. Звідси в 555–556 рр. вони були вигнані тюркютами, а вже в 558 р. авари в кількості близько 20 тис. осіб перейшли Волгу.

У 565 р. вони проникають аж до Тюрінгії, де укладають договір з королем Сігібертом I Австразійським.

У 567 р. авари разом з лангобардами знищують гепідів. У наступному 568 р. самі лангобарди, рятуючись від авар, змушені переселитися з Паннонії до Північної Італії.

Кінцевою областю просування авар в Європі, також як і багатьох інших кочових народів до них і після, стали степові області сучасної Угорської рівнини і Задунав'я.

Рис. 14. Аварський шолом.
Друга половина VI ст.

²³ Марка – «кордон у глибину» як протилежність кордону лінійного. Епонім – місцевість «Марс» на правому березі Рейну, в I ст. н.е. незаселена територія між римлянами і германцями. Межами в глибину часто були ліси – Тевтобурзький, Бранденбург-Бранібор тощо.

Столицею аварів було місце, яке називалося Рінг. Об'єкт являв собою досить оригінальну споруду, що віддалено нагадувала городища лісостепової смуги Східної Європи скіфського часу. Дев'ять кілець оперізували місцевість. Судячи з джерел (Еккехард з Аури), ці кільця мали вигляд валів. Кожен вал був споруджений з дерев, сплених між собою особливим чином, а простір всередині був заповнений камінням або дуже в'язкою глиною. Висота кожного валу дорівнювала 20 крокам, стільки ж і ширина по його основі. У проміжках між валами знаходилися селища та інші об'єкти, пов'язані з життєдіяльністю мешканців. Тут же розташовувалися спеціальні комори, де зберігалися скарби, награвовані аварами у сусідів за кілька століть (рис. 15).

Найбільшу загрозу авари становили для Візантії (Східної Римської імперії). Імператор Маврикій у своєму військовому трактаті дав цьому народу досить докладну характеристику:

«Авари надзвичайно порочні, спритні і дуже досвідчені у війнах. Оскільки у аварів єдиновладдя, вони, привчені своїми архонтами до суворих покарань і рухомі не любов'ю, а страхом, мужньо переносять страждання і муки. Ведучи кочівницький спосіб життя, вони витримують спеку, холод і брак необхідних життєвих засобів. Вони одержимі жадібністю до грошей, нехтують клятвою, не дотримуються угод... Ретельно вибравши сприятливий момент, вони негайно використовують його, намагаючись здолати ворогів не стільки силою, скільки обманом, раптовістю і позбавленням необхідних засобів».

Маврикій. Стратегикон (IX, 2)

Кампанія проти аварів відрізнялася чудовою організацією та відмінним стратегічним плануванням. Для вторгнення в межі каганату було підготовлено 3 армії, які рухалися в різних напрямках. В результаті в 796 р. Карл взяв Рінг і захопив там величезні багатства. На місці тепер уже колишнього каганату була утворена ще одна прикордонна область – Аварська марка.

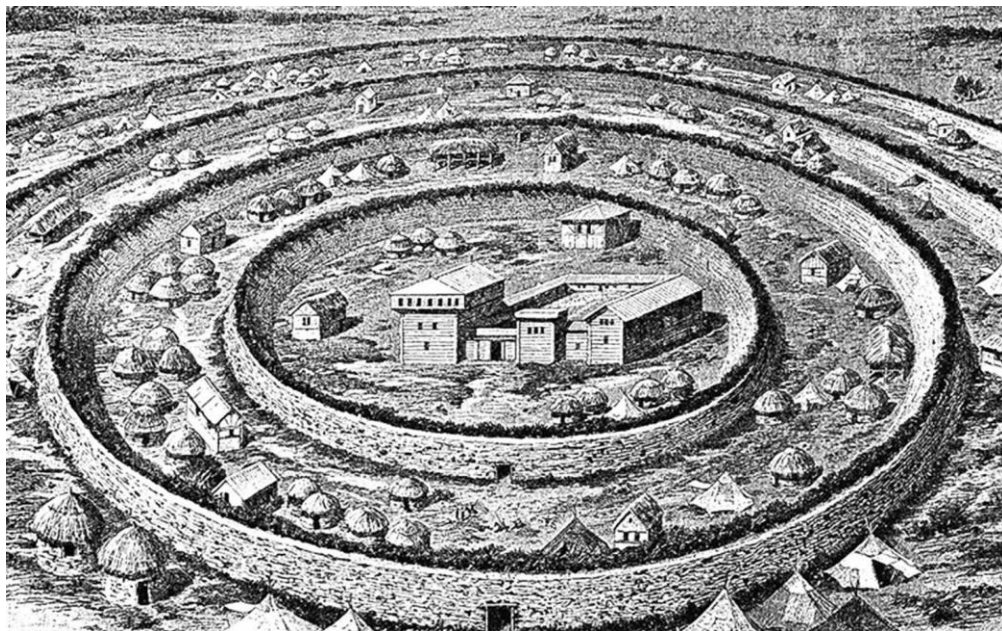

Рис. 15. Рінг – столиця авар у Паннонії. Реконструкція

У 798 р. архієпископ Зальцбурзький говорить про хрещення підкорених народів Паннонії, незважаючи на те, що біограф Карла Ейнхард повідомляє про повне винищення аварів:

«Паннонія стала абсолютно безлюдною, а місце, де була резиденція кагана, тепер настільки пустельно, що і сліду, що тут жили люди, не залишилося».

Ейнхард. Життя Карла Великого (13)

Мабуть, це все-таки перебільшення. У всякому разі, в **805 р.** джерела повідомляють, що до Карла прийшов аварський каган з проханням дати йому і його народу місце для поселення. Прохання було задоволено, і авари розселені в прикордонних областях імперії (суч. Каринтія, Нижня Австрія).

Відносини з Візантією. На Різдво **800 р.** в Римі папа Лев III покладає на голову Карла корону імператора майбутньої Священної Римської імперії. Ця імперія, яка, на думку Вольтера, не була ні Священною, ні Римською,²⁴ формально проіснувала до початку XIX ст. і була скасована Наполеоном I.

Під час коронації Карла Великого серед її учасників мала місце певна невпевненість у законності того, що відбувалося. Делікатність ситуації полягала в тому, що один імператор на той час уже був. Це імператор Східної Римської імперії (Візантії), яка вважалася єдиним прямим і, що особливо важливо, законним спадкоємцем Римської імперії. Втім, для проголошення нового імператора формальний привід був знайдений. А саме відсутність імператора на візантійському престолі. До цього часу в результаті бурхливих внутрішньополітичних подій у Візантії трон займала імператриця Ірина. Тим часом традиція спадкування в Римській імперії такого повороту подій не передбачала. Жінка не могла бути імператором. Таким чином, при бажанні можна було вважати, що імператорський трон вакантний. І все ж Карл був збентежений тим, як він отримав титул, і всіляко прагнув узаконити його в очах, перш за все, Візантії. Він навіть відправив посольство до Константинополя з пропозицією одружитися з Іриною, але та втратила владу в жовтні 802 р.

Навіть через 300 років після падіння Західної Римської імперії уявлення про спадкоємність з нею поки що тільки піддається рефлексії, воно ще не відкинуте як безнадійно застаріле. Проте коронація Карла серйозно похитнула цю світоглядну установку про єдину спадщину у вигляді Римської імперії і фігури самого імператора. Прийшло усвідомлення наявності двох світів, незалежних один від одного, якими повинні правити дві людини, два імператори.

Наближені Карла представили і ідеологічне обґрунтування майбутньої коронації. У червні 799 р. глава каролінгської Академії, англосаксонський вчений, богослов Алкуїн направив Карлу лист, зміст якого полягав у тому, що папа і весь християнський світ потребують захисту, а на імператора Візантії, який вважався гарантом протягом декількох століть, надії немає, оскільки немає і імператора.

²⁴ Яскраве за формою висловлювання славетного французького мислителя-нігіліста цілком співзвучне іншим численним його афоризмам. Однак, по суті, воно невірне ні в першій своїй частині (Вольтер сприймав слова, пов'язані зі словом «святий», не інакше як з неабиякою часткою сарказму), ні в другій (розуміння розриву спадкоємності з античною епохою, яке відбулося лише на початку каролінгської епохи, історики усвідомили вже після Вольтера).

Останні роки життя Карла пройшли під знаком протистояння з Візантією, метою якого було домогтися офіційного визнання власного титулу від візантійського імператора. Найвідомішим був похід 810 р. Однак ні він, ні інші подібні акції не привели до успіху жодну зі сторін. Володіючи потужним флотом, Візантія без зусиль зводила нанівець усі досягнення, яких франки домагалися на суші. У підсумку можна сказати, що протиборство завершилося внічию. Однак своєї головної мети Карл досяг.

У 813 р., всього за кілька місяців до смерті Карла, було досягнуто угоди з Візантією, за якою франки повертали захоплену ними Венецію, хоча і зберігали землі в Північній Адріатиці, а натомість василевс визнавав Карла імператором.

Карл Великий за мірками того часу дожив до похилого віку. Народившись у квітні 742 р., він помер 28.01.814 р., переживши двох своїх синів, – Піпіна, короля Італійського, і Карла Молодого, який був оголошений спадкоємцем престолу. Обидва вони померли один за одним в 810 і 811 рр. У Карла залишався ще один син. Це і був майбутній імператор Людовик I Благочестивий (814–843 рр.). Такий трагічний збіг обставин тим не менше подовжив існування єдиної імперії Каролінгів ще на 30 років, до 843 р., коли в місті Верден вже сини самого Людовика I, онуки Карла, ділять імперію на 3 частини.

Зображення Карла збереглися на монетах, печатках, мініатюрах і кінній статуї IX ст. (табл. VI, 3). Судячи з них, Карл носив коротку зачіску, довгі вуса, але при цьому голив бороду. У біографії його досить докладний словесний портрет виклав Ейнхард:

«[Імператор] володів могутнім і міцним тілом, високим зростом, однак не перевершував належного, бо відомо, що був він семи його власних ступнів у висоту. Він мав круглу потилицю, очі великі, живі і величезні, ніс трохи крупніше середнього, красиве волосся, веселе привабливе обличчя... І хоча його шия здавалася товстою і короткою, а живіт виступаючим, однак це приховувалося пропорційністю інших членів».

Ейнхард. Життя Карла Великого

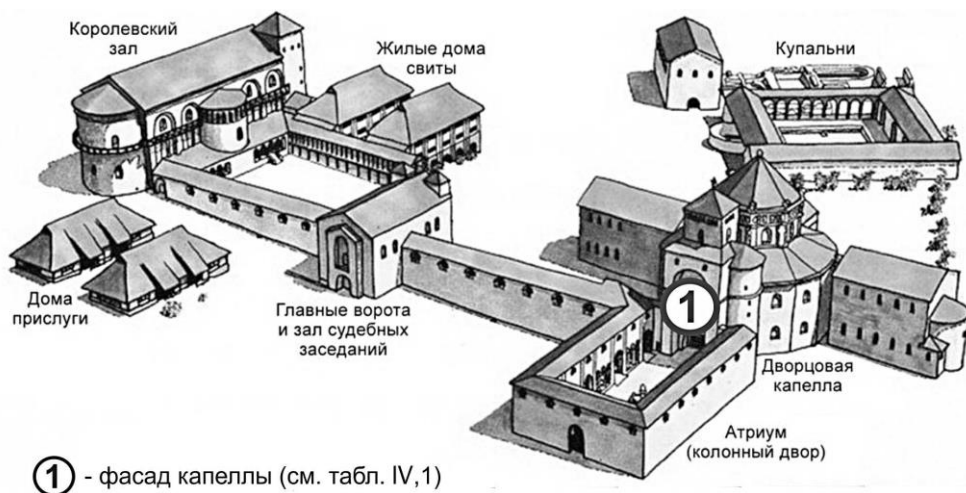

Рис.16. Палацовий комплекс в Аахені. Кінець VIII – початок IX ст.

Рис. 17. Трон Карла Великого в капелі Аахенського палацу (фото автора)

За даними антропологів, Карл був високого зросту навіть за сучасними мірками – від 185 до 195 см. Судячи з усього, імператор був досить розвинений фізично. При цьому він мав напрочуд високий голос.

Карл Великий був похований у своєму улюбленому місті Аахен, фактичній столиці його імперії, в побудованому ним же ансамблі Аахенського палацу (рис. 16). Його гробниця в капелі Аахенського собору не збереглася, хоча відомо, що її двічі відкривали.²⁵ У 1000 р. це зробив імператор Оттон III, а в 1165 р. інший імператор – Фрідріх I Барбаросса. Обидві ці акції потрібно кваліфікувати як приєднання до величі Карла і демонстрацію спадкоємного успадкування його діянь. Символічним підтвердженням цього, очевидно, було вилучення з гробниці Оттоном золотого хреста,

який, за свідченням єпископа Титмара Мерзебурзького, знаходився на шийі покійного імператора.

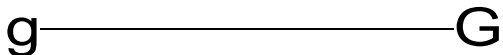
Свідчення Титмара 1013 р. – найраніше з чотирьох, присвячених цій події, і, мабуть, найдостовірніше. Всі вони датуються XI–XII ст. і всі повідомляють вельми цікаву подробицю: Карл Великий був похований сидячи на троні (кафедрі). І незважаючи на те, що з моменту смерті імператора минуло майже 200 років, за свідченням хроністів, його тіло залишалося нетлінним.

У 1002 р., всього через два роки після відкриття могили Карла, вже сам Оттон III спочив поруч з нею. Сьогодні його могилу можна побачити в Choir Hall (рис. 25). Якби Фрідріх I Барбаросса не загинув в Кілікії під час III Хрестового походу, то і його поховання, можливо, знаходилося б тут же. А так про імператора нам нагадує розкішний канделябр («люстра») на 48 величезних свічок, який Фрідріх підніс у дар храму, і який, аж до сьогоднішнього дня, прикріплений півторатонним ланцюгом (табл. IV, 3), знаходиться під куполом октогона – найдавнішої частини Аахенського собору.

g ————— G

²⁵ Останки Карла Великого були витягнуті з гробниці в 1215 році імператором Фрідріхом II Гогенштауфеном і поміщені в золочену раку, яка зараз знаходиться в капелі Аахенського собору.

ЛЕКЦІЯ 7

Розпад Каролінгської імперії і народження сучасної Європи

Шлях Людовика I до королівського трону, а потім і до імператорської корони згодом став майже традиційним як для Каролінгів, так і для германських королів.

Народившись у **778 р.**, у **781 р.** він був проголошений правителем Аквітанії.

У **813 р.** – оголошений Карлом співправителем як король і імператор;

У **816 р.** – прийняв імператорську корону з рук папи Стефана IV;

Під час свого правління (**814–840 рр.**) за виняткове заступництво церкви Людовик I отримав прізвисько *Благочестивий*. Перші півтора десятиліття царювання вважаються найбільш благополучним і процвітаючим періодом імперії Каролінгів. У цей час було завершено підкорення Бретані, проведено кілька походів за Ельбу проти слов'ян. Активно поширювалося християнство серед данців.

У **817 р.** відбувся перший поділ імперії між синами імператора (*Ordinatio imperii*). Документ, на думку Людовика, мав упорядкувати, перебудувати управління гігантською спадщиною Карла Великого. Це була спроба скасувати споконвічний звичай франків рівного поділу територій після смерті короля між усіма його синами, який утвердився ще за Хлодвіга. Передбачалося, що серед трьох (за кількістю синів) частин була одна головна і дві підлеглі, другорядні. Відповідно, Лотар, старший син Людовика, був оголошений спадкоємцем і співправителем (коронований в Римі в **823 р.**), середній Піпін отримав Аквітанію, молодший Людовик – Баварію.

У **20-ті рр.** Людовик робить спроби закріпитися в Іспанії, які, втім, виявилися невдалими. За договором з еміром Кордови (**831 р.**), франки втратили Памплону і Арагон.

У жовтні **818 р.** померла дружина Людовика Ірменгарда, і імператор висловив бажання зректися престолу і піти в монастир. Придворним вдалося його відрадити, і в **819 р.** Людовик одружився вдруге з дочкою баварського графа Вельфа – Юдіфі.

Від цього шлюбу в **823 р.** народився Карл, майбутній імператор Карл II на прізвисько *Лисий*. Однак це буде пізніше. А поки своїм народженням немовля Карл багато в чому спровокував подальші бурхливі події.

Шлюб з Юдіф'ю був шлюбом за коханням, а Карл виявився улюбленим сином Людовика. Проте цілих шість років Людовик стримувався від рішення про надання Карлу спадщини, розуміючи, що це спровокує конфлікт. Нарешті в **829 р.** Карл був зведений в титул герцога Алеманського, до того ж він отримав Ельзас, Рецію і частину Бургундії. Це і призвело до конфлікту. При дворі формуються дві партії, Юдіфі і Карла, з одного боку, і трьох старшихсинів Людовика – з іншого.

У **831 і 832 рр.** сини Людовика організовують повстання проти мачухи і зведеного брата. Обидві акції були придушені, причому в покарання Людовик відібрав Аквітанію у Піпіна і віддав її Карлу.

У **833 р.** відбувається нове повстання синів проти Людовика, підтримане папою Григорієм IV. **24 червня 833 р.** протиборчі армії сходяться на Червоному полі в Ельзасі в долині між Страсбургом і Базелем. Довге, п'ятиденне, нерішуче стояння йде не на користь Людовику. Його наближені, піддавшись на обіцянки синів, зраджують свого імператора і покидають табір разом з військами. Зрештою Людовик залишається лише з найвідданішими вельможами. Але битва вже не потрібна, оскільки її результат стає надто очевидним. З того часу за Червоним полем закріпилася друга назва – «Поле Брехні».²⁶

Подальші події були обставлені в дещо театралізованому стилі. Людовик відмовляється від престолу. Юдиф відправлена в монастир Тортони (Італія). Карл – в Прюмський монастир (Лотарингія). Втім, старшому синові Лотарю цього здалося замало.

1 грудня 833 р. він скликає генеральний сейм у Комп'єні, на якому на адресу Людовика висунуто цілий список звинувачень. Серед іншого, єпископи Ліона і Реймса звинуватили колишнього імператора у віроломстві, лицемірстві та нездатності керувати державою. Людовика відвезли до Суассона, де в храмі Сен-Медард він мав принести публічне покаяння із зачитуванням списку своїх гріхів; після кожного слідувала констатація «винен». Зняття царських шат, мечів і одягання в робу каючогося справили важке враження на двох інших синів – Піпіна і особливо Людовика. Останній різко висловився проти Лотаря. Між братами сталася сварка, в запалі якої Лотар вигнав Людовика із зібрання. За ним пішов і Піпін.

Церква теж зрозуміла, що гоніння на Людовика були надмірними. Новий собор у Тіонвіллі оголосив імператора невинним.

У **834 р.** Піпін і Людовик перейшли на бік батька, знову визнали його імператором. Лотар змушений просити вибачення у батька і, здавалося б, ось він довгоочікуваний мир! Однак безмірна любов Людовика до молодшого сина Карла знову приводить ситуацію до критичної межі, за якою розгорається нова міжусобиця.

У **836 р.** Людовик забирає у Піпіна, який нещодавно його підтримав, Нейстрію і Бретань і віддає Карлу.

У **837 р.** розгорається суперечка за землі на схід від Рейну. Людовик Молодший бажає залишити їх собі, батько хоче контролювати сам. Починається війна, в якій батько перемагає, але втрачає ще одного союзника.

У **837 (або 838) рр.** помирає Піпін і в **839 р.** відбувається новий переділ імперії з урахуванням інтересів Карла. Йому і Лотарю віддані кращі частини, молодшому Людовику дісталася тільки Баварія. Синам Піпіна відмовлено в уділах. Хоча Піпін II (син Піпіна I, племінник Карла) після смерті батька фактично успадкував Аквітанію.

Назріває новий конфлікт між Людовіком-батьком і Людовіком-сином, але до зіткнення не дійшло, оскільки **20 червня 840 р.** Людовік I Благочестивий

²⁶ Іноді можна зустріти більш пізню дату цієї події. Наприклад, Саксон Анналіст називає 835 р., запозичуючи цю дату з Лоббських анналів.

помер. Імператор був похований у м. Мец у церкві Св. Арнульфа, одного з родоначальників династії Каролінгів.

Після смерті Людовика політичну конфігурацію в боротьбі за його спадщину визначають союз Людовика і Карла, з одного боку, і Лотар – з іншого.

25 червня 841 р. в битві при Фонтену (недалеко від м. Осер в Бургундії), запеклій і дуже кровопролитній за мірками того часу (загинуло близько 40 тис.), Лотар був розбитий, хоча і не переможений остаточно.

У 842 і 843 рр. відбуваються дві надзвичайно важливі події, що вплинули на подальший хід всієї історії Європи.

У **842 р.** під Страсбургом зійшлися дві союзні армії Карла і Людовика. Вустами своїх вождів вони принесли один одному клятви в майбутній боротьбі проти Лотаря. Найбільш примітним було те, чому безпосередні учасники цієї події навряд чи надали особливого значення. Карл перед військом Людовика читав текст клятви східнофранкською або давньовірхньонімецькою мовою (найдавнішою з німецьких мов), а Людовик перед військом Карла – західнофранкською, або старофранцузькою. Таким чином, Страсбурзька клятва стала важливою віхою на шляху відокремлення двох частин єдиної імперії, вперше зафіксувавши мовну відмінність, яка з часом оформиться у звичні французьку та німецьку мови.

«В ім'я любові Божої і в ім'я християнського народу і нашого спільного спасіння, відтепер і навіки, як тільки Бог дасть мені знання і сили, я буду захищати мого брата Карла (Людовика), допомагаючи йому в усьому...»

Нітхард. Історія (III, V)

«Історія» Нітхарда є найціннішим джерелом інформації про події 20–40-х рр. IX ст. Нітхард – родич Карла Великого по материнській лінії, його батько одружився з однією з дочок Карла. Був одним з найближчих осіб в оточенні Карла Лисого, виконував різні дипломатичні місії. Учасник битви при Фонтену. У 845 р. загинув у битві з норманами. Примітно, що хоча праця Нітхарда написана латиною, проте тексти обох клятв він наводить «тевтонською» і «романською» мовами, з перекладом.

Розуміючи безвихідність становища, Лотар пішов на переговори з братами. В результаті в **843 р.** в м. Верден (Вірудунум) був укладений договір, який отримав назву Верденський. За цим договором імперія ділилася на три частини, Карл отримував західну, Людовик – східну, Лотар середню (*Francia Media*), куди увійшла Італія і землі від нинішніх Нідерландів до Провансу (табл. V, 2). Крім пропорційності володінь, ще одним принципом поділу був економічний. Кожна з трьох частин повинна була розташовуватися в одній і тій же кліматичній зоні, що гарантувало однаковий склад сільськогосподарських культур.

За рік до смерті, в **854 р.**, передчуваючи швидку кончину, Лотар передав владу в Італії синові Людовику II разом з імператорським титулом, решту – Лотарю II і Карлу. Північна частина володінь Лотаря стала називатися *Lotari Regnum*, згодом – Лотарингія.

28 вересня 855 р. Лотар помер. Цікаву характеристику йому дає Оскар Єгер. Він назвав Лотаря найгіршим, але найвидатнішим з усіх онуків Карла Великого.

У **870 р.** після смерті Лотаря II Людовик Німецький і Карл Лисий поділили Лотарингію.

З того часу Лотарингія стає предметом територіального спору між Францією і Німеччиною. Рівно через 1000 років за підсумками франко-пруської війни Лотарингія відійшла до Німеччини. В результаті Першої світової – до Франції, в 1940 р. – знову до Німеччини, а після 1944 р. – знову до Франції.

Східнофранкським королівством протягом **843–876 рр.** править молодший син Людовика Благочестивого, Людовик II Німецький. У **872 р.** він ділить королівство між 3 своїми синами. Карломан отримує Баварію (помер у 880 р.), Людовик III *Молодий* – Франконію, Саксонію, Тюрінгію (помер у 881 р.). Карл – Швабію. Згодом саме Карл стає імператором Карлом III на прізвисько *Товстий*.

Західнофранкським королівством протягом **843–877 рр.** править Карл II Лисий (табл. IV, 6). Одним з головних завдань, яке у зовнішній політиці прагнув вирішити Карл, було підкорення Бретані. Однак тут його переслідували невдачі, починаючи з самого першого походу (845 р.), коли герцог Бретані Номіноє розбив франків і навіть захопив у полон короля Карла.

У **875 р.** помирає син Лотаря Людовик II («Італійський»). Оскільки дітей у нього не було, то з цією смертю припиняється італійська лінія Каролінгів. А так як Людовик II носив ще й імператорську корону, то, відповідно, постало питання про наступника. У якнайшвидшому виборі нового імператора був вкрай зацікавлений папа, над яким нависла загроза з боку арабів. Претендентами були обидва франкські королі – Людовик II Німецький і Карл II Лисий. Однак папа Іоанн VIII вже давно схилився на бік Карла і в підсумку проголосив його імператором. В кінці 875 р. Карл з військом вирушає до Італії на офіційну коронацію. Людовик Німецький зробив відчайдушну спробу перешкодити цьому, пославши назустріч братові армію на чолі зі своїм старшим сином Карломаном. Карл II розбиває військо Карломана, 17 грудня входить до Риму, а 25-го на Різдва отримує з рук папи імператорську корону.

Після смерті в серпні **876 р.** свого зведеного брата Людовика II Німецького, Карл зробив спробу поширити свою владу і на Східнофранкське королівство. Однак у битві при Андернах в жовтні того ж року його військо було вщент розгромлено синами Людовика. На початку 877 р. на прохання папи Карл вирушає до Італії для протистояння арабам. Втім, до військових дій справа не дійшла, і Карл разом з військом повертається назад. Але дістатися додому йому не судилося. **6 жовтня 877 р.** він раптово помер. За деякими джерелами, Карла отруїв його наблизений єврей Седехія.

З чотирьох спадкоємців Західнофранкського королівства батька пережив тільки один – Людовик на прізвисько *Заїка*. Лише через два роки (**879 р.**) він помирає, і серед знаті починаються суперечки з приводу вибору спадкоємця. Частина бачить на троні синів Людовика Заїки – Карломана і Людовика III. Частина пропонує закликати Людовика III Молодшого, сина Людовика Німецького. У підсумку перемогли перші, і в **879 р.** Карломан і Людовик були помазані на царство.

До цього часу у франків з'явився сильний зовнішній ворог – нормани. Власне, вже все царювання Карла Лисого пройшло під знаком посилення агресії вікінгів.

У **882 р.** помирає Людовик, а в **884 р.** у віці 18 років – і Карломан в результаті випадкового поранення на полюванні. У Людовика Заїки був ще один син – малолітній Карл (майбутній король Карл III *Простуватий*), який народився в 879 р. вже після смерті батька. Проте знать організувала посольство до короля

східних франків Карла, останнього сина Людовика Німецького, з проханням зайняти ще й престол Західнофранкського королівства. Так, у **884 р.** відбулося *останнє об'єднання* імперії Каролінгів.

У тому, що східний Каролінг був покликаний на трон Західнофранкського королівства, потрібно бачити живучість уявлень про імперську єдність в умах знаті франків. Але політичні реалії дуже скоро придушили традицію сприйняття.

Тим часом нормани продовжували тероризувати землі королівства. І один з таких набігів сприяв піднесенню людини, якій судилося стати біля витоків нової королівської династії.

У **885 р.** одна з груп вікінгів під проводом Зігфріда, піднявшись вгору по Сені, обложила Париж. Почалася довга восьмимісячна облога, яка була детально і не без художності описана у Вєдастинських анналах. Крім того, монах Аббон з монастиря Сен-Жермен-де-Пре, очевидець і учасник подій, склав поему в 600 віршах.

Оборону Парижа очолив соціальний зріз франкського суспільства того часу: єпископ Гозлен/Гауцлін, абат Ебль, граф Ед і його брат Роберт. Тобто духовна особа, чернець і світська особа. Король Карл був у цей час у Баварії, де збирав армію. Граф Ед (або Одо) зумів вирватися з обложеного Парижа і вирушив за допомогою особисто. Після чого він зумів так само повернутися в обложене місто. Нарешті, Карл з великою армією підійшов до Парижа. Однак його подальша, абсолютно незрозуміла поведінка призвела до ганебного («презирливого», як пише автор Вєдастинських анналів) відкупу від норманів за 700 фунтів срібла. Погром, який нормани влаштували в Бургундії взимку, ще сильніше підірвав престиж Карла. У **листопаді 887 р.** на з'їзді князів у Франкфурті Карл був усунений від влади. Як формальний привід була названа фізична неміч. Король страждав на епілепсію та атеросклероз.

У **січні 888 р.** Карл III Товстий помер від наслідків невдало проведеної трєпанатії черепа, хоча у Вєдастинських анналах висловлюється припущення, що король міг бути задушений наближеними.

Після скинення Карла на сході новим королем був проголошений маркграф Каринтії Арнульф (**887–899 рр.**). А на заході **29 лютого 888 р.** – граф Ед, герой оборони Парижа (888–898 рр.). Ед був старшим сином Роберта Сильного, одного з найбільших феодалів Західнофранкського королівства. Саме Ед і став першим представником нової династії Робертинів-Капетингів. В принципі, можна погодитися з тим, що ситуація, яка привела до влади Піпінідів-Каролінгів у 751 р., повторилася в **888 р.**, тільки вже не на користь Каролінгів. Було, втім, одне виключення. На відміну від Меровінгів, скинутих один раз і назавжди, Каролінги ще двічі повертали собі корону.

Деяка напруженість у відносинах між представниками нової (Ед) і старої (Арнульф) династіями була згладжена особистою зустріччю в 888 р. у Вормсі, де Арнульф визнав коронацію Еда в обмін на васальну присягу останнього.

Далі події на заході і на сході розгортаються наступним чином.

У **899 р.** помирає Арнульф і його спадкоємцем стає його син Людовик IV на прізвисько *Дитя*. Коронований в **січні 900 р.** у шестирічному віці, він помер вже в **911 р.** Після його смерті виявилось, що на сході спадкоємців з династії Каролінгів більше не залишилося. Новим королем був обраний герцог Франконії Конрад I *Молодий* (911–918 рр.), а слідом – герцог Саксонський Генріх I на

прізвисько *Птахолов* (919–936 рр.). Генріх і став засновником Саксонської династії, представники якої будуть правити 100 років.

У Західнофранкському королівстві після 10-річного правління Еда відбувається *перша реставрація Каролінгів*. Вона була пов'язана з воцарінням Карла III на прізвисько *Простуватий* (898–923 рр.). Він був коронований в Реймсі **28 січня 893 р.**, 14 років від народження, ще за життя Еда, який не дуже комфортно себе почував, оскільки Карл III Простуватий, син Людовика Заїки, онук (тобто прямий спадкоємець) Карла II Лисого. Ед віддає йому ряд областей (чому страшно противився Арнульф) і в кінцевому рахунку веде з Карлом переговори про спадкування, що і здійснилося досить несподівано. **1 січня 898 р.** Ед раптово помирає з проханням до своїх підданих зберігати вірність Карлу.

Так Карл III, єдиний правлячий Каролінг, опинився в ролі реставратора могутності Карла II Лисого.

У цій ролі він робить спроби розширення своїх володінь. Карл атакує Лотарингію, яка на той час знаходиться у складі Німеччини під владою малолітнього Людовика Дитя і його регента герцога Лотаринзького Гебхарда.

У **910 р.** Гебхард убитий у битві з угорцями при Лехфельді, а наступного року помирає Людовик Дитя. І той факт, що після цього Карл III за традицією спадкування династії не був обраний ще й королем східних франків (ним став Конрад I Франконський), можна вважати свідченням *остаточного відокремлення Сходу (Німеччини) і Заходу (Франції)*.

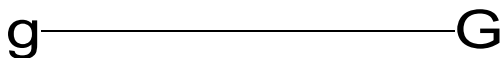
Наступне десятиліття було відзначене посиленням боротьби між Карлом і його васалами, яка закінчується не на користь Карла. У **922 р.** знать проголошує королем Роберта, брата Еда I. Роберт I був визнаний папою Іоанном і королем Генріхом I *Птахоловом*, якого цілком можна вже називати німецьким королем.

Карл III *Простуватий* збирає армію, і **14 червня 923 р.** біля Суассона відбувається найкривавіша битва між двома королями. В ході битви стався рідкісний випадок: один король загинув (Роберт), інший (Карл) зазнав поразки і втік.

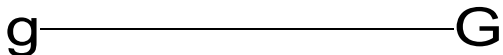
Сучасники зробили висновок про те, що, з одного боку, Бог покарав узурпатора, а з іншого – не захотів допомогти Карлу. Останнє було витлумачено як знак надмірної гріховності франкської держави.

Після поразки при Суассоні з 923 р. і аж до своєї смерті в 929 р. Карл перебував у полоні в одного зі своїх васалів герцога Герберта II Вермандуа. Він посадив Карла в замок Шато-Тьеррі, періодично лякаючи ним, як законним Каролінгом, новопомазаного Робертіна-Родольфа, представника нової династії Робертинів-Капетингів. Правління Родольфа в **923–936 рр.** ознаменувало коротке відновлення династії Робертинів.

Обрання Родольфа сприяв племінник Еда I і син Роберта I Гуго *Великий* – маркграф Нейстрії (†**956 р.**). Прізвисько «Великий» він заслужив аж ніяк не за діяння, гідні пам'яті нащадків, а лише через значні розміри його володінь.

ЛЕКЦІЯ 8

Останні Каролінги і затвердження династії Робертинів-Капетингів

Родольф помер у **936 р.**, і північнофранцузька знать на чолі з Гуго *Великим* покликала на трон останнього Каролінга, що залишився, – сина Карла III *Простуватого*, Людовика IV. Оскільки той переховувався в Англії, то отримав прізвисько *Заморський*. Удавана нелогічність у відновленні вже начебто поваленої династії пояснюється виходячи з двох положень.

По-перше, в Західнофранкському королівстві (Франції) до цього часу формуються дві протиборчі партії. Одна з них, яку можна назвати норманською, через Робертіна-Родольфа сходила до першого герцога Нормандії Роллона-Роберта, про якого йтиметься нижче. Представники цієї партії шукали союзу з Оттоном I, правителем Східнофранкського королівства, яке вже можна називати Німеччиною. Другу партію представляла французька (або північнофранцузька) знать, головним дійовим особою в якій був граф Паризький Гуго *Великий*. Тут панувала, як сказали б сьогодні, національна ідея. Для того щоб надати їй більшої легітимності, Гуго і закликав Людовика і використовував його для усунення впливу норманської партії. Після того як Людовик, зійшовши на трон, виконав тим самим свою місію, Гуго фактично зводить його до другої після себе особи в королівстві. Він змусив Людовика надати собі титул герцога франків, – «другого після Нас у всіх наших королівствах». Гуго фактично визначав землі, якими буде володіти король. При цьому площа цих земель була досить обмеженою. Володіння Людовика складали невеликий, але компактний королівський домен навколо Реймса і Лана.

По-друге, королівська влада, як і раніше, мислилася як узаконена традицією. І на цю владу мають право лише за родовою ознакою. Аналогічна ситуація була при зміні династії Меровінгів майбутніми Каролінгами. Незважаючи на те, що фактичним главою держави залишався Гуго Великий, а після його смерті в **956 р.** – його син Гуго *Капет*, в хроніках їх називали просто герцогами, але ніяк не королями. Потрібен був час, щоб нова династія закріпилася в цій якості, перш за все в свідомості як самих її представників, так і сучасників. Точно так само, як це вже одного разу відбувалося в королівстві франків в процесі утвердження династії Каролінгів.

Так чи інакше, але в 936 р. з воцарінням Людовика IV відбувається *друга реставрація Каролінгів*.

У **939 р.** у пошуках союзників у внутрішньофранцузькому протистоянні, намагаючись вийти з-під опіки герцога Гуго Великого, Людовик одружився на сестрі Оттона I Великого. Цікаво, що двома роками раніше так само вчинив і сам Гуго, одружившись з іншою сестрою німецького короля. Таким чином, Оттон I виявляється спільним шурином для представників двох протиборчих сторін у Західнофранкському королівстві. Природно, що він постарався отримати максимальні політичні вигоди з такого становища. У **946 р.** Оттон втручається в конфлікт двох партій, фактично підтримавши Людовика IV *Заморського*.

Взагалі, Оттон повадився по відношенню до Людовика як сюзерен. Людовик постійно їздив до Оттона з проханнями про «раду і допомогу». Три церковних собори, в яких брали участь обидва государі, вели майже виключно німецькі єпископи.

Третій з цих соборів, який відбувся в 948 р. в Інгельхаймі, розглядав, зокрема, і проблему відносин Гуго і Людовика. Оттон фактично головував на ньому. Людовик у своїй промові сказав, що підкориться будь-якому рішення, яке винесе собор і затвердить король Оттон. Собор виніс таке рішення: Гуго Великий оголошувався загарбником і викрадачем королівства Людовика. І якщо він буде далі посягати на королівську владу і ганьбити її, то буде підданий анафемі. Гуго, судячи з усього, не звернув на це попередження ніякої уваги. Навпаки, він розграбував володіння Людовика, які у того ще залишалися. Конфлікт сплітався в, здавалося би, нерозв'язний клубок протиріч. Але, як часто буває в історії, цей клубок розплутався сам собою завдяки випадку.

На початку вересня 954 р. Людовик їхав верхи з Лана до Реймса. На дорозі перед конем вибіг вовк. Кінь злякався, Людовик впав і від ран незабаром помер (**10 вересня 954 р.**). Корона знову, вже втретє, опинилася в розпорядженні Гуго Великого.

Зі смертю Людовика династія Каролінгів на заході не була вичерпана, оскільки у Людовика був спадкоємець – малолітній Лотар. Фактичною регенткою при ньому стала його мати – вдова королева Герберга. Вона відразу ж звернулася за підтримкою до своїх братів – Оттона I і герцога Лотарингії Брюнона. Гуго особливо не заперечував проти коронації Лотаря, але зажадав за це для себе ще більших привілеїв.

Ось причина втрати королями своїх володінь: власна слабкість і прагнення заручитися підтримкою могутніх васалів, які мали реальну політичну вагу і військову силу. У підсумку щоразу доводилося віддавати ще й ще щось зі своїх земель.

Королем стає Лотар III (**954–986 pp.**), фактичним регентом при ньому став Брюнон, якому, втім, був відведений невеликий термін. У **965 р.** Брюнон помирає. У його особі Лотар втратив мудрого і, головне, відданого помічника, а Оттон I – вправного правителя Лотарингії. Це були не всі біди, що спіткали молодого короля. У 969 р. померла його мати, вдова королева Герберга.

«Енергійна і розумна жінка двічі рятувала династію Каролінгів від загибелі: перший раз, вирвавши свого чоловіка Людовика з рук норманів і Гуго Велико-го, а другий раз зуміла поставити свого юного сина на престол під заступництво Гуго і Брюнона»

Фердинанд Лот

І все ж Лотар III поступово зміцнив свій статус короля, а після того, як у **973 р.** помер Оттон I, його повністю опанували думки про захоплення Лотарингії. Лотар розробляє план військового походу проти нового короля Оттона II і навіть захоплення його в полон.

Відповідний, на думку Лотаря, момент настав у **977 р.** Дізнавшись, що Оттон II разом зі своєю дружиною, візантійською принцесою Феофано, перебуває в Аахені з невеликою свитою, Лотар швидко збирає 20-тисячну армію, і в найсуворішій таємниці вона вирушає в похід. Куди і з якою метою, не знав

ніхто, за винятком командирів найвищого рівня. У **червні 978 р.** під стінами Аахена раптово з'являється армія Лотаря. Оттон з дружиною ледь встигли втекти з міста. Все сталося настільки стрімко і несподівано, що, за словами хроніста Рікера, сучасника подій, навіть столи з обідом в королівському палаці були перекинуті, а приготовані страви дісталися прислузі.

Лотар тріумфує в Аахені, не забувши відзначити свою перемогу і символічним жестом. За наказом Карла Великого на даху королівського палацу в Аахені був встановлений бронзовий орел з розпростертими крилами і головою, поверненою на схід (табл. IX, 3). На думку імператора, це мало символізувати загрозу непокірної Саксонії, яка якраз знаходилася біля східного кордону імперії. Німецькі королі, Оттон I і Оттон II, захопивши Аахен, розвернули орла на захід, погрожуючи тим самим Західнофранкському королівству. Тепер же Лотар знову розвернув цього бронзового птаха дзьобом на схід.

Врятований Оттон, ледь перевівши дух, негайно збирає 30-тисячну армію, з якою в **жовтні 978 р.** рухається прямо на Париж. Місто взяте в облогу. Оборону очолює Гуго Капет, а Лотар тим часом збирає нову армію. З'явившись під Парижем в **кінці листопада**, Лотар змушує Оттона зняти облогу і відступити. При цьому відступ армії Оттона був дуже схожий на втечу. Лотар енергійно переслідує противника і навіть громить ар'єргард Оттона.

Після всіх цих подій між противниками відбувається примирення. У **червні 979 р.** Лотар коронує співправителем свого сина Людовика, а в червні 980 р. відбулася зустріч Лотаря і Людовика з Оттоном (до цього часу він вже був коронований імператорською короною) на кордоні двох держав, який позначала р. Маас. За підсумками цієї зустрічі сторони принесли один одному клятви про дружбу і союз.

Втім, вже через три роки, після смерті Оттона II в **983 р.**, Лотар знову намагається захопити Лотарингію. Йому вдалося взяти Верден – подія, яка барвисто і в подробицях описана в хроніці ченця Рікера («Чотири книги історії»). Здавалося б, удача на боці Лотаря, бо найзнатніші сеньйори Лотарингії опинилися в його руках, а його союзниками стали герцог Нижньої Лотарингії та архієпископ Тріра. Однак повному тріумфу в підсумку завадили явні прогерманські сили в оточенні Лотаря, роль яких інакше як підривну оцінити не можна. Серед них слід згадати, перш за все, дві яскраві і непересічні особистості. Це архієпископи Ланський Адальберон і Реймський Герберт. Останній відомий ще під ім'ям Герберт Арілякський (Аврилакський), а згодом папа Сильвестр II. До них примикав і Гуго Капет, який хоча і був в цілому на боці Лотаря, але все ж, будучи спадкоємцем Робертинів, проводив політику насамперед у своїх інтересах. З джерел відомо, зокрема, про його переговори з Оттоном II в Римі за спиною Лотаря.

Все це дало привід французькому історику Фердинанду Лоту справедливо і не без гіркоти зауважити наступне: *«Нікому не доводилося терпіти стільки зради, скільки останнім Каролінгам».*

Початок **986 р.** виявився похмурим. Лотар приймає посланця графа Барселони (Іспанська марка) Бореля з проханням про допомогу проти війська кордовського халіфа, який у липні 985 р. захопив і фактично спалив Барселону. Однак у планах Лотаря на першому місці була Лотарингія. Перебуваючи в роздумах щодо першочергового театру військових дій, наприкінці лютого король застудився і помер **2 березня 986 р.**

Багато дослідників називають Лотаря III останнім великим королем династії Каролінгів. Маючи, загалом, мінімальні ресурси та обмежені можливості, він проводив власну політику, майстерно маневруючи між імперією Оттонів і «герцогом франків» Гуго Капетом. І в кінцевому рахунку влада Лотаря, принаймні зовні, виглядала дуже сильною.

Спадкоємцем Лотаря був 19-річний молодий чоловік, або занадто молодий, або нездатний до правління – Людовик V на прізвисько *Лінивий* (986–987 рр.). Двір Людовика V став центром всіляких інтриг. Його мати Емма і архієпископ Адальберон хотіли змусити Людовика зблизитися з імперією. Адальберон при Людовіку, так само, як і при Лотарі, продовжував залишатися повністю відданим інтересам імперії і німецького короля. Однак поступово Людовик, мабуть, під впливом дядька Карла віддалився від матері Емми, бабусі Аделаїди і навіть Адальберона. Він намагається зблизитися з Гуго Капетом, протиставляючи його Адальберону. Людовик V звертається до Гуго зі словами:

«Батько мій на смертному одрі заповідав мені слідувати у справах держави вашій раді та керівництву... тому прошу у вас тепер доброї ради... Архієпископ Реймський Адальбер, найбільший лиходій на землі, зневажаючи владою мого батька, у всіх справах тримав сторону Оттона, ворога франків... Тепер, здається, розсудливість і право вимагають, щоб він був покараний за настільки великі злочини для того, щоб тим вгамувати цього винуватця лих і залякати інших зловмисних, щоб вони не наважилися на подібна справи»

Хроника Рикера

Людовик почав діяти, причому зробив це напрочуд рішуче і швидко, що, загалом, було йому невласливо і повністю суперечило його прізвиську. Він зібрав військо і обложив Реймс, де знаходилася кафедра Адальберона, продемонструвавши тим самим всю свою ненависть до єпископа. Гуго Капет вирішив виступити посередником у врегулюванні конфлікту між королем і єпископом. У місті Комп'єн була призначена асамблея, на яку був викликаний Адальберон в якості відповідача. Фактично це можна розглядати і як суд над єпископом. Асамблея мала відбутися 27 березня 987 р., потім її перенесли на 18, а потім і на 25 травня. Але долі був завгодний інший розвиток подій. **21/22 травня** Людовик V Лінивий на полюванні впав з коня і від наслідків цього падіння помер.

Людовик, звичайно, був слабкіший за свого батька, не маючи ні його якостей, ні авторитету, але й прізвисько «*Лінивий*», як вважає Ф.Лот, він явно не заслужив. Під час свого короткого царювання він проявив себе досить активно, але в докір йому можна поставити лише бажання робити одночасно кілька справ.

Це був останній прямий спадкоємець по лінії Каролінгів. Залишався, втім, ще один – Карл Лотаринзький, дядько Людовика V. Однак якщо за життя Людовика Гуго Капет і подумати не міг про захоплення трону, оскільки «... він був занадто нерішучим, або занадто совісним, щоб вирвати її у вже коронованого короля» (Ф. Лот), то тепер оскаржити корону у Карла Лотаринзького було в його силах. До того ж Карл не міг нічого запропонувати князям, які прагнули від нього, як від нового короля, нових земельних пожаловань. Уявлення про свя-

тість і непорушність традиції спадкування династії повністю розчинилося в раціональному, споживчому підході до кандидатури майбутнього короля. А співіснування двох династій з почерговим воцарінням їх представників у свідомості сучасників поступово зрівнювало їх у правах на престол.

У **987 р.** в Санлісі був призначений з'їзд князів, на якому мав бути обраний новий король. Напередодні з'їзду Карл Лотаринзький, заявляючи архієпископу Реймса про свої права на трон, швидше закликав до жалю до самого себе, ніж вимагав, і очікувано отримав відмову:

«Ошуканий у своїх надіях щодо трону, Карл, повний сумління, відправився назад до Бельгії [Лотарингії]»

Хроника Рикера

На з'їзді в Санлісі Гуго Капет з роду Робертинів обраний королем, ставши засновником династії Капетингів. Цікаво, що матір'ю Гуго була дочка німецького короля Генріха I Птахолова Гедвіга. І, теоретично, Гуго, маючи права і на німецький трон також, міг стати фігурою, яка об'єднала обидва королівства. Однак для цього він був занадто незначним, швидкоплинним персонажем.

Карл Лотаринзький намагався військовим шляхом оскаржити це рішення. Його армія завдала кілька відчутних поразок Гуго (987 – захоплення Лана; 988 і 989 – захоплення Реймса). Однак у **990/1 р.** Карл був зраджений одним зі своїх васалів (Асцелін, архієпископ Лана), виданий разом із сином Гуго Капету і закінчив свої дні у в'язниці.

Отже, говорячи про реставрацію династії Каролінгів, ми можемо нарахувати всього дві такі спроби:

893 р. – Карл III *Простуватий*;

936 р. – Людовик IV *Заморський*;

Оцінки цих історичних персонажів, як зазвичай, найрізноманітніші – від нікчемних до цілком діяльних. Наведемо одну з них:

«Каролінги, незважаючи ні на що, ніколи не змирялися з відмовою від влади: традиція знаходила собі енергійних захисників в особі Карла Простуватого (893–929 рр.), а потім Людовика IV Заморського (936–954 рр.)...»

Луї Альфан

Про право Гуго Капета на трон Вольтер майже через 800 років писав, що єдиним таким правом були сила і хитрість. Однак законність коронації Капета потрібно оцінювати з точки зору людини, яка жила в X столітті, а ніяк не XVIII, і тим більше, нашого часу.

Ми вже знаємо, що правила первородства не існувало і, таким чином, всі законні сини короля були королями за правом. Єдиним живим Каролінгом залишався Карл, син Людовика IV, брат Лотаря. Він не був коронованим королем, але залишався королем від народження. Тобто, він міг стати королем, але його права на корону не були безумовними, оскільки Карл, будучи дядьком померлого Людовика V, не був його прямим нащадком.

Широку популярність отримало розлогі висловлювання з цього приводу архієпископа Адальберона:

«Ми знаємо, що у Карла є свої доброзичливці, які стверджують, що він повинен отримати королівський титул, як і його предки. Але якщо обміркува-

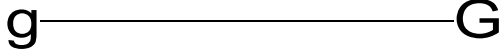
ти це, то він не отримає королівства за законом про спадщину, і на трон буде зведений той, хто блищить не тільки знатністю народження, але і мудрістю... Якщо ви хочете його [держави] погибелі, оберіть Карла, хочете, щоб воно процвітало, коронуйте славного герцога Гуго...»

Хроника Рикера

Історія прислухалася до заклику Адальберона. Відтепер у Франції, як тепер вже можна називати Західнофранкське королівство, починається епоха правління монархів з династії Капетингів. Вона триватиме до початку XIV століття.

g ————— G

ЛЕКЦІЯ 9

Західноєвропейське суспільство в епоху Каролінгів (соціально-економічні та культурні аспекти)

Імперія Карла Великого – спроба заповнити заданий історично обсяг цивілізаційного простору. В основі діянь Карла – ідеологічна концепція Града Божого, яка саме за його правління набуває конкретних обрисів. Зовні феномен виявився майже бездоганим. Однак всередині структури будь-яка єдність відсутня. Карл рухався до її створення майже інтуїтивно, вирішуючи проблеми в міру їх появи. В результаті ідея Града Божого лише увінчала його творіння, але ніяк не супроводжувала процес. Ця концепція не лежала в основі політичних планів Карла. Так, схоже, що і самі ці плани виникали і змінювалися під впливом ситуації.

Структура влади і вищого суспільства. В середині VIII ст. паралельно зі зміною династій в королівстві франків можна говорити і про те, що стара римська адміністрація, яка виконувала свої функції протягом усього правління династії Меровінгів, остаточно зникла. Перед першими Каролінгами постає питання – як управляти такою великою державою? Відповіддю на нього стає вироблена емпірично система особистих відносин між сувереном і найвпливовішими людьми в королівстві (сеньйорами). Вона вибудовувалася двома шляхами. Перший – через стару систему намісників (графів), яких за Карла Великого було в різний час від 200 до 300 осіб. Другий шлях передбачав зв'язок суверена з підданими через відносини особистої вірності, які відомі як васалітет. Сенса цього поняття полягає в тому, що кожен середній і великий землевласник (а це був потенційний військовий контингент), дублював службу у короля приватною службою іншому сеньйору, як правило, більш могутньому, ніж він сам, і володіння якого знаходилися десь неподалік. Цей сеньйор, таким чином, був у здатності в разі необхідності швидко надати підтримку своєму васалу або захистити від зовнішньої загрози. Теоретично, це міг зробити і король. Однак він був один і не завжди знаходився поруч, а крім того, з часом королівська влада все більше слабшала. Такий фактор оперативної допомоги був надзвичайно важливим саме в той час, який характеризувався виключно неспокійною військово-політичною обстановкою (набіги зовнішніх ворогів, внутрішні конфлікти і міжусобиці).

Присяга на вірність сюзерену приносилася за допомогою васальної клятви. Крім захисту і підтримки сеньйор запрошував (дозволяв) васалам в буквальному сенсі слова годуватися за своїм столом. Це не повинно здаватися чимось несуттєвим, оскільки в той час така акція була чималою підмогою в повсякденному житті для не надто багатих феодалів. Крім того, васали могли отримувати від сеньйора бенефіції за службу. Бенефіції – це почесті, серед яких найбільш бажаними були земельні дарування або пожалування від сюзерена, як правило, довічні (до смерті одержувача або жалобника). У разі смерті одержувача або жалобника вимагалася підтвердження бенефіції. Згодом, в XI–XII століттях,

бенефіцій (умовне дарування) остаточно затверджується вже як спадкове, довічне володіння – *феод* (давньоверхньонім. *fehū* – майно, *od* – володіння). Таким чином, поєднання бенефіцій і васалітету – це та система відносин, яку можна називати феодалізмом.

Феодалізм – це «політико-правова система організації деяких добуржуазних державно організованих суспільств, що характеризується васально-сюзеренітетними відносинами і політичною роздробленістю країни» (В.П. Люшечкін).

Широко практикована політика бенефіцій за Карла Великого привела до істотного зростання великого землеволодіння. Однак це ж відкрило шлях до привласнення власниками публічної влади, що вело до ослаблення королівської, одноосібної влади. Карл сподівався таким чином тісно прив'язати до себе сеньйорів, а щоб цей зв'язок був міцнішим, він заохочував процес обзаведення сеньйорів власними васалами. Оскільки васали, як правило, частину отриманої у вигляді бенефіцію землі передавали (субінфеодували) на таких же умовах у володіння своїм васалам (підвасалам), то вкінцевому підсумку над одним і тим же земельним володінням виникала т. зв. «феодальна драбина». Таке дроблення, або диференціація васальної системи призвели до того, що сеньйор намагався перешкоджати прямому підпорядкуванню свого васала королю, поступово заявляючи на нього всі права. Відбувається становлення класичної схеми Середньовіччя: «васал мого васала – не мій васал». І вже в **811 р.** Карл Великий скаржиться на те, що деякі його піддані відмовляються від військової служби, яку передбачали бенефіції, під приводом того, що їхній сеньйор не був покликаний на неї.

Поступово кожна людина стала все більше залежати від сеньйора. У підсумку Середньовіччя – епоха клятви на вірність. Відносини вірності між васалами і паном – психологічна основа ранньосередньовічного суспільства. Ця думка неодноразово підкреслювалася вченими-медієвістами:

«Основою суспільства була не національна свідомість, а вірність Сеньйору і Королю».

Фердинанд Лот

«Антична людина повинна була бути справедливою, середньовічна ж – вірною».

Жак ле Гофф

Основою управління державою, як і раніше, залишається успадкована від Меровінгів система мандрівного двору, який переїжджав з одного місця в інше. Примітна карта таких пересувань двору Карла Великого, складена за відомостями з різних джерел (рис. 18). Ми бачимо, що спосіб життя королівського двору відрізнявся винятковою мобільністю. Причини – в нерозвиненості управлінського апарату, в результаті чого монарх повинен був вникати буквально в усе. Ступінь ефективності господарсько-економічної системи та особливості управління нею можна оцінити з змісту «Капітулярія про імператорські маєтки» (*Capitulare de villis imperialibus*). Оскільки двір постійно переміщався, відповідно великою була і кількість королівських резиденцій, що знаходилися в цих самих маєтках. У капітулярії було прописано абсолютно все. Наприклад, скільки ковбаси і якої потрібно заготовляти управляючому, яку домашню птицю і в

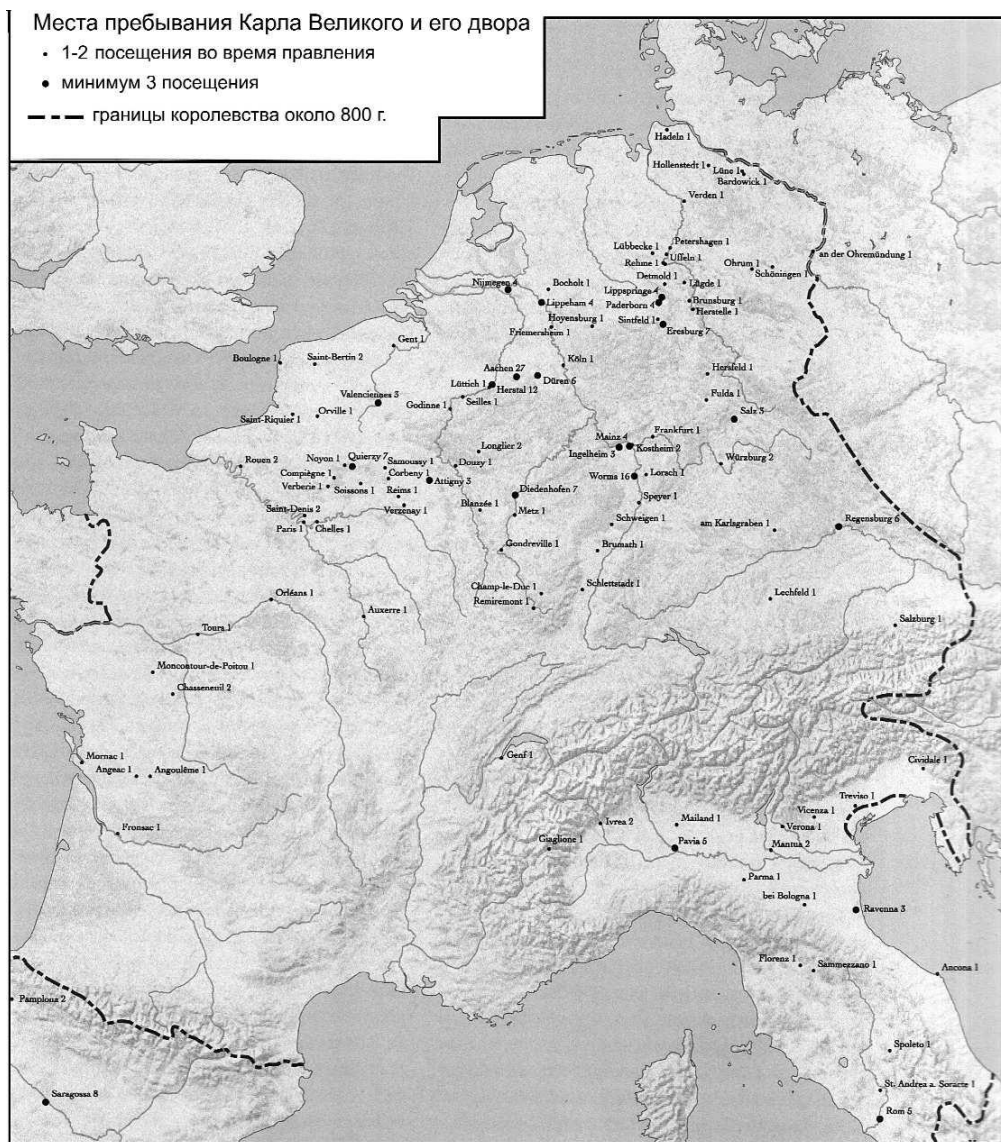

Рис. 18. Міста, в яких зупинявся Карл Великий і його двір
(за: *Bewegte Zeiten. Archäologie in Deutschland*. Berlin, 2018)

якій кількості потрібно тримати, як вести рибний промисел, як робити бочки і якими повинні бути вози, як боротися з вовками і т.д. і т.п. У цьому відношенні Капітулярій про маєтки 812 р. не надто відрізняється від трактату Марка Порція Катона Старшого «Про землеробство», який був написаний за 1000 років до Карла Великого і в якому даються подібні докладні рекомендації щодо управління римським маєтком епохи пізньої Республіки. Різниця тільки в масштабах. Катон давав рекомендації щодо утримання окремого маєтку, а Карл – фактично цілої держави.

Отже, за Каролінгів, в епоху централізації IX ст., влада вибудовувалася не стільки по вертикалі, скільки по горизонталі і була розсіяна по різних центрах сили. Обумовлено це було тим, що призначені королівські чиновники мали значну самостійність, причому не тільки в господарському, але навіть і в політичному відношенні.

Територія королівства ділилася на графства, яких налічувалося від 110 до 700. Графства були основною формою організації влади на місцях. Герцогства, які сходили ще до племінних утворень меровінгської доби, надбудовувалися над ними. Герцог у каролінгську добу був в основному військовим ватажком, під керівництвом якого об'єднувалося кілька графів.

Після епохи централізації IX ст. відбувається поступове ослаблення центральної влади держави Каролінгів. У процесі еволюціонування феодальної роздробленості виділяють ряд етапів.

У період **888–920 рр.** виникають периферійні князівства на тих великих землях, управління якими Карл *Лисий* довірив кільком своїм найбільш близьким і заможним дворянам (Фландрія, Бургундія, Аквітанія і Бретань).

У **940–970 рр.** графи – власники одного пага (ділянка, що збігається з кордонами графства, напр. Анжу), скориставшись ослабленням центральної влади (боротьба між Каролінгами і Робертинами-Капетингами) перетворилися на незалежних князів. На півдні Франції (південніше Луари) в 900 р. правило 12 сімей. До 975 р. число родових кланів досягло 150. Крім графів виділилися ще прошарок незалежних віконтів (спочатку намісник графа, тобто намісник намісника). А після 975 р. виникають ще більш дрібні незалежні політичні утворення – шателенства. Їх власники мали право бану (право суду і власного війська)

Статус короля еволюціонує від вождя племені в ранньому Середньовіччі до гаранта миру в державі. На Паризькому соборі 829 р. проголошено постулат про те, що моральність короля – запорука благополуччя держави, його неправедність – навпаки:

«Ця королівська ідеологія... збережеться протягом усього IX століття, навіть коли стане ясно, що король... більше не в змозі боротися із зовнішніми вторгненнями і внутрішніми смутами ...»

Жан Флорі

Так, вже в 842 р. у посланні Людовіку Німецькому архієпископ Реймса Аббон нарікає на насильство, що панує всюди. Тим самим мається на увазі, що король не в силах з цим впоратися, хоча і повинен.

В **основі судочинства**, як і раніше, лежать варварські судові книги. Єдина правова система, заснована на римському праві, з'явиться тільки в X столітті. Поки ж, в «Капітулярії про імператорські маєтки» 812 р. Карл Великий вказує, що крім домочадців інші люди, які також живуть на землях імператора, «... нехай судяться за законом, якому хто підкоряється». Так, франки, які живуть «... на наших власних землях або в наших маєтках, судяться за будь-який злочин за своїм законом...».

Про **становище селянства** відомо мало, бо хроніки, як правило, приділяли цьому питанню не надто багато уваги. Ще зовсім недавно певним загальним місцем була теза про нещадну експлуатацію селян з боку феодала. Однак ця теза повністю спростовується зауваженням Карла Маркса про те, що межі цієї

самої експлуатації лімітувалися «ємністю шлунка феодала». Ці потреби, на відміну від потреб буржуазно-капіталістичного суспільства, не переслідували мету створення додаткової вартості (прибутку), а обмежувалися натурально-господарськими (продовольчими) і соціально-політичними (напр. будівництво замків) потребами. Чималу роль в обмеженні експлуатації побічно відігравала церква, яка, виходячи з догматики віровчення, суворо обмежувала час праці, зокрема, за рахунок церковних свят, кількість яких була значною.

Одним із символів епохи Середньовіччя в цілому є **феодалний замок**. Замки з'являються з ослабленням центрального управління і є показником розсіювання влади і символом поляризації вищого суспільства. І не випадково епоха замків починає свій відлік з другої половини X століття.

Грошова реформа була проведена Піпіном III, який ввів в обіг срібні гроші. У 790 р. з монет зникли назви монетних дворів, їх замінили імена королів, а пізніше імператорів. Зміцненню деньє за Карла Великого сприяло завоювання областей, що за Рейном, з їх багатими срібними копальнями.

Рис. 19. Срібна монета Карла Великого

У кінцевому підсумку склалася така монето-вагова система: фунт (понад 400 г.) складався з 240 деньє (20 су по 12 деньє). Середня вага деньє таким чином складала 1,7 г. (рис. 19). Це була єдина монета, що карбувалася із зазначенням вартості. Ця система домінувала в Європі до XIII століття.

Предметом дискусій є питання про фактичний обіг монети в ранньосередньовічній Європі.

Теорія натуральної економіки (*économie-nature*) протиставляється теорії економіки грошової (*économie-argent*). Вважається, що натуральна економіка, при якій розрахунки в грошах, а отже, і широкий обіг монети були досить обмеженими, панувала до XI століття. І лише пізніше почався широкий обіг реальної монети. Жак ле Гофф вважає, що це невірно, і гроші ходили, нехай і в невеликій кількості, навіть у селянському середовищі раннього Середньовіччя. Він наводить свідчення одного з джерел, згідно з яким якийсь селянин на ярмарку в Сен-Філібер-де-Гран-Лье в 840 р. випив вина на половину деньє. І все ж подібні операції «з готівкою» були, мабуть, не особливо поширеним явищем в епоху Каролінгів.

Система комунікацій. Епоха єдиної Каролінгської імперії – остання в історії активного використання дорожньої мережі, успадкованої від Римської імперії. Поштова служба на перекладних за римським зразком канула в Лету з розпадом Каролінгської імперії. За дорогами вже давно, з часів Брунгільди, ніхто не стежив. Проте римські дороги все ще використовувалися в VIII ст. Так, Карл Мартелл рухається до Пуатьє по т.зв. дорозі Брунгільди (римська дорога між Суассоном і Санлісом).

Але якщо власне дорожнє полотно мало великий запас міцності, то про мости цього не скажеш. Мости ніхто не лагодив, відповідно вихід їх з ладу означав і безглуздість використання дороги, яка до нього вела.

Марк Блок вважає, що руйнування комунікаційної мережі вело до політичного партикуляризму областей і населених пунктів, разом, природно, з їх господарями. Тобто цей фактор прискорював процес ізоляціонізму і роздробленості.

Карлу Великому належить ідея з'єднання Дунаю і Рейну каналом. Перша відома спроба була зроблена в **792 р.** Був проритий канал довжиною 2000 кроків і шириною 300 кроків між двома найближчими один до одного притоками цих річок – Альтмюль і Рецат. Проект закінчився невдачею через болотисту місцевість:

«... скільки б землі не було витягнуто з каналу вдень, стільки ж у вигляді бруду осідало назад вночі»

Еккехард з Аури

Основу міської мережі, як і раніше, складали центри, засновані в римські часи. Найбільш густонаселеними близько **800 р.** були: Рим ~ 50 000 жителів; Париж ~ 25 000; Кельн ~ 15 000; Руан ~ 10 000. Для порівняння, в **XIII ст.** в Парижі проживало вже від 80 до 200 тис. осіб, в Руані близько 40 тис.

Каролінгське відродження, або пробудження інтересу до наук і мистецтва – спроба усвідомити себе в навколишньому світі, спроба певної рефлексії світовідчуття замість колишнього домінуючого, майже біологічного сприйняття світу. Якщо ініціатором і натхненником каролінгського відродження можна вважати самого Карла Великого, то його ідеологом – Алкуїна Йоркського. Англосакс за походженням, у 782 р. він перебирається до двору Карла в Аахен, де очолив Палатинську академію (лат. *Schola Palatina* – «Палацова школа»). У цій школі були зібрані представники найрізноманітніших видів мистецтва і науки. Ідеалом представників школи була Академія Платона в Афінах.

Освіта. В цілому можна говорити про високий рівень грамотності та освіти в порівнянні з попередніми та наступними кількома століттями. Але слід мати на увазі дві особливості. По-перше, це не означає загальної грамотності. І по-друге, цей рівень грамотності та освіченості стосується центральної частини держави. Чим далі до периферії, тим нижчим був цей рівень.

Відомо кілька офіційних документів, спрямованих на розвиток освіти в каролінгській державі.

787 р. – лист Карла Великого про старання насадження грамотності (*Epistola de litteris colendis*);

789 р. – капітулярій «Загальне вмовляння», де наказувалося єпископам і аббатам відкривати повсюдно школи при монастирях і кафедральних соборах;

Крім монарха, функції просвітителів брали на себе й інші представники влади, в основному, церковної.

798 р. – єпископ Орлеана Теодульф розпорядився відкрити парафіяльні школи в селах; він же говорить про школи, відкриті при кафедральній церкві і ряді монастирів (Сент-Еніан, Сент-Ліфар, Флері);

До VII ст. всі старі римські школи на північ від Альп зникли. Однак вони ще залишалися в Італії, Іспанії та Англії (Нортумбрія). Саме з Англії до франкського королівства потягнулися англійські місіонери, які засновували тут нові школи.

Каролінгська школа запозичила програму, або т.зв. навчальний план, який склав у другій половині VI ст. Кассіодор для служителів монастиря Віварій,

заснованого ним же у своєму маєтку в Південній Італії. До програми входило вивчення «Семи вільних мистецтв», які включали в себе тривіум (граматика, риторика, діалектика) і квадрівіум (арифметика, геометрія, музика, астрономія).

Одним з головних підсумків і успіхів Каролінгського відродження можна вважати вивчення латини. Оскільки вважалося, що в будь-якому латинському тексті можна було відшукати щось корисне, в тому числі і в першу чергу для богословських штудій, то наслідком цього була розгорнута кампанія з пошуку і подальшого копіювання стародавніх рукописів. Саме каролінгській епосі належать найдавніші рукописи античних авторів і саме каролінгським ченцям ми зобов'язані тією античною латиномовною літературою, яка дійшла до наших днів.

Тиражування книг призвело до появи книжкових зібрань (бібліотек) протягом усього IX століття. Найбільші бібліотеки були в монастирях (Рейхенау і Санкт-Галлен – понад 400, Лорш – близько 600). Існували і приватні бібліотеки. Найосвіченіший з Каролінгів король Карл Лисий мав і одну з найбільших особистих бібліотек.

Спадщиною каролінгської епохи є *романський стиль* в архітектурі, що панував протягом усього раннього Середньовіччя (рис. 20). До наших днів зразки цього стилю збереглися головним чином у церковних будівлях. В цілому церковне будівництво в цю епоху набуло особливого розмаху. Якщо в VII ст. в Галлії було близько 200 монастирів, то на початку IX ст. їх було близько 600. За даними джерел, за період правління Карла Великого було побудовано 27 соборів, 232 монастирі, 65 палацових ансамблів. Каролінгський ренесанс, втім, три-

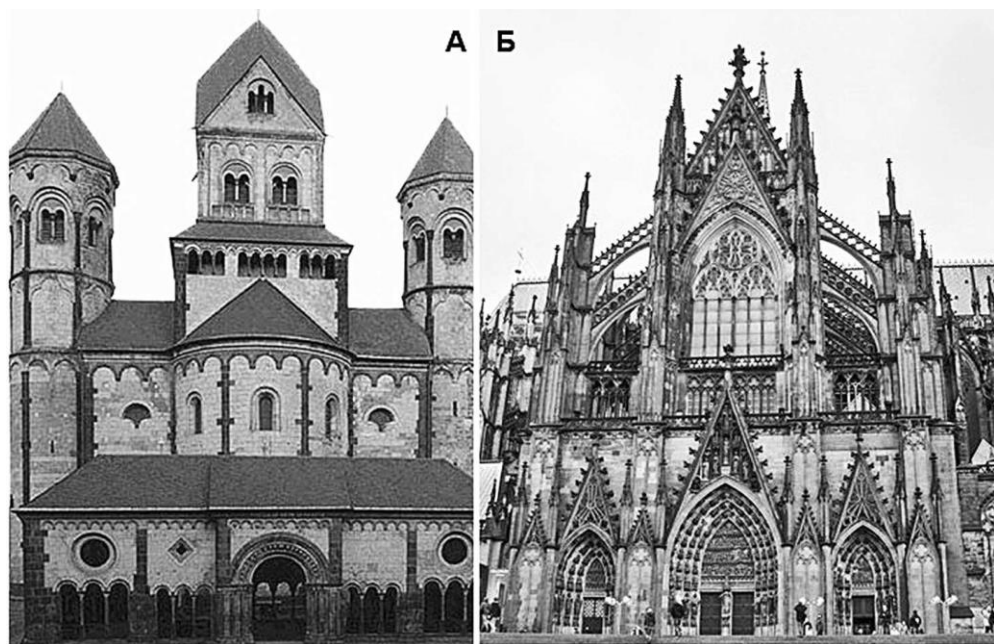

Рис. 20. Зразки романського (А) та готичного (Б) архітектурного стилю доби Середньовіччя

вав недовго, всього століття. Вже до X століття мистецтво культура і навіть освіта занепадають. Серед причин можна назвати як внутрішні (дезінтеграція і розпад сильної центральної влади, посилення сепаратизму феодалів), так і зовнішні (набіги норманів).

Літературна традиція епохи ранніх Меровінгів ще продовжує античну. Твори Григорія Турського або Йордана – цілком фундаментальні і об'ємні, з масою дійових осіб і різних деталей. Однак поступово, в VII–VIII століттях, розвивається тенденція до зниження у авторів допитливості та інтересу до всього того, що оточувало головних дійових осіб. Сюжет так чи інакше весь час пов'язаний з монархами та їхніми наближеними. Не надто висока ерудиція авторів призводить до відсутності більш-менш обширних екскурсів в історію, географію, мовознавство, біологію тощо. Повністю зник інтерес до народів як таких, їхньої історії, побуту. Жанрові, побутові сценки, опис повсякденності зустрічаються вкрай рідко. Звідси і стрімко скорочуються обсяги творів. Це те, що Сергій Аверінцев називає фабульністю, на відміну від описовості, порівнюючи літературну традицію Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції.

З'являється такий різновид хронік, як аннали. Фактично цей жанр виник за Карла Великого, спочатку в австрійських монастирях (Лорш), а потім і при дворі. Це була єдина хроніка відповідно до існуючої єдності влади. Дроблення влади призводило до дроблення офіційних хронік. Було покладено також початок монастирським анналам.

Вкрай цікавою може бути оцінка праці Тегана Трірського, що має назву «Діяння Людовика, імператора». Ця оцінка міститься в маргіналії на манускрипті зазначеного твору, який випадково придбав сучасник Тегана, Валафрід Страбон, абат монастиря в Рейхенау. І він же зробив цю цікаву примітку, яка характеризує пріоритети історичних творів епохи Каролінгів:

«Цей твір написав, у формі хроніки, Теган, родом франк, провінційний єпископ Трірської церкви, але вельми коротко і правдолюбиво, ніж цікаво».

Валафрід Страбон

Але, саме ця обставина, яка в IX ст. розглядалася як недолік, і робить працю Тегана важливим історичним джерелом (М.Стасюлевич). Теган залишається єдиним очевидцем для смутного часу боротьби Людовика Благочестивого зі своїми синами.

Специфікою джерельної бази є лакунарність. Так, наприклад, для періоду з **968 по 973 рр.** немає жодної грамоти чи хроніки. Ця особливість в цілому робить період раннього Середньовіччя не особливо шанованим серед вчених-медієвістів.

У знаменитому дослідженні Жака Ле Гоффа «Цивілізація середньовікового Запада», періоду раннього Середньовіччя відведена 1/6 частина всієї роботи. Рівно таке ж співвідношення в книзі Арона Гуревича «Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства». Жорж Дюбі свою «Историю Франции в средние века» взагалі починає з правління Гуго Капета. А в «Повседневной жизни Парижа в средние века» у її автора Сімони Ру для раннього Середньовіччя місця зовсім не знайшлося, і вона починає своє дослідження тільки з XIII століття.

Іноді, поряд з відродженням каролінгським дослідники вважають за можливе виділити і відродження оттонівське, на ім'я Оттонів – германських королів та імператорів Священної Римської імперії другої половини X ст. Як і за часів Карла Великого, в цей період спостерігається короткочасне зростання

інтересу до духовних цінностей, яке багато в чому було обумовлено посиленням релігійного завзяття:

«... устремління людей X ст. були спрямовані не на творення, а на відновлення»

Луї Альфан

Але так чи інакше, це була нова версія старої ідеї Карла Великого. Оттон навіть наслідував приклад предка, наближаючи до себе вчених того часу (Гунцо – математика з Новари). Але, як відомо, кожна наступна копія все більше віддаляється від оригіналу. Як приклад – історичні твори часів Оттонів виглядають бляклыми і досить безпорадними. Досить назвати найвизнанішого історика тієї епохи – Відукінда Корвейського. У надрах своєї обителі (Корвейського абатства у Вестфалії) він спробував написати історію саксів («Діяння саксів»). Але, як вважає Луї Альфан,

«Результат вийшов посереднім, оскільки Відукінд був ще й саксом, людиною обмеженого розуму і нічого не розумів у політиці.»

Армія і військова справа. Відсутність скільки-небудь точної статистики народонаселення призводить до досить приблизних оцінок чисельності окремо взятої армії в якійсь одній кампанії. Мінімальну цифру – всього 5000 дають Г. Дельбрюк і Ф. Лот. До 10–15 тис (в т.ч. 6–10 тис. піхоти) – Ж.Ф. Вербрюген і, максимум до 35 000, можна зустріти у К.Ф. Вернера. Останній припускав, що в 800–840-х рр. імперія Каролінгів могла виставити армію в 35 000 добре екіпірованих воїнів, а з допоміжними загонами – до 100 000. У похід 796 р. проти аварів вирушило 15–20 тис. тільки одних вершників. Східні кочівники – гуни, авари, мад'яри були в здатності мобілізувати значно більші сили. Так, згідно з *Chronica Hungarorum*, угорці могли виставити до 200 000 осіб.

Про роль війни в житті германців, їх світогляді та менталітеті красномовно говорить список їхніх особистих імен. Рішар (*Rik-hard*: могутній-відважний), Арман (*Heri-man*: людина війни), Роже (*Hrot-gar*: славний спис), Вільгельм (*Wile-helm*: воля-шолом), Жерар (*Ger-hard*: сильний спис), Гертруда (*Gaire-trudis*: надійний спис), Матильда (*Macht-hildis*: могутня на війні), Людовик (*Chlo-do-wed*, *Hlodovicus*: славний бій), Лотар (*Chlot-ari*: знаменита війна), Герберт (*Chari-bercht*: блискучий у війні), Гунтрамн (*Gund-chramm*: ворон битви), Клотільда (*Chlote-hildis*: славна битва), Брунгільда (*Brunehildis*: панцир-битва).

В епоху Меровінгів армія набиралася з вільних селян у міру необхідності для кожного окремого походу або кампанії і практично повністю складалася з піхоти. Військового мистецтва як такого не існувало. Бойова побудова найпростіша, лінійна. Оплату солдатів становила награбована здобич, і відповідно, для них це було джерелом поповнення добробуту.

Набір до армії в варварських королівствах був заснований на одному і тому ж принципі: кожна вільна людина зобов'язана, поки у неї є сили, підкоритися заклику короля і служити протягом всієї кампанії (*expeditio*), самотійно дбаючи про своє утримання та екіпіровку. Будь-яке ухилення від поклику тягнуло за собою покарання, найчастіше важкий штраф. Так, стаття 21 едикту Ротаря (643 р.) говорить: *«Той, хто відмовляється приєднатися до армії або загону, повинен заплатити 20 солідів королю або його дуксу»*. Про те ж розповідає Григорій Турський, розповідаючи про облогу Комменжа військами короля Гун-

трамна (585 р.): *«Після цього королівськими суддями було дано розпорядження, щоб ті, хто знехтував походом, були покарані»*. А, в 51 розділі «Законів Іне» короля Уессекса (688–694 рр.) сказано: *«Якщо гезит (gesith), який за народженням володіє землею, не виконав військової служби, то повинен виплатити 120 шилінгів і його землі конфіскують; той, у кого немає землі, повинен 60 шилінгів; і керл (ceorl) – 30 шилінгів»*.

За часів Меровінгів методи ведення бойових дій були досить далекими від лицарських. Війнам того часу була притаманна виняткова жорстокість у ставленні до переможених, у тому числі й до своїх близьких та родичів. Так, придушуючи заколот свого сина Храмна, Хлотар I наказав спалити його разом з дружиною і дітьми, зачинивши в якійсь хатині. Той же Хлотар, бажаючи усунути можливих претендентів на владу, власноруч зарізав двох своїх племінників 10 і 7 років. Жорстокість воєн в епоху Меровінгів дещо пом'якшується за часів Каролінгів. Якщо Теодеберт під час походу в Італію в 539 р. наказав втопити в р. По остготських жінок і дітей, а Карл під час Саксонських воєн часто винищував поголовно чоловіче населення, то вже після битви при Фонтенуа (841 р.) Карл II Лисий і Людовик II Німецький вирішують не переслідувати Лотаря, бо він вже покараний і йому потрібно дати можливість возз'єднатися з братами з Божою допомогою. Над моральною стороною війни працює і церква. Хоча, згідно з Бернаром Клервоським, лицар на війні перебував у безвихідному становищі. Якщо він вб'є когось, то вчинить смертний гріх, якщо буде вбитий, то, не маючи часу підготуватися до смерті, не знайде і вічного спасіння, навіть якщо він помре нікого не вбивши, все одно залишиться вбивцею, тому що хотів вбивати.

Поступово на зміну непрофесійній, по суті ополченській армії епохи Меровінгів, приходять добре організована, чітко структурована каролінгська армія. До кінця правління Карла Великого прийшло усвідомлення необхідності введення правил призову на військову службу. Мабуть, почав відчуватися брак воїнів, – з одного боку, через масштабні кампанії Карла, з іншого – скоротилася кількість тих людей, які відгукувалися раніше на заклики короля з власної ініціативи. Постанова 807 р. приписувала з'являтися на службу тим, хто володіє бенефіціями, далі – власникам п'яти мансів, чотирьох і трьох.

При пізніх Меровінгах з'явилася така адміністративно-економічна одиниця як манс. Це земельний наділ з власником всередині вілли. Власник повинен був нести повинності по відношенню до господаря вілли. Кількість мансів всередині окремо взятої вілли могла становити до декількох десятків.

Двоє власників по два манси кожен повинні виставити одного, якого споряджає інший. Критерій вибору один – в армію йде найбільш боєздатний. Власники половини манса об'єднуються і шістьох споряджають одного воїна. Те ж саме роблять шестеро бідняків. Ця система нагадує систему цензів Сервія Туллія в ранньому Римі.

Фортифікація по суті своїй залишалася античною. Ніяких нових інженерних ідей аж до появи замків висунуто не було. Місто Аугсбург під час облоги 955 р. напередодні битви на р. Лех, було оточене кам'яною стіною, але без веж!

Стратегія. В основі лежали два головні принципи – побоювання польових битв і т.зв. «облоговий рефлекс» – автоматична реакція на атаку, що полягає в тому, щоб якомога швидше сховатися за міцними стінами. Як писав бельгійський історик військової справи Клод Гайєр (Claud Gaier), *«На війні насамперед*

грабують, часто ведуть облоги і іноді вступають у битви... Кампанія, доведена до кінця, була винятком, а не правилом». Через невисокий фінансовий потенціал дрібних державних утворень відчувалася гостра нестача коштів, зброї, провіанту.

Усвідомлення себе як члена якоїсь етнічної, етнополітичної спільноти, прото-народу або прото-нації ще тільки нащупувалося світоглядними установками європейської людини епохи Каролінгів. Незважаючи на Страсбурзьку клятву, зародження сучасних європейських мов і літератури, незважаючи на те, що, наприклад, Бєда Достопочтенний застосовує термін *Angli* до всього населення Британії, а не тільки до англів, про усвідомлення приналежності до якоїсь єдності, об'єднаної ознаками однієї культури, традицій, мови, не кажучи вже про менталітет, говорити в епоху Каролінгів явно передчасно. Така єдність існувала. Але вона була обмежена системою васалітету, міцно закріплена особистою залежністю і зводилася, головним чином, до вірності сеньйору. І не дарма західні франки в IX ст. називали себе «людьми Карла Лисого», а їх сусіди – «людьми Лотаря».

g ————— G

Табл. I. 1. Королівство остготів в Італії та сусідні держави
(Епоха Меровінгів. Європа без кордонів. Каталог виставки, 2007)
2. Королівство вестготів в Іспанії та володіння інших держав
на Піренейському півострові в VI ст.

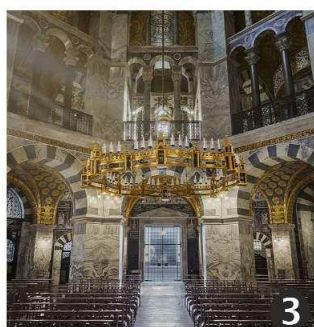
Табл. II. 1. Церква (базиліка) Сант-Аполлінаре-ін-Классе. Центральний неф. Равенна. VI століття. 2. Зображення Теодоріха Великого на золотій монеті. 3. «Залізна» корона лангобардських королів. Золото, срібло, емаль, дорогоцінні камені (сапфір, гранат, аметист). Імовірно, VIII століття. 4. Скеля Гібралтар. Вид на африканський берег.

1

2

3

4

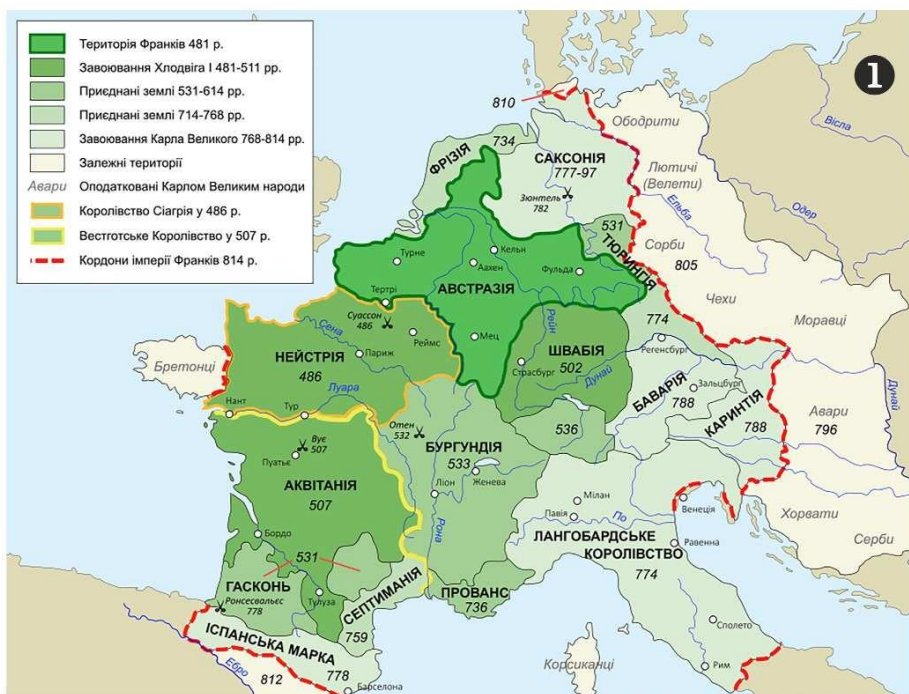

5

6

Табл. IV. 1. Капела Аахенського палацу. Фасад. Кінець VIII – початок IX ст.
 2. Вежа палацу Карла Великого в Аахені (т.зв. «Вежа Гранус»). 788 р.
 3. Інтер'єр капели. У центрі бронзова люстра (канделябр), подарована храму імператором Фрідріхом I Барбаросою. 4. Баптистерій Св. Іоанна. Пуатьє. VI століття. 5. Король Хільперік I Нейстрійський і королева Фредегонда. Жан дю Тійє. «Портрети французьких королів». XVI століття.
 6. Карл II Лисий. «Псалтир Карла Лисого» (842–869 рр.)

1 - володіння Карла II Лисого 2 - володіння Лотаря I 3 - володіння Людовика II Німецького

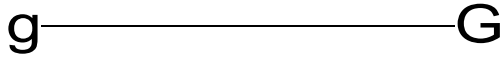
Табл. V. 1. Королівство франків (481–814 рр.)
2. Розділ імперії Карла Великого за Верденським договором (843 р.).

Табл. VI. 1. Постриження Хільдеріка III. Картина «Останній з Меровінгів». Художник Еваріст Віталь Луміне (1883 р.). 2. Трон Дагоберта I. 3. Карл I Великий (Карл II Лисий?). Кінна статуетка. Близько 870 р. 4. «Сакраментарій Геласія» – франкська богослужбова книга. Кінець VII ст.

АНГЛІЯ

ЛЕКЦІЯ 10

Германська експансія в Британію та утворення англосаксонських королівств (V– VII ст.)

У 407 р. римська провінція Британія вийшла зі складу імперії. Простий солдат Костянтин, проголошений британськими легіонами імператором (Костянтин III, узурпатор) вивів всі війська з Британії. Внаслідок цього, на північний кордон Британії різко посилили натиск кельтські племена піктів і скотів – предків сучасних шотландців та ірландців. Їм протистояла інша кельтська народність – брити, які населяли південну частину Британії з початку залізного віку.

У 409 р. брити звернулися до імператора Західної Римської імперії Гонорія за допомогою проти піктів. Гонорій відправив британ лист, в якому порадив їм захищатися самотійно.

Згідно «Англосаксонській хроніці», *бритти* на початку I тис. до Р.Х. прийшли в Англію з Арморіки (суч. Бретань). Ймовірний зв'язок з цією областю підтверджується історично абсолютно достовірним відходом (поверненням) туди частини бритів після англосаксонського завоювання Англії. В даний час нащадками бритів є валлійці – жителі Уельсу.

Скотти вважаються корінним населенням Ірландії, принаймні, з середини I тис. до Р.Х. *Пікти*, імовірно найдавніше населення Британії, в середині IV ст. від Р.Х. розселилися практично по всій території нинішньої Шотландії, куди пізніше переселилася і частина скоттів.

В середині V ст. приблизно 10 князівств бритів змогли об'єднатися в т.зв. «королівство» логрів на чолі з королем Вортігерном. Пізніше цим королівством правив легендарний король Артур.

У протистоянні з піктами і скоттами в 453 р. брити розгромили супротивників. Однак зрештою Вортігерн, не витримуючи натиску піктів і скоттів, закликав на допомогу германські племена, що мешкали на континенті. На заклик відгукнулися юти, що мешкали на півострові Ютландія, англи – на півдні цього ж півострова і сакси, що жили в пониззі Ельби і Везера (табл. VII, 1). На початковому етапі германці надали британ серйозну військову допомогу. Однак потім вони поступово вийшли з підпорядкування і почали діяти самотійно, що цілком очікувано, враховуючи їх фактичний статус найманців.

Ми вже зазначали, що ідея покликання чужоземних військ і правителів для вирішення внутрішніх проблем давно вважається певним загальним місцем, «бродячим» історичним сюжетом, дуже поширеним у джерелах різних країн і народів, коли необхідно пояснити причини появи загарбників (покликання арабів в Іспанію, лангобардів – в Італію та ін.). Відповідно, подібні пояснення не можна відносити до розряду надійних історичних відомостей. При цьому важливо розуміти, що сумніву піддається не сама подія, а її мотивація, обумовленість.

У **50–60-х рр. V ст.** йде війна між Вортігерном і ватажками англосаксів, яких звали Хенгіста (Енгіст) і Хорза. Мабуть, вони були братами. Хорза незабаром загинув в одній з битв. А, Хенгіста (Енгіст) став першим королем першого англосаксонського королівства Кент, який правив у **455–488 рр.**

На відміну від континентальної Європи, рання історія середньовічної Британії надзвичайно туманна через відсутність достатньої кількості відносно надійних джерел. Тому, говорячи про датування подій, послідовність і навіть їх результат, часто можна зустріти протилежні тлумачення і абсолютно різні думки. Те ж саме стосується і особливостей державного устрою, соціального контенту, інститутів влади, посадових осіб тощо.

Ось і для того невеликого періоду, про який щойно йшла мова, є ще один варіант розвитку подій. Згідно з ним, «королівство» логрів двічі змогло розбити саксів (близько 463 р. і в 496 або 516 рр. у битві при Бадоні). Однак у 542 р. король Артур, який очолював опір, загинув у битві біля Камлана, а вже в **545 р.** «королівство» логрів розпалося. І в **547 р.** сакси підкорюють Британію, захопивши південну частину острова. За іншими даними, це сталося пізніше – **наприкінці VI ст.** Нарешті, згідно з ще одним джерелом – «Галльською хронікою 452 р.» завоювання Британії англами, ютами і саксами сталося на 100–150 років раніше – вже в 40-х рр. (!) V ст.

Є також дані, які свідчать про те, що навала германців з материка відбувалася хвилями. Перша з них припадає приблизно на середину V століття, а друга – на **70–90-ті рр.** цього ж століття. Цей другий етап завоювання очолив саксонський вождь Елла. Очевидно, що цього разу германців вже ніхто не запрошував.

Ці дані, які явно заплутують виклад, наводяться для того, щоб продемонструвати ненадійність відновлення історії Англії в V–VI ст.

В цілому масштаби англосаксонського вторгнення можна оцінити як досить значні. І цього разу така оцінка абсолютно об'єктивна, оскільки ґрунтується на даних археології. До кінця XX століття було відомо понад 1500 могилик з 50 000 поховань англосаксів, які можна віднести до часу до **600 р.** Тільки після 600 р. проступають більш-менш чіткі контури політичної карти Британії і кордони новостворених держав (королівств) англосаксів (табл. VII, 2).

Всього відомо 14 королівств,²⁷ 10 з яких – у Південній Англії (Ессекс (*East Saxe*), Сассекс (*South Saxons*), Уессекс (*West Saxe*), Хвікке, Магон-Сетен, Східна Англія, Мерсія, Ліндсей, Елмет, Кент); решта – в Центральній (Дейра, Берніка, Нортумбрія).²⁸

Переможені брити частково відпливають до Арморіки (майбутня Бретань), частково залишаються в Англії з ненавистю до переможців англосаксів. Відомо, що брити (валлійці) відмовлялися їсти з англами, викидали собакам їжу, якої торкнулася рука англосакса, а за спілкування з англами бритт повинен був каятися 40 днів. І ще в VIII ст. більша частина бритів

²⁷ Щодо кількості королівств серед вчених також немає єдиної думки.

²⁸ Підкреслені найбільші, історія яких продовжується і в VII–IX століттях.

«... відчуває кровну ворожнечу до народу англів і до всієї католицької церкви через свою невірну Пасху і поганих звичаїв...» і «частина їх управляється власними правителями, частина все ж залишилася підпорядкована англам»

Беда Достопочтенний (V, XXIII)

Через 500 років вже англосакси будуть приблизно так само ненавидіти «своїх» завойовників – норманів.

Говорити про будь-який внесок завойовників у культуру або економіку Британії не доводиться. Жалюгідні хатини англів і саксів та їхні землянки оточили величні античні руїни. З каменю споруджувалися тільки церкви.

Саме до цього часу відноситься діяльність легендарного короля Артура, одного з кельтських вождів, який запекло чинив опір германцям.

Літературна традиція, що оповідає про події цього періоду, досить мізерна.

Твір «Про загибель Британії», який залишив сучасник цих подій Гільда Премудрий, є скоріше літературно-художнім, ніж історичним описом вторгнення англосаксів. Наведемо два варіанти перекладу одного і того ж уривка з твору Гільди:

«Люті сакси, навіки жахливої пам'яті, були допущені на острів, як безліч вовків в стадо овець, щоб захищати їх від північних народів [пиктів і скоттів]. Нічого нищівнішого і згубнішого ніколи не відбувалося в цьому королівстві. О, затемнення і тупість розуму і розуміння! О, скудоумство і дурість цих душ!

... ці найдрібніші, нечестивого імені сакси, Богу і людям мерзенні, були введені, немов вовки в вівчарню, на острів для стримування північних народів. Досі, як би там не було, ніколи не відбувалося нічого більш загиблого і гіркого. О, найглибше затемнення почуття! О, безнадійна і груба тупість розуму! Тих, кого пущі смерті боялися, коли їх не було поруч, з доброї волі. Якщо можна так сказати, запросили з собою під один дах».

*Гільда Премудрий
«Про загибель Британії» (23)*

Дати життя Гільди визначаються досить приблизно – приблизно 70-ті (90-ті) рр. V – 60-ті (70-ті) рр. VI ст. Час написання твору 500–520 рр., хоча є й інші дати.

Гільда був, за одними даними, простим ченцем, за іншими – священиком-дияконом. За походженням, швидше за все, бритт королівської крові. У його творі ми не знайдемо жодних дат, історична інформація дуже скудна. Але все ж ця праця належить сучаснику останнього етапу германського завоювання Англії. Твір написаний прекрасною латиною. Жанр його, втім, визначити важко. Він швидше риторичний, ніж історичний. Автор за допомогою великих витягів зі Святого Письма показує, що нещастя, які обрушилися на Британію у вигляді навали англосаксів покарання мешканцям острова британам за їх зневагу до основ християнського віровчення, або «небесних заповідей»:

«А могутність Божя не тільки не сповіщається через вас [священиків], але навіть піддається презирству серед невіруючих вашими, абсолютно зіпсованими прикладами...»

Далі йде перелік заповідей і докорів, які Гільда адресує сучасним йому священикам Британії:

«Якщо хто єпископства бажає, доброї справи бажає. А ви єпископства здебільшого бажаєте через жадібність, а, звичайно, не з причин духовних і ніколи не утримуєте цю працю в добрі і гідності... Хто з вас хоча б бажав, щоб це в ньому було»

*Гільда Премудрий
«Про загибель Британії» (107, 108)*

Набагато більш історичним є інший твір – «Церковна історія Англії», яку залишив Беда Достопочтенний (671–735 рр.), чернець-бенедиктинець монастиря в Ярроу, який провів у цьому монастирі все своє життя. У будь-якому разі, за межі Нортумбрії Беда, мабуть, ніколи не виїжджав.

Основна тема «Історії...» – поширення і утвердження християнства в Англії. Початок праці – від завоювання Цезарем Британських островів, закінчення – 730 р.

Судячи з викладу, автор значною мірою живе ще в традиціях античного світу. Дати у Беди проєктуються на роки правління імператора. При цьому події в Імперії подані в двох системах літочислення – новому від Р.Х. і старому, імперському, від воцаріння Августа. Календар Беда використовує римський – нони, календи тощо. Але в поодиноких випадках вже зустрічається і сучасний – із зазначенням числа і місяця.

Акцент у творі Беди зроблений на церковну історію з опорою на життя святих. Світської інформації тут мало, особливо, якщо порівнювати «Церковну історію Англії» з творами франків (Григорія Турського, наприклад).

Ідеологічний ригоризм Беди призводить до збіднення змісту його праці. Так, він майже нічого не пише про ті королівства, де панує язичництво. Примітно, що королівство Уессекс у праці Беди не згадується до 688 р., коли король Кедвалла прийняв християнство. З цієї ж причини Беда не використовує англосаксонську язичницьку традицію. Історія королівств висвітлюється в основному з дидактичних позицій – поганий чи хороший (побожний, чи ні) той чи інший король.

В кінці IX ст. почала складатися світська «Англосаксонська хроніка», яка представляє собою найдавніший літопис Англії від римського завоювання до 1154 р.

Якщо підбивати підсумки цього періоду історії Англії, то можна скористатися досить точною характеристикою сучасного англійського історика Г. Кенігсбергера. Він вважає, що Англія не мала свого Хлодвіга і тому на довгий час перетворилася на збіговисько дрібних, ворогуючих між собою держав. Така міжусобиця тривала аж до 30-х рр. IX ст.

Хоча Англія дійсно не мала свого Хлодвіга, але зате вона мала свого Хільдеріка I. Мова йде про знамените поховання в човні, виявлене влітку 1939 р. в Саттон-Ху, яке належало одному з численних «королів» цього періоду. У комплексі знаходився човен довжиною 27 м, безліч виробів з дорогоцінних металів, знаменитий срібний шолом (табл. VIII, 1), гаманець, оздоблений моржовою кісткою, гранатами, золотом і 40 золотих монет. Втім, на відміну від могили Хільдеріка, ми не знаємо точно, хто був похований в Саттон-Ху. Передбачається, що

це був Редвальд, король Східної Англії, який помер в **624/625 pp.** (за іншими даними – в 617 р.). І хоча є й інші думки щодо особи, похованої в Саттон-Ху (наприклад, король Етельхер, який помер у 654 р.), але місце поховання не залишає сумнівів щодо того, що це був король саме Східної Англії.

У **VII–VIII ст.** співіснування цих держав супроводжувалося почерговим пануванням (хоча б і формальним) якогось великого, як правило, південноанглійського, королівства. Король цього королівства отримував титул *Bretwald* («правитель Британії»).

g—————G

Англосаксонські королівства у VIII–X століттях

До IX ст. у строкатій палітрі англосаксонських королівств, завдяки поглинанню менших більшими, залишилося лише семеро. В результаті сформувалася унікальна політична система, відома як «Гептархія». До неї входило три саксонські королівства (Уессекс, Сассекс та Ессекс), три королівства англів (Мерсія, Нортумбрія та Східна Англія) та королівство ютів (Кент).

Першу спробу остаточно об'єднати ці королівства в одне здійснив король Мерсії Оффа (**757–796 рр.**). До 779 року йому вдалося підкорити Уельс, Ессекс, Сассекс та Східну Англію. Ще успішнішею стала спроба об'єднання, здійснена в **836 р.** королем Уессекса Екбертом. Він зміг об'єднати всі (або майже всі) королівства в одне, яке називалося «Англія».

Набіги вікінгів на англійські острови. Офіційною датою початку набігів вікінгів вважається **793 р.** Причому це стосується не лише Англії. Ця дата загалом започатковує епоху вікінгів у Європі. В набігах на Англію, окрім норвежців також беруть участь данці (дани).

До **30-х рр. IX ст.** напади вікінгів у були спрямовані переважно на прибережні села, невеликі міста та монастирі. В цих рейдах добре помітна одна географічна закономірність. Данці атакують південь і східні регіони Британії, а норвежці — північні та західні.

У 30–50-х рр. норвезькі вікінги посилюють свій тиск на Ірландію. У **832 р.** вождь Тургейс висадився в Ірландії та захопив майже всю країну. Місцеве населення повстало на боротьбу з вікінгами, утворивши союз із датчанами, які на той час також з'явилися в Ірландії та мали складні стосунки з норвежцями. У **844/5 р.** Тургейс був убитий, а його армію знищено.

У **853 р.** нова армія норвежців (Олав Білий) відбиває Дублін і створює своє власне королівство в Ірландії. Воно існував понад 200 років і слугувало міцною базою для норвезької колонізації заходу Англії

В період з **835 по 865 рр.** набіги данських вікінгів на південне та східне узбережжя Англії посилюються. Згідно з «Англосаксонською хроникою», в деяких експедиціях брали участь кілька сотень кораблів. Поступово данці проникали глибше в країну, ними був захоплений Лондон. А в **851 р.** вони вперше зимують в Англії. До того часу, після кожного набігу, данці поверталися на батьківщину.

Восени **865 р.** «Велике військо» данців висадилося у Східній Англії. На чолі цього війська стояли два вожді – Івар *Безкістний* та Хальвдан, сини славетного вікінга Рагнара *Шкіряні Штани* (Рагнар *Лодброк*). Наступ розвивався вглиб країни, і **1 листопада 866 р.** данці увійшли до Йорка. Південно-східна частина Нортумбрії потрапила під владу данців, а північно-західна частина – норвежців.

У **871 р.** данці розгромили об'єднану армію Мерсії та Уессексу, очолювану королем Етельредом та його братом Альфредом. Того ж року було захоплено Лондон.

Поступово енергія данців починає вщухати. Певна група з них на чолі з Хальфданом близько **876 р.** осіла в Нортумбрії. Інші продовжують активні дії та знову атакують Уессекс. Однак у цьому королівстві ситуація вже змінилася на краще. І ці зміни пов'язані з ім'ям Альфреда, який став королем після смерті свого брата у 871 р.

Альфред, мабуть, найвідоміший з англосаксонських королів, і він по праву заслуговував на своє прізвище – Альфред *Великий*. Період його правління **871–899 (900) рр.** Головною справою всього життя Альфреда було протистояння вікінгам. До початку свого правління він уже мав досвід боротьби з ними, знав їхню тактику, враховував роль флоту тощо. Загальновизнано, що з часів Карла Великого ніде в Європі вікінги не зустрічали такого запеклого та вміло організованого опору.

У **875 р.** Альфред побудував свій флот, який легко витримав низку битв з датчанами. Водночас він відновлює старі та будує нові фортеці. Згідно з джерелами, до кінця свого життя Альфред збудував близько 30 фортець. Він реформує армію і замість пішого ополчення – «фірд» (давньоанглійське – *fyrð*) формує армію з елементами професійної, в тому числі кінноти. Відтепер з кожної відведеної ділянки землі мав вирушати один вершник у повному спорядженні та вести з собою чотирьох або п'ятьох піших легкоозброєних воїнів. Усі ці заходи дали результат.

У **878 р.** в битві при Еддінгтоні Альфред завдав рішучої поразки данцям. Згідно з мирним договором, укладеним у місті Уедмор, переможений ватажок данів Гутрум був охрещений, а Англія була розділена. Нормани зберегли Нортумбрію, Східну Англію, частину Мерсії та Лондон. Весь південний захід знаходився за Альфредом.

Ось так в **878 р.** значна частина Східної Англії була заселена данцями, які брали участь у поході 865 року. Відтепер ця територія називатиметься областю Денло (*Danelaw*) – «областю данського права», за яким проживало населення цієї країни.

У **886 р.** Альфред захопив Лондон і, використовуючи династичні зв'язки зі Східною Англією та Мерсією, став правителем усіх англійських земель, не зайнятих данцями (табл. VII, 3).

У **893 р.** зять Альфреда Етельред завдає ще однієї великої поразки норманам в битві біля Баттінгтона.

Історики відносять Альфреда Великого до когорти т. зв. «вчених королів». Відомо, що він переклав давньоанглійською мовою кілька латинських творів. Зокрема «Історію проти язичників» Павла Орозія, іспанського історика V ст., а також «Втіха філософією» Боеція. Ще за життя Альфреда Великого, у 893–894 роках. Ассер, єпископ Шернборнський, склав його біографію.

Процес консолідації англосаксонських земель навколо Уессексу, розпочатий Альфредом продовжив його син і наступник Едвард Старший. Динаміка цього процесу коротко виглядає в такий спосіб.

917 р. – до складу Уессекса входить Східна Англія;

917–919 рр. – Мерсія;

924 р. – всі області Денло на південь від р. Хамбер прийняли підданство англосаксонської династії;

927 р. – Нортумбрія.

Паралельно з процесом політичної інтеграції у першій половині X ст. швидкими темпами протікає і процес культурної та етнічної асиміляції данців англосаксами як найпримітивнішого суспільства розвиненішим.

Вже до **сер. X в.** відмінності в археологічній культурі не простежуються

Епохальна за своєю значимістю подія відбувається у **955 р.**, коли був вигнаний останній скандинавський правитель Йорка (Ейрік *Кривава Секіра*), а Південна та Центральна Англія до **початку XI ст.** об'єднуються під владою уессекської династії

Показником політичної консолідації та стирання етнічних відмінностей стала поява власне поняття «Англія» (*Englaland* – країна англів).

Англія найбільше постраждала від набігів вікінгів. Країна була розорена, значним був демографічний збиток, більша частина населення постійно перебувала у стані міграції. Церква постраждала від норманів як жоден інший інститут англійського суспільства. Багато аббатств були зруйновані, інші, як, наприклад, монастир Ліндісфарн, який у 793 р. став першою жертвою норманів, залишених через постійну загрозу нападу.

Імовірно, багато в чому саме занепад монастирів, знищення скрипторіїв і бібліотек можуть пояснити убогість письмових джерел з історії Англії цього періоду (особливо це стосується Східної Англії та Мерсії).

Лише після середини X століття починається відродження англосаксонської церкви, яка була частиною широкого західноєвропейського обновленського руху, відомого під назвою Ключійська церковна реформа. В Англії X століття на цьому ґрунті багато працювали згодом канонізовані англійські священики архієпископ Кентерберійський Дунстан, єпископ Вінчестера Етельвольд та ін.

g ————— G

Соціально-економічна історія англосаксонських королівств у ранньому Середньовіччі (V–X ст.)

На порозі свого вторгнення до Британії англи, сакси та юти переживали останню стадію родоплемінного ладу. Майнове розшарування суспільства супроводжувалося виділенням знаті, концентрацією влади у руках вождів вже не лише у військовий, а й у мирний час. Основний прошарок суспільства становили вільні общинники (керли), знать і раби.

Завоювання Англії значно прискорило процес суспільного розвитку. Прямий грабіж, швидке накопичення доступних матеріальних цінностей призвели до зростання диференціації вже і всередині вільних общинників. Так, найдавніші судовики англосаксонських королівств ясно говорять про те, що на початку VII століття на зміну великий сім'ї приходить сім'я мала. А за будь-яке правопорушення замість колективної (общинної) відповідальності встановлюється індивідуальна відповідальність. Так, у «Законах Іне» короля Уессекса в **688–726 рр.** сказано:

«Якщо хтось вкраде, однак його дружина та діти не знатимуть то нехай він сплатить штраф 60 шилінгів. Якщо ж він украв із відома всіх своїх домашніх вони всі повинні перейти в рабство».

Найбільш відомими є судовики королівства Кент – «Закони Етельберта» (~ **600 р.**) та «Закони Уітреда» (**695/696 рр.**). При цьому «Закони Етельберта» – це ще й найдавніша пам'ятка англосаксонської мови.

Після розселення англосаксів територією Британії у складі їх поселень формується тип територіальної громади, у якій наприкінці VII в. існували садиби окремих малих сімей. Про їхній вигляд можна судити з даним археології. Як правило, поселення складалися з одного-двох великих будинків площею 40–60 кв.м та більшої кількості дрібних (від 6 до 20 кв.м). Частина цих дрібних домогосподарств являли собою житла малих сімей, частина – господарські споруди. Великі будинки були місцями зборів членів громади.

Земельні стосунки. Земля знаходилася у віданні сільської громади, що складалася з малих сімей, які володіли своїми особистими ділянками (інш. англ. – *folcland*). Ці ділянки були невідчужуваними, їх не можна було заповідати, а тим паче продавати. Вони лише передавалися у спадок по чоловічій лінії. Такий стан справ зберігається ще в IX столітті. Загалом фолкланд мав схожість із франкським алодом. Різниця лише в тому, що він набагато повільніше трансформувався у категорію вільно відчужуваної земельної власності.

Частина земельного фонду перебуває у особистому володінні короля. З цього фонду, починаючи з VII ст. скаржаться землі в управління-годування членам свого роду – родової і служивої знаті, що народжується. Такі землі отримали назву «бокленд» (давн. англ. *boc* – «грамота», *land* – «земля»). Власник бокленда – глафорд (*hlaford* – «той, хто дає хліб») отримував право збору подат-

ків та здійснював суд, стягнення штрафів тощо. Частину цих доходів він залишав собі як плату за працю. На відміну від фолкленду, власники якого мали нести на користь короля певні повинності, господарі бокленди спеціальною королівською грамотою звільнялися від нього, тобто мали імунітет. Цей імунітет не поширювався на несення військової служби, ремонт мостів та королівських фортець. Бокленд також досить довго, аж до епохи Альфреда Великого не був абсолютною власністю і не міг вільно відчужуватись.

Отже, найважливіша передумова формування феодальної власності на землю – вільно відчужувані земельні наділи – в англосаксонських королівствах складалася повільно.

Але ближче до **X ст.** становище змінюється. Судячи з пам'ятників IX–XI ст., з'являється індивідуальна власність общинника на земельний наділ. Землі починають успадковуватись (бокленд), а потім і продаватись.

В **991 р.** у договорі між англійцями та скандинавами (вікінгами) підтверджується право приватної власності: *«І купівля землі, і надання паном (землі), яку він має право дарувати ... (все) це нехай буде міцно, щоб ніхто не міг це порушити».*

У колективній власності громади, яка поступово стає сусідською,²⁹ залишаються ліси, луки та інші угіддя.

Вважається, що в англосаксонську епоху принаймні в ранній період, в економіці скотарство переважало над землеробством. І це, безумовно, було однією з особливостей господарства англосаксонської Британії у порівнянні, скажімо, з тим самим франкським королівством. Дуже високим було поголів'я свиней, які вільно паслися поблизу селищ групами до 2 тис. особин. Надзвичайно поширене було вівчарство. Слава знаменитої до сучасності англійської вовни починає зароджуватися саме у англосаксонський період. Пріоритетним було і розведення коней. Причому в основному коні використовувалися у військовій справі, що підтверджує думку, згідно з яким кінь не належав до робочої худоби ні в Древності, ні в Середньовіччя – ранньому, принаймні. Існувала категорична заборона на вивіз коней за межі Англії (стаття в суднику короля Східної Англії Етельстан).

Статус короля. Після переселення германців племінний вождь стає верховним розпорядником землі, на якій розселяється те, що прийшло з ним населення. Поступово у боротьбі з такими ж вождями (=громадянами) цей умовний вождь підпорядковує собі певну територію (= королівство). Він наділяє землею членів свого роду дружинників. У цьому частина землі утворює королівське володіння – «домен». Останній у королівських грамотах VII ст. називається «моя земля».

В **середині VIII ст.** особистість короля освячується авторитетом церкви. В правління короля Оффи (Мерсія) введено процедуру помазання на царство, а в грамотах Оффи вперше зустрічається формулювання – «король божою милістю».

Найважливіша стаття, що свідчить про остаточний відрив статусу короля від решти англосаксонського суспільства, з'являється у «Законах короля Аль-

²⁹ Сусідська або територіальна громада приходить на зміну родовій громаді.

фреда». А саме за злочин (замах) проти монарха відтепер замість штрафу передбачається страта. Таким чином, особистість короля оголошується недоторканою.

Священнослужителів при дворі короля Альфреда його біограф Ассер називає «капелланами» (*capellani*).

До IX ст. королі англосаксів не мали постійних резиденцій і переїжджали з місця на місце своїми володіннями разом з двором. У цій манері управління вбачається повна схожість із франкським королівством.

Усі доходи королівського двору було поділено на 2 частини. Одна йшла на потреби церкви. Друга, у свою чергу, ділилася на 3 частини (оплата королівських чиновників, оплата слуг палацу та подарунки іноземцям, що прибувають до двору). Відповідно, при дворі мала існувати якась структура, що займалася збором та розподілом доходів. Проте джерела мовчать з цього приводу. Так само, втім, як і з багатьох інших питань історії Англії у ранньому Середньовіччі.

Цілком оригінальним інститутом влади був т.зв. «Рада мудрих» – уїтанегемот (давні англ. *witan* – «мудрий») – збори знаті з оточення короля, включаючи єпископів. Аж до XI ст. всі головні рішення королівської влади вимагали хоча б формального затвердження цією радою. Число членів уїтанегемота з часом збільшувалося. В VIII столітті їх було близько 30. У X ст. – до 100 чол. Значну кількість становили люди духовного звання.

В епоху Альфреда Великого, мабуть, було розуміння необхідності єднання імператора та народу. Прагнення до такої гармонії дослідники бачать, зокрема, у перекладах на староанглійську, якими займався Альфред Великий. Так, його переклад Боеція мав сприяти правильному розумінню суспільного устрою, зміцненню духовності народу.

Система органів управління. В англосаксонських королівствах одиницею територіально-адміністративного устрою був т.зв. «шайр», або «шир» (давні англ. – *scir*). Ці округи стали згодом графствами, якими керують королівські чиновники – елдормени, представники найбільш почесних родів. Елдормени затверджувалися на посаді за рішенням уїтанегемота. До їхніх обов'язків входив збір податків та судових мит. Дефіцит письмових джерел, що неодноразово вже згадувався, не дозволяє в точності сказати, коли починають формуватися шайри. За одними даними, це сталося вже у VII ст. За іншими – не раніше IX ст.

Основним органом місцевого самоврядування протягом усього англосаксонського (донорманнського) періоду залишається рада шайра, підконтрольна королю через елдормена. Збиралася рада шайра не рідше 2 разів на рік.

Крім елдорменів, існувала ще одна група королівських чиновників – герефи. Вони здійснювали контроль за торгово-ремісничою діяльністю, відповідаючи за збір коштів, що йшли до королівської казни: митні мита, судові штрафи та церковна десятина.

У X–XI ст. елдорменів називають ерл (дат. *jarl* – «знатний чоловік»). Влада ерлів тепер поширюється на кілька округів (відбувається укрупнення адміністративних одиниць), а конкретним округом керує представник елдормена – шайргерефа, або шериф.

Основним судовим органом в англосаксонських королівствах був «фолк-смот». Справи, не вирішені у фолксмоті, передавалися безпосередньо королеві на розгляд. Таким чином, останньою інстанцією судової влади був король.

Процес судочинства був досить сильно ритуалізований і зближувався в цьому сенсі з архаїчними, стародавніми общинно-родовими формами. Так, якщо відповідач не був на засідання суду після певного числа викликів, він програвав справу та оголошувався поза законом. Це називалося «носити вовчу голову». Таку людину міг безкарно вбити будь-який член товариства. Позивач сам викликав відповідача до суду. Практикувалася ордалія в тому разі, якщо відповідач не міг в інший спосіб довести свою невинність. Ордалії мали три види. Водною, коли людину кидали у водойму, і якщо вона починав тонути, отже, її правоту доведено. Залізом, коли людина повинна був пронести в руці розпечений шматок заліза вагою фунт на відстань 9 футів (~3 м). Казанком, коли людина мала дістати з киплячої води камінь що лежав у ньому. Після ордалій залізом і казанком руку людини зав'язували, і якщо через 3 дні вона гоїлася, то людина вважалася невинною. В особливо тяжких випадках передбачалася «потрійна ордалія» – вага шматка заліза становив 3 фунти, а руку слід було засунути в окріп не по зап'ястя, а по лікоть.

Судячи з англосаксонських судів, найпоширенішим видом злочинів була крадіжка, особливо худоби.

Торгівля. Занепад міського життя, деурбанізація держави – тенденція, загальна для Європи раннього Середньовіччя. Однак у Англії вона була особливо помітною. Крім Лондона (25 тис. жителів), чисельність населення інших міст Англії не перевищувала кількох тисяч людей. У другому по чисельності населення місті Йорку мешкало близько 8000 чол. У Вінчестері – від 6 до 8 тис. В таких умовах центрами торгівлі ставали зокрема і монастирі. Таким центром був монастир Тінтагеле (Ірландія) з 450 до 650 рр. В результаті розкопок тут виявлено явні сліди торгівлі із Середземномор'ям (глики з-під туніської олії, винні амфори егейського та малоазійського виробництва).

Висока питома вага скотарства і особливо вівчарства стимулював виробництво з його основи. Вже у VIII столітті виробництво вовни досягає рівня, що перевищує всі потреби мешканців англійського острова, та починається вивіз вовни на зовнішні ринки. Насамперед, це Каролінгська імперія. Відомо, що Карл Великий звертався до короля Оффи з листом, в якому містилося прохання дотримуватися певних стандартів при виробництві вовняного одягу, що вивозиться для продажу на материк. Здебільшого йшлося про верхній одяг – вовняні плащі.

Грошовий обіг певною мірою активізується у VIII столітті. У Кенті в 775–780 рр. карбування монети повністю стало королівською монополією. Монетний двір у Кентербері почав карбувати срібну монету, тип якої здобув згодом світову популярність та довге життя – пенні (*pennig*). Зазвичай цю подію пов'язують із грошовою реформою короля Мерсії Оффи, оскільки Кент потрапляє під владу Мерсії, а на кентерберійських пенні з'являється ім'я короля. Поряд із срібною Оффа починає карбувати і золоту монету манкуз (*mancus*), призначену для більших грошових операцій.

Загальні риси англосаксонського суспільства. Вплив римських інститутів та норм на формування суспільства та держави ранньосередньовічної Англії

був набагато слабшим, ніж у інших германських королівствах, що виникли руїнах Західної Римської імперії. Англосаксонський королівський двір дуже довго зберігав риси військового дружинного товариства. На місцевому рівні також тривалий час, аж до норманського завоювання, зберігав своє значення шайр. Все це слід вважати пережитками общинного ладу, які перешкоджали перетворенню Англії на типову феодальну монархію. У порівнянні з континентальними державами структура англосаксонського соціуму до XI в. виглядала дуже простою. В її основі залишалося протиставлення «раб» – «вільний», тоді як у Франції та Німеччині вже існували досить різноманітні структурою стани феодалів і залежного по-різному селянського населення.

Надзвичайно важлива риса, що відрізняла Англію від каролінгської Європи на краще, це розвиток поряд з латиною староанглійської мови. Староанглійська мова була зведена в статус мови літературної та юридичної. Король Альфред вимагав, щоб її вивчали у школах, і лише потім переходили до вивчення латини. Англосаксонське суспільство було єдиним, у якому контакт між державою та практично всіма членами цього суспільства було абсолютним. Норманське завоювання припинило цей розвиток. Після нього всі державні акти складаються латиною.

g ————— G

Норманське завоювання та його вплив на історію середньовічної Англії

Після приблизно століття відносно спокійного життя, яке забезпечив Англії Альфред Великий, до кінця X – початку XI ст. знову виникає загроза ззовні. І знову її джерелом стає півострів Ютландія – область проживання данів (датчан).

У Данії VIII-IX ст. спостерігається тенденція до зміцнення центральної влади. Формується чотири великих міських центри – Еллінг (Середня Ютландія), Хедебю (Південна Ютландія), Скона (південний край Скандинавії) і місто на о.Зеланд.

У **826 р.** данський король Харальд Клак приймає хрещення у франкській резиденції Людовика Благочестивого – Інгельгеймі. Однак його піддані не дозволили королю-християнину повернутися в країну.

Навернути данців у християнство вдалося тільки **наприкінці X ст.** королю Харальду Синьозубому.

Близько **1000 р.** син Харальда Свен Вилобородий зміг досягти високого ступеня централізації влади і приступив «... до створення великої Данської держави, до якої врешті-решт на кілька десятиліть були приєднані Норвегія і Англія» (Й. Херрман).

Вважається, що саме Свен створив у Данії спеціальні табори для підготовки воїнів – знамениті кільцеві укріплення Треллеборг, Аггерсборг (рис. 21).

На рубежі тисячоліть в Англії править король Етельред II *Нездатний* (або *Нерішучий*). Перший період його правління охоплює **978–1013 рр.** Саме в цей час починається новий етап експансії данців до Англії.

У **1003–1010 рр.** данці активно грабують землі на сході Англії. При цьому поведінка англійського короля, згідно з хроніками, повністю відповідає його прізвиську:

«Коли ворог був на сході, наше військо трималося на заході, а коли ворог був на півдні, то наше військо знаходилося на півночі. Потім всі радники були покликані до короля, щоб обговорити, як слід захищати цю землю, але, хоча рішення і було прийнято, йому не слідували і місяця, і нарешті не залишилося жодного вождя, який був би схильний зібрати військо, але кожен тікав, як тільки міг».

Рис. 21. Реконструкція табору вікінгів

Хроніки монастиря Абінгдон

Не будучи в змозі дати збройну відсіч загарбникам, Етельред змушений був відкуповуватися від данців. Суми виплат при цьому виглядають просто величезними:

994 р. – 16 000 фунтів срібла

1002 р. – 24 000

1007 р. – 36 000

1012 р. – 48 000

Ці виплати добре узгоджуються зі знахідками монет в Данії цього періоду. Всього в 70–80-і рр. XX століття було відомо про знахідки приблизно 35 000 монет, більша частина яких карбована саме Етельредом II.³⁰

У **1002 р.** Етельред II спробував вирішити проблему інакше. Він наказав вбити всіх данців у королівстві. Однак це лише погіршило становище.

У **1013 р.** Свен висаджується в Англії, захоплює Нортумбрію, Уессекс, Мерсію і стає в Лондоні королем Англії. Етельред II і його дружина Емма (982–1052 рр.) втекли на континент і сховалися в Нормандії. Вибір саме цієї області як притулок обумовлений тим, що Емма була дочкою нормандського герцога Річарда I і сестрою наступного герцога Нормандії – Річарда II.

У **1014 р.** і Свен помирає. Етельред повертається з Нормандії і ненадовго (**1014–1016 рр.**) знову стає королем Англії. Це був другий період його правління.

Після смерті Етельреда син Свена *Вилобородого* Кнут (Кнуд) *Данський* об'єднує практично всю Англію, включаючи Шотландію, і править з **1016 по 1035/6 рр.** Свою популярність серед англосаксів Кнуд вирішив зміцнити одруженням на вдові Етельреда II – Еммі.

Після смерті Кнуда в період **1035/6–1042 рр.** на англійському троні змінюються чотири данських короля. Останній з них – Хардекнуд (Хартакнут), син Кнуда і Емми, помер в 1042 р 23 років від роду, імовірно, як кажуть джерела «від пияцтва».

За рік до цього, у 1041 р. з Нормандії до Англії прибув Едуард, зведений брат Хардекнуда. За однією з версій, його викликав сам Хардекнуд. Едуард – корінний англосакс, син Етельреда II і Емми. Таким чином, відбувається *реставрація англосаксонської династії*.

1042 – січень 1066 р. Едуард *Сповідник* править Англією. Прізвисько своє він заслужив благочестям і заступництвом духовенству.

Починаючи з **сер. 40-х рр.** в Англії височіє граф Уессекса Годвін, який навіть зумів видати заміж за короля Едуарда свою дочку. Поступово, до початку 50-х рр., сімейство Годвінів стає найсильнішим і найвпливовішим в королівстві. Едуард починає шукати прихильників для протидії цьому посиленню. А оскільки він більшу частину свого свідомого життя провів у Нормандії, то йому саме там легше було знайти союзників. Так при англійському дворі з'являються нормани.

У **1051 р.** відбувається подія, яка виявилася доленосною для подальшої історії Англії. Король Едуард виганяє Годвіна з королівства, розриває шлюб з його дочкою і оголошує герцога Нормандії Вільгельма II на прізвисько *Бастард* (Незаконнонароджений) спадкоємцем англійської корони. По батьківській лінії

³⁰ Монети Етельреда були знайдені навіть при розкопках в Києві.

Вільгельм був внучатим племінником Емми, матері. Едуарда. Таким чином, Вільгельм і Едуард перебували у певній мірі спорідненості.

Вже в **1052 р.** Годвін зміг повернутися і навіть відновити свій колишній статус майже повністю. Але далі в хід подій втручаються вищі сили.

1052 р. – помирає старший син Годвіна;

1053 р. – помирає сам Годвін, і старшим в сімействі залишається Гарольд – майбутній король;

У **1064 р.** відбувається вельми незрозуміла акція з ще більш незрозумілими мотивами. Едуард відправляє на континент місію, яка повинна підтвердити його обіцянку герцогу Нормандському щодо англійської корони. Очолює цю місію Гарольд. Корабель з посольством прибило до узбережжя графства Понт'є в гирлі р. Сомма, де діяло право грабежу будь-якого корабля, що зазнав аварії біля цих берегів.

Вільгельм II просить главу Понт'є графа Гі негайно перепроводити до нього посольство. Прохання супроводжується погрозами. Втім, вони не справили на графа Гі ніякого враження. Він заявив, що поки йому не заплатять, він нікого не відпустить. Вільгельму довелося не тільки заплатити солідну суму, але і дати ще земельне дарування. Гарольд був відпущений і якийсь час перебував при дворі Вільгельма. Зрештою, як свідчить цілий ряд середньовічних хроністів, Гарольд приніс клятву на святих мощах про вірність Вільгельму як майбутньому королю. Згодом, коли всупереч клятві Гарольд сам став королем Англії, це дало привід Вільгельму і його апологетам звинуватити його в клятвopушенні, що, в свою чергу, було негайно підхоплено Ватиканом. Папою Олександром II була навіть видана відповідна булла зі схваленням підготовлюваного вторгнення в Англію.

Едуард *Сповідник* помер **5 січня 1066 р.** Перед смертю король, у якого не було дітей, вказав на Гарольда як на свого наступника. З'їзд англійської знаті дуже швидко затвердив кандидатуру Гарольда, і вже 6 січня він вступив на англійський трон, який займав дуже нетривалий час – **6.01–14.10/1066 р.**

Дізнавшись про коронацію Гарольда, обурений Вільгельм починає підготовку до вторгнення. Влітку армії розташувалися по обидва боки протоки в очікуванні розв'язки.

Кампанія Вільгельма була детально продумана. В очікуванні переправи на острів армія чисельністю в 60 000 чол. не відчувала нестачі ні в чому. Постачання табору було добре організовано. І грабежів місцевого населення, звичайних у таких ситуаціях, відзначено не було. Серед транспортів, призначених для перевезення армії, були навіть спеціальні кораблі для коней. Показовим є і те, яким чином Вільгельм вербував найманців для вторгнення в Англію. Учасникам були обіцяні гроші, землі, замки, єпископства і навіть, як свідчать джерела, дружини-саксонки.

У Гарольда справи йшли гірше, і перш за все тому, що йому довелося готуватися до війни на два фронти. Одночасно з Вільгельмом підготовку до вторгнення в Англію починає норвезький конунг Харальд *Хардрада* (Суворий).

18 вересня вікінги висадилися на півночі поблизу Йорка, а вже 20-го відбулася битва біля застави Фулфорд. Її підсумком був розгром армії Гарольда, яку очолювали його полководці. Сам Гарольд з іншою армією «чатував» висадку Вільгельма на березі Па-де-Кале. Вільгельм з **12.09** в буквальному сенсі

слова чекає попутного вітру в гавані Сен-Валері. Погода явно на боці Гарольда – два тижні вітер вперто дме з півночі і не дає можливості Вільгельму провести висадку. У ті часи кораблі не могли ще ходити проти вітру.

Гарольд вирішує ризикнути і спочатку дати бій норвежцям. Він відводить армію з узбережжя і блискавично переміщує її на північ. Йому знадобилося на це всього чотири дні. На п'ятий відбулася одна з найвідоміших битв у історії середньовічної Англії – битва біля Стамфорд-Бридж (25.09). В результаті армія Харальда Суворого була розбита, сам король загинув у битві.

Тим часом, зневірившись дочекатися попутного вітру, Вільгельм розпорядився провести молебень, після якого, як свідчать джерела, вітер змінився, і 27.09 ескадра в 400 кораблів з військами і 1000 транспортів з постачанням вийшла в море. А вже 29 вересня герцог Нормандії Гійом (Вільгельм II) висадився в Сассексі з армією в 60 000 чел.³¹

Гарольд ще був зайнятий на півночі, але Вільгельм нікуди не поспішав. Він закрив табір поблизу містечка Гастінгс і став спустошувати округу.

6 жовтня англійський король з армією повернувся до Лондона. А далі починається незрозумілий з його боку поспіх. За свідченням сучасників, Гарольд занадто поспішав вигнати агресора, який методично спустошував навколишні землі, хоча, очевидно, що час працював проти норманів. Вони перебували в чужій і ворожій країні. І навіть при такій ретельній підготовці, яку провів напередодні кампанії Вільгельм, кінцівка ресурсів в його армії, в тому числі і людських, була очевидною.

І тим не менш, без належної підготовки, відпочинку і навіть не чекаючи відсталих загонів, Гарольд рушив назустріч норманам, почавши бій, що називається, «з ходу».

14 жовтня 1066 р. відбулася битва при Гастінгсі. Сили сторін були приблизно рівні – по 10–12 тис.чол. Гарольд вів оборонний бій, нормани нападали. Якийсь час всі атаки норманів успішно відбивалися. Побачивши їх безплідність, Вільгельм застосував випробуваний маневр – т.зв. удавана втеча. Чи то не знайомі з цією тактичною хитрістю, чи то від того, що відступ норманів дуже був схожий на справжню втечу, англосакси повірили і спустилися з пагорба, переслідуючи нібито відступаючого противника. Тим самим вони порушили свій щільний лад-фалангу, яка і дозволяла їм витримувати всі атаки Вільгельма. Після цього нормани ввели в бій свою головну тактичну зброю – лицарську кінноту. Її удар з тилу по англосаксонському війську фактично вирішив результат битви, незважаючи на те, що сакси чинили опір відчайдушно.

Є думка, що втеча норманів була реальною, а не удаваною і доля битви в цей момент могла обернутися по-іншому. А тактичним прийомом, який багато в чому визначив результат битви, стала стрілецька тактика, яку нормани застосували після початкової невдачі. До цього стрільба з луків і арбалетів³² з боку норманів була безрезультатною – настільний вогонь упирався у високу огорожу навколо окопів англосаксів. Вільгельм розпорядився вести навісну стрілянину. В результаті кількість убитих у війську Гарольда стало різко зростати. За деякими даними, саме в цій фазі битви від стріли загинув і сам король (рис. 22).

³¹ Цифра швидше за все завищена.

³² Вважається, що це був перший випадок застосування арбалетів.

Рис. 22. Пам'ятний знак на місці загибелі короля Гарольда

Гастінгс – одна з найвідоміших битв епохи Середньовіччя перш за все, за своїми наслідками для політичної історії Західної Європи (див. нижче).

Після битви на тому місці, де загинув Гарольд, Вільгельм наказав звести абатство, назване Беттл (*Battle*).

Одне з найважливіших і одночасно оригінальних джерел з історії битви при Гастінгсі – це **килим з Байо**. Його замовив єпископ м. Байє – Одо, брат Вільгельма, мабуть, відразу ж після битви. Величезний гобелен, вишитий різнокольоровими нитками на полотняній стрічці 0,5 x 70 м, містить 72 сцени битви при Гастінгсі, зображення головних дійових осіб, а також деяких подій, що передували битві, наприклад, сцена клятви Гарольда (табл. VIII, 2). Вперше згадується в описі собору в Байо за 1476 р. Там же в спеціальному залі, килим зберігається і донині.

На **Різдво 1066 р.** Вільгельм II Нормандський коронується в Лондоні як англійський король Вільгельм I. Також він отримав прізвисько «Завойовник» (*William I Conqueror*).

Якийсь час Вільгельм був зайнятий придушенням останніх осередків опору в Англії. Крім того, йому довелося вести війну з королем Малколмом Шотландським. Схожі проблеми були у Вільгельма і на протилежному березі Ла-Маншу, в Нормандії. Будучи королем Англії, Вільгельм залишався і герцогом Нормандії.

На материку йому довелося боротися з французьким королем Філіпом I, з його васалами графами Анжу і Фландрії, а також з герцогом Бретані. Практич-

но вся політика зводилася до метання Вільгельма з одного берега проливу на інший з метою замирення непокірних.

Взаємна ненависть англосаксів і норманів визначала високий ступінь внутрішньої напруженості в суспільстві:

«Нормани виявляли таке презирство до англосаксів, що позбавляли їх місць, як би не були вони гідні, між тим як чужоземцям всякої іншої нації давали їх із задоволенням. Вони зневажали саму мову англів до того, що закони і постанови англійських королів писалися галльською мовою (тобто французькою), і навіть у школах діти вислуховували уроки грамоти та граматики не англійською, а галльською мовою ...»

*аббат Інгульф,
секретар Вільгельма*

g ————— G

Династичні передумови та історичні наслідки норманського завоювання Англії

У 895 р. чергова піратська група вікінгів під проводом якогось Роллона проникла вгору по Сені до Руана. Події, що супроводжували цей рейд, нічим не відрізнялися від сотень подібних – грабежі, погроми, вбивства. Спроба Карла III *Простуватого* вирішити проблему силою дала зворотний ефект. Він був розбитий, але продовжив боротьбу.

У 912 р. після 16 років безплідного військового протистояння піддані Карла стали вимагати припинення цієї війни будь-якими засобами. Нормани до того часу вже не являли собою тієї неприборканої сили, яка відрізняла їх у 895 р., і були не проти перейти до більш впорядкованого, цивілізованого способу життя. Зокрема, вони не заперечували і проти прийняття християнства, чого щосили вимагав Карл. Однак натомість нормани наполягали на привілеях. Йшло активне вимагання у короля можливо більшого числа земель, на яких згодом розміститься Нормандія.

Нарешті, в тому ж 912 р. в Сен-Клер-сюр-Епт відбулося укладення васального договору між ватажком норманів і французьким королем. Крім Нормандії і своєї дочки як нареченої Карл запропонував Роллону ще й Фландрію.

«... але Роллон відмовився, кажучи: "Це бідна земля і ніколи нічим не буде рясніти". Замість цього він просив собі Бретань; король віддав йому цю країну»

Роберт Вассе (англо-норманський поет XII в.)

Про героїчне минуле сперечаються не тільки держави, що не відбулися, або малозначні держави сучасності. Цьому історичному марнославству схильні і цілком благополучні, солідні країни та їх розсудлива культурна еліта. Так, данські та норвезькі історики сперечаються про те, чиї ж все-таки предки заснували герцогство Нормандське.

У Нормандії дуже швидко, вже в X ст. практично абсолютно зникли мовні відмінності між норманами і французами (галло-франками). Єдина область, яка залишалася досить консервативною в культурному, мовному і навіть релігійному (язичництво) відношенні, був округ г. Байо. Це був своєрідний рефугіум «старовірів». Знатні норманські сеньйори навіть відправляли туди для навчання мови і звичаїв предків своїх нащадків. Так, як це зробив нормандський герцог Вільгельм *Довгобородий* (942), відправивши з Руана в Байо свого сина.

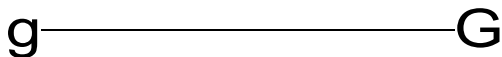
Новий король Англії Вільгельм I *Завойовник* (він же герцог Нормандії Вільгельм II *Бастард*), народився в 1027/1029 рр. (табл. VIII, 3). Його батько – 6-й герцог Нормандії Роберт I *Диявол* (або Роберт *Прекрасний*), мати – простолюдинка Херлев – дочка міського підприємця, можливо, шкіряника.

«Проблема незаконного походження спадкоємця в нормандському суспільстві не мала тієї конфліктності, яка була так властива європейським монархіям пізніше. Герцоги Нормандії жили в "подвійному" шлюбі – офіційному, християнському (церковному) і в шлюбі за "данським звичаєм", що передбачав крім офіційної дружини ще й співмешканку для душі і тіла» (Ж. Флорі).

Роберт I помирає під час паломництва в Святу Землю в 1035 р. куди він відправився, можливо, щоб позбутися свого прізвиська – *Диявол*. Згідно з переказами, ще до народження його душа була віддана повелителю Темряви.

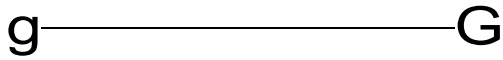
Герцогом стає малолітній Вільгельм, підтриманий феодалами з найближчого оточення батька і архієпископом Руана – головної кафедри Нормандії. Заручається він і підтримкою французького короля Генріха I, якому за традицією герцогів Нормандії Вільгельм склав васальну присягу.

Ставши королем Англії, Вільгельм залишався ще й герцогом Нормандії, а значить, і васалом французького короля. Надалі, всі англійські королі, зійшовши на престол, приносили також і васальну присягу королям Франції. Так тривало до початку XIV століття, коли у Франції вибухнула династична криза. Четверо представників Капетингів послідовно один за одним зійшли в могилу всього за 14 років. Прямих спадкоємців не залишилося. Однак дочка французького короля Філіпа IV *Красивого* (†1314 р.) Ізабелла в 1308 р. була видана заміж за англійського короля Едуарда II і в 1312 р. народила сина Едуарда, який був коронований в 1327 р. як Едуард III. Після того як в 1328 р. помирає останній Капетинг король Карл IV *Красивий*, Ізабелла від імені свого сина Едуарда III заявляє про свої права на французький престол. Але французька знать відмовила їй у цьому, пославшись на підроблену статтю Салічного закону франків, в якій нібито заборонялося жінкам успадковувати корону. Через 10 років у 1337 р. після чергового загострення відносин між Англією і Францією через територіальні претензії, Едуард III заявив тепер вже від свого імені про претензії на французьку корону. Цілком очікуване неприйняття цих претензій призвело до початку знаменитої Столітньої війни в тому ж 1337 р. Династичний вузол, зав'язаний 400 років тому Карлом *Простуватим*, довелося розплутувати десяти королям Англії і Франції в ході кровопролитної війни, що тривала більше ста років.

ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА В X–XI ст.

ЛЕКЦІЯ 15

Утворення Германської держави

В **911 р.** помер государ Східнофранкського королівства Людовик IV *Дитя*, – останній з Каролінгів. Пізньої осені того ж року з'їзд князів у Форххайме (Баварія) зібрався для вибору нового короля. Претендентів було двоє – Конрад (герцог Франконський) і Оттон I *Блискучий* (герцог Саксонський). Останній був уже старий і сам вказав на Конрада як на майбутнього короля, який до того ж перебував у спорідненості з домом Каролінгів по лінії матері, дочки Арнульфа Каринтійського.

911–918 – роки правління Конрада I *Молодого*, якого вважають першим німецьким королем. У 912 р. помер Оттон I, який сприяв обранню Конрада, і у того відразу виникають проблеми з саксонською знаттю, на чолі якої стояв син Оттона Генріх I. Фактично в королівстві формуються дві партії, що підтримують Конрада і Генріха.

Конрад зажадав від Генріха повернути Тюрингію, захоплену його батьком Оттоном. Той відмовився, до того ж зміцнив своє становище одруженням на Матильді Вестфальської (з роду Відукіндів). Все це, плюс незабута ворожнеча саксів і франків неминуче вело до відкритого конфлікту. Його кульмінацією стала битва при Ересбурзі (**915 р.**), яка, втім, завершилася без вирішального успіху однієї зі сторін.

В цілому правління Конрада вважалося нещасливим і, мабуть, розумів це і він сам: *«Нам щастя на роду не написано, немає у нас і належної вправності для управління – цим наділений Генріх Саксонський, і від нього тепер залежить загальний добробут»*.

Ці слова Конрада, сказані ним наприкінці свого правління, О. Єгер вважає цілком імовірними. Близький до них за змістом текст, який доніс до нас Ліутпранд Кремонський, де наведені слова, сказані Конрадом на порозі смерті:

«Вручаючи ці королівські регалії Генріху, призначаю його своїм спадкоємцем і наступником королівської гідності; і не тільки раджу, але й благаю вас коритися йому».

Ліутпранд. Антоподосис (II, XX)

У **грудні 918 р.** король Конрад помер, а через два місяці, в лютому наступного року, королем був обраний Генріх I *Птахолов*. Його правління (**918–936 рр.**) вважалося сучасниками щасливим, на відміну від правління Конрада. І дійсно, при Генріху I відбувається військово-політичне зміцнення держави.

У **921 р.** в Бонні відбулася зустріч Генріха I з Карлом III *Простуватим*. Останній іменує Генріха – «мій друг східний король», Генріх Карла – «Божою милістю король західних франків».

Справою всього життя Генріха Птахолова стала боротьба з угорцями.

Найшестя угорців. Угорці (самоназва – *мад'яри*) – представники фінно-угорських народів, мігрували з області між Волгою і Уралом на захід. Наприкінці VIII – початку IX ст. століття мад'яри влаштувалися в пониззі Дунаю і Прута (країна Ателькуза і Леведія). Пізніше, під натиском інших кочівників – печенігів, мад'яри змушені були піти далі вгору по Дунаю. Близько **895 р.** вони вийшли на Паннонську рівнину, яка і стала їх другою історичною батьківщиною. Саме звідси угорці протягом півстоліття здійснювали численні набіги на землі Німеччини, Італії. Підраховано, що за період з 899 по 955 рр. угорці здійснили 33 набіги на ці території. Ось лише найбільш значні з них.

899 р. – битва на р. Brenta в Північній Італії і розгром угорцями армії короля Беренгара I (король Італії з 888 р. і імператор з 916 р. – онук Людовика Благочестивого);

910 р. – розгром армії Людовика IV Дитя (об'єднане військо франків, швабів і баварів) при Аугсбурзі;

Вже тільки перелік загиблих всього за 10 років у боях з угорцями герцогів і графів вищої ланки свідчить про напруженість протистояння: герцог Баварії Ліутпольд (907 р.), герцог Тюрингії Бурхард (908 р.), граф Гебхард (910 р.) та ін.

У **911–913 рр.** угорці здійснюють повальні грабежі по всій Німеччині. В 913 р. вони дійшли до Лотарингії.

915 р. – спільний набіг угорців і чехів на Тюрингію, Швабію, Саксонію;

917 р. – угорці грабують Лотарингію, добираються до Базеля;

918 р. – долиною р.Везер вони дійшли до Бремена, який розграбували;

919 р. – новий набіг на Лотарингію;

921 р. – угорці – союзники Беренгара і допомагають йому розбити в Північній Італії бунтівну знать, що планувала скинення Беренгара I,

«... угорці, два королі яких – Дурсак і Бугат – були найкращими друзями Беренгара, підійшли до Верони»....

Ліутпранд, Антоподосис II, LXI

922 і 924 рр. – угорці знову бешкетують в Італії;

Ступінь небезпеки, яку представляли ці нові східні кочівники, добре ілюструє наступний факт. У 924 р. був узятий в полон один з їх вождів. Угорці запропонували за нього викуп, але Генріх *Птахолов* виторгнував більш цінний варіант. А саме: він уклав перемир'я на дев'ять років, протягом яких зобов'язувався виплачувати мад'ярам данину (!)

Генріх використовував перемир'я повною мірою. Віддавши південну частину королівства без бою, він істотно скоротив територію, яку необхідно було обороняти. Всі сили, всі ресурси були спрямовані на збільшення армії, та її навчання.

У **933 р.** перемир'я закінчилося, і угорці за традицією вирушили за даниною, в чому їм було відмовлено.

15 березня 933 р. відбулася битва при Мерзебурзі. Тактика Генріха полягала в тому, щоб не рватися вперед залежно від жвавості коня, а тримати лад і прийняти перший залп мад'ярських стріл в зімкнутому строю, прикрившись

щитами. А ось у проміжку між залпами німці поступово ривками зближувалися з противником. У підсумку угорці були розбиті і втекли з поля бою.

У **934 р.** Генріх провів успішний похід проти данців (король Горм Старий).

«... здобувши перемогу, [Генріх] встановив кордон свого королівства в Шлезвіге..., заснував там марку і розпорядився заснувати колонію саксів».

Адам Бременський (I, 57)

В **936 р.** Генріх I Птахолов помер. Його характеристику, в тому числі зовнішнього вигляду і манер, ми знаходимо у анонімного саксонського літописця:

«На пірах він хоч і бував досить веселий, але ніколи не роняв королівської гідності. Він вселяв воїнам таку любов і одночасно страх, що навіть серед забав вони не наважувалися дозволити собі якусь зухвалість. У військових змаганнях він перевершував усіх... Відрізняючись великою розсудливістю і мудрістю, він володів також могутньою статурою, що служило прекрасною прикрасою королівському достоїнству».

Саксон Анналіст (932)

Після смерті Генріха королем Германії стає Оттон I Великий (**936–973 рр.**) – герцог Саксонії як Оттон II (936-962 рр.), король Італії з 951 р, імператор з 962 р. Він був названий на честь діда Оттона I Блискучого, який ще застав народження онука в 912 р. У тому ж 912 р. відбулася коронація Оттона в Аахені, і тим самим була продемонстрована спадкоємність титулу від онука в **936 р.** засновника Священної Римської імперії – Карла Великого.

Втім, на відміну від Карла Оттон більшою мірою спирався на духовенство, а не на графів. Це була реакція на відцентрові тенденції в королівстві, а оскільки єпископи потребували захисту від свавілля сеньйорів, то спільну мову з ними було швидко знайдено.

Ще будучи спадкоємцем, в **927** (або 929) році Оттон одружився на дочці англійського короля Едуарда Старшого (сина Альфреда Великого) – Едіт (рис. 23).

У **951/2 рр.** Оттон здійснив похід в Італію для приборкання нового короля Беренгара II, який, за свідченням сучасників, був

«... людина дика і жорстока, все правосуддя продавала за гроші»

Саксон Анналіст (948)

Беренгар був приведений до васальної присяги і милостиво залишений королем Італії (950–966 рр.), після чого Оттон повернувся додому з новою дружиною (Едіт померла в 947 р.)

Рис. 23. Король Оттон I і королева Едіт. Скульптура в соборі Магдебурга. 1200 р.

Адельгейдою, вдовою короля Італії Лотаря, який передував Беренгару. Як повідомляють нам джерела, Адельгейда була жінкою

«... красивою особою, мудрою в раді, вельми славною всілякою гідністю звичай»

Кведлінбургські аннали (951)

У **953–955 рр.** проти Оттона піднімають повстання його син Людольф і зять Конрад Лотаринзький. Ймовірною причиною стали побоювання Людольфа за свої права на престол після того, як Адельгейда народила сина Генріха. Повстанцям вдалося заманити Оттона в Майнц і погрозами змусити його погодитися на їхні умови. Оттон пообіцяв, але, вийшовши на свободу, відразу ж скликав з'їзд князів у Фріцларі, на якому очікували також і заколотників, з тим щоб спробувати вирішити справу миром. Однак Людольф і Конрад не з'явилися. Війна стала неминучою. І хоча вона тривала недовго, але виявилася важкою і кровопролитною. У деяких областях (Швабія і Франконія) заколотники зуміли взяти гору. Однак в кінцевому рахунку Оттон зумів переломити ситуацію на свою користь. Бунтівники здійснили помилку, закликавши на допомогу угорців у 954 р. Тим самим вони позбулися підтримки з боку більшої частини вищого суспільства, яке відносилось до угорців як до смертельних ворогів. Людольф і Конрад були позбавлені своїх ленних володінь. У 955 р. здався Регенсбург, останнє місто, що підтримувало заколотників.

У тому ж році Оттона чекав ще один успіх, цього разу вже на терені зовнішньої політики. У серпні **955 р.** відбулася битва на р. Лех, поблизу р. Аугсбург, яка по праву займає місце в одному ряду з іншими великими битвами раннього Середньовіччя.

8 серпня угорці взяли в облогу Аугсбург. Під час підготовки до штурму, в якому угорці використовували облогові машини, до міста підійшов Оттон I з об'єднаним військом, куди входили шваби, чехи, саксонці, баварці, франконці.

10 серпня відбулася битва. Початок був невдалим для німців. Однак потім, перебудувавши війська, Оттон ввів у бій 8 загонів своєї кавалерії, яку можна назвати на ті часи важкою. Цієї лобової атаки угорці не витримали. Розгром був повний, полонених не брали.

Ще один фронт, на якому Оттон Великий вів виснажливу боротьбу, знаходився в басейні р. Лаба (суч. Ельба). Тут німецькому королю протягом без малого 25 років протистояли слов'янські племена. Протягом **955–959 рр.** проходить найбільш активна фаза боротьби зі слов'янами, яка завершилася, якщо вірити хроністам, у 960 р., коли:

«... Оттон, найхоробріший король, підпорядкував своїй владі всі слов'янські народи».

Саксон Анналіст (960)

У **962 р.** був Оттон коронований в Римі, що стало логічним завершенням зусиль і самого Оттона, і його попередників по поверненню титулу імператора належного статусу. Справа в тому, що, після Карла III *Товстого* і Арнульфа *Каринтійського*, імператорська корона належала політично вельми слабким, абсолютно не впливовим італійським королем (королям Італії).

Після коронації Оттона I доли Італії, папства і Священної Римської імперії на кілька століть виявилися пов'язані з німецькими королями найтіснішим чином

«... оттонівська династія реставрувала в 962 р. імператорську владу, втрачену Каролінгами більше через їх власний занепад, ніж через зовнішній натиск».

Жак ле Гофф

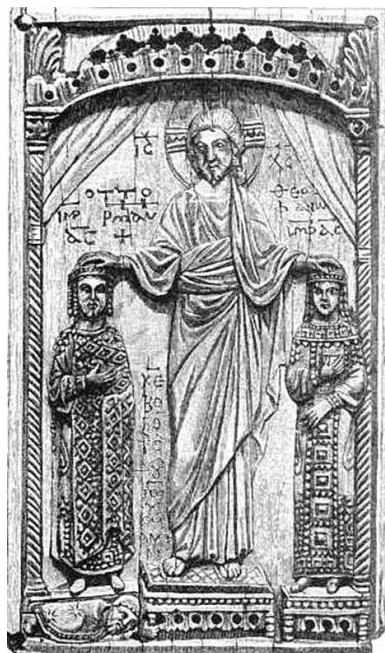

Рис. 24. Христос,
що благословляє Оттона II і
Феофано. Зображення
на кришці ковчега з мощами.
Слонова кістка. 982/983 рр.

Наприкінці березня **973 р.** у Кведлінбурзі Оттон урочисто відсвяткував Великдень у колі своєї сім'ї та в оточенні численних графів, герцогів, єпископів, які з'їхалися в місто з нагоди прибуття туди імператора. А вже **7 травня** Оттон I раптово помер у віці 60 років. Йому успадковував один із синів, який також носив ім'я Оттон II *Рудий* (**973–983 рр.**).

За рік до цього, в **972 р.** відбулося весілля Оттона II, яке, безумовно, заслуговує згадки, оскільки обраницею спадкоємця стала візантійська принцеса Феофано (рис. 24). Подія абсолютно неординарна для західноєвропейських монархів епохи раннього Середньовіччя.

У **977 р.** Оттон був змушений придушувати повстання всередині держави. Ця подія увійшла в історію як війна (або повстання) трьох Генріхів – Генріх Баварський, Генріх Каринтійський і єпископ Генріх Аугсбурзький.

Вже в наступному **978 р.** почалася війна з західнофранкським королем Лотарем III (див. розділ «Каролінги»).

В **980 р.** відбулося особисте побачення Лотаря і Оттона, в ході якого вони полюбовно вирішили всі розбіжності між собою.

Восени 980 р. Оттон вирушає в похід до Південної Італії, яка постійно зазнавала нападів арабів. Спочатку успіх супроводжує імператора, і він завдав поразки арабам у Тарента. Однак на зворотному шляху Оттон з армією потрапляє в засідку.

У липні **982 р.** в битві при Кап Колоні/Кротоне Оттон II зазнав нищівної поразки, яка навіть отримала власну назву – «Апулійська катастрофа». Імператор сам врятувався дивом – кинувся вплав з конем в море і був підібраний судном, що проходило неподалік. Хроніст називає серед убитих тільки за іменами півтора десятка герцогів і графів, додаючи:

«... і безліч інших, імена яких знає Бог»

Тіммар Мерзебурзький (III, 20)

У **983 р.** Оттона чекало ще одне лихо – спустошлива навала слов'ян, які з особливою люттю знищували церкви і монастирі, а священнослужителів вбива-

ли, як пише Адам Бременський, «различными казнями». Племена ободритів навіть захопили і спалили Гамбург

«... вони спалили і зруйнували дощенту всі церкви... вони не залишили по ту сторону Ельби і слідів християнства»

Адам Бременський (II, 42)

Мобілізувавши всі сили, Оттон II зумів завдати в результаті слов'янам нищівної поразки в серпні **983 р.** в битві при Белксемі. Джерела (Саксон Анналіст, 983) називають на подив дуже точну цифру загиблих слов'ян – 30 754.

Після цієї перемоги Оттон II повернувся до Риму, де незабаром тяжко захворів і помер **7 грудня 983 р.**

Офіційно королем стає його син Оттон III у віці трьох років біля якого в якості регента перебувала його мати Феофано. А після її смерті в **991 р.** – бабка Адельгейда до **994 р.**

Таким чином, Оттон став правити самостійно в 14 років (994 р.), в **996 р.** був коронований як імператор, а менш ніж через шість років помер. Незважаючи на це, навіть у тих справах, які встиг зробити юний імператор, видно, що потенціал у нього був чималий. Чималою мірою цьому сприяло те, що, на відміну від свого батька і діда, Оттон III був людиною дуже освіченою. Відомо, що він вільно володів не тільки латиною, а й грецькою мовою. Це його мати, імператриця Феофано змогла залучити сина до виточеної візантійської культури, виховавши в ньому грецьку вишуканість натомість саксонської неотесаності. Можливо, в планах Оттона було об'єднання двох імперій – Священної Римської

Рис. 25. Могила Оттона III в капелі Аахенського палацу (фото автора)

та Візантійської. У всякому разі, мислив він, на думку Жака ле Гоффа, безсумнівно, імперськими категоріями.

3 998 р. Оттон III влаштувався в Римі. У **1000 р.** відвідав Польщу, визнавши тим самим її існування, а також сприяв заснуванню в м. Гнезно архієпископства, а короля Болеслава Хороброго визнав союзником імперії. В тому ж році, за участю імператора, папський легат поклав на Іштвана (Стефана) I Угорського, який щойно прийняв хрещення, королівську корону. А в місті Гран було засновано перше архієпископство.

Для полегшення роботи по згуртуванню імперії в 999 р. Оттон III ініціював обрання на римський престол свого наставника і друга, вченого, справжнього енциклопедиста свого часу Герберта Орілякського/Аврілакського, який був обраний папою з ім'ям Сильвестр II. Герберт запропонував Оттону цілу програму політичних реформ в імперії. Відносини цих двох непересічних особистостей якоюсь мірою нагадували відносини між Аристотелем і Александром Македонським. Усім цим їхнім планам, однак, не судилося збутися.

23 січня 1002 р. у Римі Оттон III раптово помер у неповних 23 роки. Похований в соборі в Аахені (рис. 25). Його друг і наставник папа Сильвестр пережив Оттона всього на 1 рік.

g—————G

Німеччина і Священна Римська імперія

Оттон III помер, не залишивши спадкоємця, чим спровокував підкилимну боротьбу за владу. Головними дійовими особами в ній були маркграф Еккхард Мейсенський, на прізвисько Слов'янобійця, герцог Герман Швабський і герцог Генріх Баварський – внучатий племінник Оттона Великого і представник Саксонської династії. Саме останній і став в кінцевому рахунку новим королем. При цьому кошти, які він для цього використовував, були в тому числі і дуже сумнівні з точки зору моралі. Так, коли траурна процесія з тілом Оттона III рухалася з Італії, де помер імператор, і вступила на територію Баварії, Генріх

«... вийшов їм назустріч і, образивши Кельнського архієпископа,... силою забрав у нього королівські інсигнії, немов ті належали йому по праву спадщини».

Саксон Анналіст (1002)

Далі, вельми до речі для Генріха Баварського стало вбивство Еккхарда Мейсенського графом Зігфрідом через причину, яка так і залишилася неясною. А тим часом саме маркграф Еккхард вважався найбільш ймовірним претендентом на престол. Зрештою після того, як Генріха визнали королем саксонські князі, він був коронований в Майнці **7 червня 1002 р.** В історію новий король увійшов під ім'ям Генріх II *Благочестивий* (**1002–1024 рр.**). Мабуть, це була людина цілком освічена, оскільки він навчався в Гільдесхайме – найкращій школі королівства, куди його свого часу відправили батьки, щоб зробити з нього духовну особу.

У зовнішньополітичній діяльності ідеал Генріха якнайкраще визначав девіз, вирізаний на його печатці і проголошував відновлення королівства франків (*Renovatio regni Francorum*). Більш очевидно сформулювати відмову від політики свого попередника – Оттона III – було важко. Однак, незважаючи на заявлену мету, Генріху довелося діяти на тих же напрямках, що і Оттону. Одним з них була Італія, де після смерті Оттона III запанувало становище, близьке до політичної анархії, яка була викликана протистоянням між папою, з одного боку, і місцевими князями – з іншого. Додаткову напруженість вносили активні дії арабів і візантійців на півдні країни. Для зміцнення влади папи Генріху довелося здійснити в Італію три походи (1004, 1013 і 1021 рр.). Під час походу **1013 р.** відбулася його коронація. Найбільш масштабним і відносно вдалим був похід 1021 р., в ході якого Генріх зміг захопити одну з сильних візантійських фортець. Однак вирішального успіху в протистоянні з Візантією на півдні Італії він не досяг.

Іншим напрямком був східний, слов'янський, де, починаючи з **1004 р.**, імператор вплутався в довгу і важку війну з польським королем Болеславом *Хоробрим*. Конфлікт проходив без вирішального успіху будь-якої зі сторін. Перемоги Генріха чергувалися з поразками.

У **1013 р.** сторони уклали мирний договір, і Болеслав приніс клятву вірності, яку, втім, через 2 роки порушив. У **1015 р.** Генріх II зазнав важкої поразки. Німецька армія була розгромлена. Загинули або були взяті в полон архієпископ, кілька графів і близько 200 лицарів.

У **1017 р.** у війну на боці Генріха вступає навіть київський князь Ярослав *Мудрий*. Він бере в облогу одне з польських міст, імовірно, нинішній Брест-Литовськ.

Підсумок протистояння був підведений **30 січня 1018 р.**, коли в м. Бауцен (Будішин) був укладений мир фактично на тих же умовах, що і мирний договір 1013 р. Тобто жодна зі сторін не домоглася вирішального успіху, при цьому кожна зі сторін вважала договір в Бауцені тимчасовою угодою.

У **1024 р.** Генріх II помер, і з його смертю припинилася Саксонська династія. В 1147 р. Генріх II Благочестивий був канонізований.

4 вересня 1024 р. на з'їзді князів в Майнці королем був обраний Конрад II з Франконської (Салічної) династії. Під час свого правління (**1024–1039 рр.**) Конрад проводив активну зовнішню політику на Сході – війни з Польщею, Угорщиною. Однак найбільшим його успіхом було приєднання до імперії Бургундії (1033 р.).

У **1039 р.** після смерті Конрада королем стає його син 22-річний Генріх III. Він продовжує політику свого батька і проводить серію походів проти Польщі та Угорщини. Остання особливо досаджувала імперії. Війни були ледь чи не щорічними аж до останніх років правління Генріха.

Важливою подією став його похід до Італії в **1046 р.**, де в м. Сутрі був скликаний собор для наведення порядку в церковних справах. У Ватикані на той час панував справжній хаос – одночасно існували відразу троє пап. Один з них, Бенедикт IX залишив папський престол, як повідомляє джерело:

*«... через неприпустимий любовний зв'язок»
Альтхаймські аннали (1046)*

Був обраний інший папа – Сильвестр III. Однак Бенедикт встиг продати свою посаду за 1000 срібних марок третьому кандидату – Григорію VI. Не маючи ніякого бажання вникати в процедурні тонкощі, Генріх поступив просто. На соборі в Сутрі він скинув усіх трьох пап і призначив нового. Їм став єпископ міста Бамберг, який прийняв ім'я Климента II і на Різдво 1046 р. коронував Генріха імператорською короною.

Надалі Генріх практично безперешкодно призначає пап з німецьких єпископів, що викликає невдоволення в Римі, яке посилюється завдяки Клонійській реформі за оновлення церкви. Протистояння наростає, бо, з одного боку, в Європі авторитет Ватикану зростає, навіть Вільгельм II перед завоюванням Англії прагнув заручитися підтримкою папи, а з іншого – Німеччина дивиться на Рим як на свою вотчину, так як це запорука приналежності імператорської корони німецьким королям.

Останній повністю лояльний німцям папа Лев IX помирає у **квітні 1054 р.**, після того як папська армія в союзі з візантійським стратегом р. Барі зазнала поразки від норманів. А через два роки, в 1056-му, у віці 39 років помирає Генріх III, при тому, що справи на Сході були погані – Угорщина не упокорена,

Чехія ненадійна. Та й раптова смерть Генріха була спровокована звісткою про поразку його армії від слов'янського племені лютичів, які, відмовившись від християнства, повернулися до язичництва.

Корону успадковує шестирічний син Генріха III Генріх IV (1056–1106 рр.). Регентшею при малолітньому королі стала його мати, вдовуюча королева Агнеса де Пуатьє. У 1061 р. вона фактично відмовилася від статусу регента, а в наступного року пішла в монастир, прийнявши постриг. На кілька років влада в державі захопила група змовників, на чолі яких стояв архієпископ Кельна на ім'я Анно.

У 1065 р. починається самостійне правління Генріха IV. До цього часу змінюється баланс сил між німецькими королями-імператорами і папським престолом. Протягом багатьох років папство задовольнялося тим, що йому дарували Піпін III і Карл Великий, проте в самому королівстві франків влада над церквою належала королям. У першій половині X ст. авторитет папства в Європі опустився на максимально низький рівень. З ослабленням Каролінгів папи перетворилися на розмінні фігури в іграх впливових римських сімей. І тільки Оттони повернули папству пристойний йому статус. Показово, що Оттон III віддав церкви Польщі, Чехії та Угорщини з юрисдикції королівств, які щойно прийняли християнство, під пряму владу пап, а не під владу німецьких єпископів, які відкрито претендували на це. Наведення порядку в церковних справах, яке зробив Генріх III, ще більше зміцнило Ватикан, і він продовжував впевнено набирати силу особливо після того, як папський престол зайняв кардинал Гільдебранд – затятий прихильник примату церковної влади над світською.

Вже в 1059 р. на Латеранському соборі партія Гільдебранда значною мірою посприяла прийняттю декількох дуже важливих рішень, які істотно обмежували право імператорів втручатися у справи церкви. Зокрема, була затверджена процедура вибору папи, яка відтепер здійснювалася колегією кардиналів. За імператором залишилося право затвердження нового папи, яке мало більше символічне значення. Тоді ж за порадою Гільдебранда папа Микола II укладає союз з норманами Роберта Гвіскара – засновника Сицилійського королівства. Сенс цієї комбінації полягав у тому, щоб вибратися з-під військової опіки з боку німців.

У 1073 р. після смерті папи Олександра II новим папою стає кардинал Гільдебранд, взявши собі ім'я Григорій VII. До цього часу Генріх IV вже остаточно став єдиновладним правителем. Діаметрально протилежні погляди папи і короля на співвідношення повноважень світської і церковної влади стали основою боротьби, яка тривала до 1122 р. В історію цей конфлікт увійшов як суперечка про інвеституру.³³ Мова йшла про право призначення єпископів. З часів Оттонів це була найважливіша прерогатива імператорів. Григорій VII вимагає, щоб це право перейшло до нього. При цьому він посилався на відомий лист папи Геласія I (492–496 рр.) імператору Анастасію I, де папа писав:

«Є дві основні влади, що керують світом: священна влада святих і влада царів. З цих двох властей священники несуть тягар тим важче, що на

³³ Інвеститура – акт передачі сеньйором феоду своєму васалу.

божественному Страшному Суді їм доведеться відповідати і за самих царів».

Epistola 8

Григорій максимально радикалізував цю точку зору, поставивши в цілому питання про примат церковної влади над світською. Генріх IV наполягав на право королівської влади проводити призначення єпископів. Конфлікт між папою і королем почався в **1074 р.**, коли Григорій зміщує кількох німецьких єпископів, призначених раніше Генріхом. У **1075 р.** Генріх проводить власні призначення. У грудні того ж року папа, звертаючись до Генріха все ще дружньо, фактично вже загрожує йому відлученням, якщо король не прибере своїх церковників. У відповідь у **січні 1076 р.** у Вормсі Генріх оголосив про скинення папи. Папа, у свою чергу, в лютому оголосив про відлучення німецького короля від церкви.

Кульмінація конфлікту припала на **січень 1077 р.** Папа отримав звістку про те, що Генріх рухається з Німеччини, як думав Григорій, з військом. Насправді, з Генріхом слідувала тільки свита. Папа ховається в замку Каносса, який знаходився в Ломбардії і належав вірній союзниці Григорія VII – маркграфині Матильді Тосканській. **25 січня** Генріх з'явився під стінами Каносси в одязі людини що кається, і в очікуванні прощення папи простояв так три дні. 28 січня папа, нарешті, вийшов до короля, і відлучення було знято. Посередниками в примиренні виступили хрещений батько Генріха аббат Гуго Ключійський і сама Матильда Тосканська (табл. ix, 2).

Втім, можливо, цей епізод в Каноссі виглядає не так однозначно. О. Єгер вважає Каноссу поразкою Григорія VII, а не Генріха IV. Справа в тому, що на 2 люте в Аугсбурзі був призначений з'їзд німецьких князів, куди запросили Григорія VII. Перед Генріхом маячила перспектива не просто відлучення, а повної втрати влади. І не дарма прощення, дароване папою Генріху, було сприйнято князями-ініціаторами з'їзду з великим розчаруванням. Як би там не було, але відтоді в німецькій мові міцно утвердився фразеологізм, де Каносса виступає як символ політичної поразки і національного приниження:

«nach Kanossa wir gehen nicht!» (Ми на Каноссу не підемо!). Саме цю фразу вимовив німецький канцлер Отто фон Бісмарк на засіданні в рейхстазі в 1872 р, виступаючи проти політичного впливу католицької церкви в Німеччині.

У **березні 1077 р.** німецькі князі противники Генріха, переважно з Саксонії і Швабії, зібралися у Форххаймі і проголосили королем герцога Швабії Рудольфа. Обрання антикороля було проведено в присутності папського легата і з його благословення. Генріх зробив проти заколотників кілька походів, незмінно терплячи поразки, поки в 1080 р. після одного з боїв Рудольф помер від ран. Однак у 1081 р. був обраний новий антикороль – Герман, граф Люксембурга.

Каносса виявилася всього лише короткою паузою в боротьбі за інвеституру. В **березні 1080 р.** Генріх зажадав від папи, щоб він відлучив від церкви антикороля Рудольфа. Лист було складено в загрозовому тоні, і Григорій відреагував миттєво, знову відлучивши німецького короля. У **1081–1083 рр.** Генріх здійснює три походи на Рим. Під час останнього місто було взято, і король проводить призначення антипапи Климента III. Той в свою чергу **31 березня 1084 р.** коронує Генріха імператорською короною.

Весь цей час Григорій ховається в замку Сент-Анжело, а після коронації Генріха папа закликає на допомогу норманів Роберта Гвіскара. У **травні 1084 р.** Гвіскар приходить з військом до Риму, звільняє папу, але ні Генріха, ні антипапи тут вже не було. За кілька днів до цього вони пішли з Риму. Нормани піддали місто страшному розоренню, яке за своєю нищівністю можна порівняти з навалюю вандалів 455 р. і погромом, який вчинила в 1527 р. армія імператора Карла V.

Триденні безчинства норманів призвели до двох, досить несподіваних наслідків. Зневірене населення Риму раптово і одночасно повстало. Гвіскар ледь уникнув смерті, а його відступаюче військо на довершення до всього підпалило місто. Другим наслідком став розрив між населенням Рима і папою Григорієм, якого римляни вважали відповідальним за подію, і не без підстав.

Через рік, у **травні 1085-го**, Григорій VII помер, так і не реалізувавши до кінця свої владні устремління.

Генріх IV помер **1106 р.**, переживши свого супротивника на 20 років. Останні два роки свого життя він провів у війні з власним сином, майбутнім королем Генріхом V. У 1105 р Генріх IV, взятий в полон, був змушений відректися від влади.

Якщо вірити хроністам, то Генріх IV – особистість, як мінімум, несимпатична. Як максимум – відтворення пекла і осередок гріховності, особливо в області моралі. Священик з Магдебурга на ім'я Бруно, сакс за походженням, залишив твір «Про Саксонську війну». Дуже примітним є початок цієї праці:

«Після того, як імператор Генріх [III] пішов з цього світу в результаті блаженної смерті, його син Генріх IV, на нещастя, залишений ним в живих в цьому світі, за загальним обранням прийняв батьківське царство».

Бруно (1)

Можливо, Генріх IV належав до секти ніколаїтів, які практикували ідолопоклонство і всілякі оргії. Друга дружина Генріха – Адельгейда (Євпраксія, дочка великого князя Всеволода Ярославича, сина Ярослава Мудрого), втекла від обрядів чоловіка, заручившись заступництвом Матильди Тосканської і папи Урбана II. На соборі в П'яченці в 1095 р. вона виступала як свідок неподобств свого чоловіка. На цьому ж соборі Урбан II підтвердив анафему Генріху IV. Його наступник Пасхалій II в 1102 р. зробив те ж саме.

Втім, як водиться, існує й інша оцінка особистості Генріха і його діяльності. Вона в багатьох аспектах прямо протилежна тій різко негативній, яка наведена вище.

Сучасний французький історик Френсіс Рапп вважає, що справжні риси характеру і якості Генріха як людини спотворили недоброзичливці. «Цілком імовірно, – пише Рапп, – що в силу свого темпераменту він [Генріх] здійснював плотські гріхи, але вороги намагалися очорнити його, поширюючи чутки, нібито він був людиною збоченою, яка шукає собі жертви серед близьких родичів і наводить жах на жіночі монастирі».

Боротьба за інвеституру тривала і після Григорія VII, – в понтифікат Віктора III, і особливо Урбана II, все з тим же Генріхом IV. Продовжилася вона і при Генріху V (**1106–1125 рр.**). У **1111 р.** протистояння Генріха V і папи Пасхалія закінчилося розгромом Риму і різаниною в місті, яку влаштували імператорські солдати. В результаті папа визнав за імператором право ставити єпископів.

Підсумок протистояння світської і церковної влади в Європі підведений в **1122 р.**, коли в м. Вормс було підписано угоду (Вормський конкордат), в якому закріплювалася відмінність між духовною і світською інвеститурами. Призначуваний єпископ отримував від папи знаки єпископської гідності (посох і кільце, яке символізувало шлюб прелата з церквою), від короля – скіпетр як символ влади над землями єпископату.

g ————— G

Франція в XI столітті

Останні роки X століття у Франції править засновник династії Капетингів Гуго Капет (987–996 рр.). Його домен становили п'ять ізольованих, невеликих за площею територій всередині графства Вермандуа (табл. IX, 1). В XI столітті французький престол займало всього три королі. Наступником Гуго Капета був Робер II *Благочестивий* (996–1031 рр.), що належав сімейству герцогів Аквітанії. Він отримав гарну для свого часу освіту в школі в Реймсі, де тоді викладав Герберт Орілякський (Аврілакський) – майбутній папа Сильвестр II, відомий своєю вченістю. Благочестивість Робера виражалася в тому числі і в строгому слідуванні католицьким канонам і жорсткому переслідуванні за відступ від них. У 1022 р. за прямою вказівкою Робера II були спалені 13 або 14 кліриків м. Орлеан за погляди, що розходилися з ортодоксальним віровченням. Це стало похмурою прелюдією до епохи багатьох інквізицій, які запалають по всій Європі через кілька століть.

Король Генріх I (1031–1060 рр.) невдало вів боротьбу з герцогством Нормандія. Був одружений на дочці київського князя Ярослава Мудрого Анні. Цей шлюб, який іноді намагаються представити як політичний успіх Ярослава, насправді був не настільки почесним для Києва. Швидше навпаки. З одного боку, Генріх – слабкий монарх, дуже обмежений у засобах і можливостях, і його столиця Париж – невелике і далеко не блискуче і процвітаюче місто. З іншого – Ярослав, один з найбагатших і найвпливовіших государів Європи, а його столиця Київ – на той час одне з найбільших європейських міст з населенням від 50 000 до 100 000 чоловік.

Втім, судячи з того, що під час перебування Анни королевою ми не знаємо жодного документа з її підписом, ніякого впливу на політику держави вона не надавала. Єдиним винятком можна вважати народження сина Анни і Генріха – майбутнього короля Філіпа I, який правив у 1060–1108 рр.

Історики в основному сходяться на тому, що всі ці перші Капетинги були особистостями досить нікчемними. Їх відрізняло скопідомство і навіть схильність до дрібного грабежу. Наприклад, Філіп I не гребував грабувати каравани, що проходили через землі королівського домену. Тобто обстановка і статус, при яких король був далеко не наймогутнішим феодалом Франції, накладали свій відбиток.

Хоча сьогодні, в повній відповідності з законами розвитку історіографічного жанру, з'являються спроби оскаржити таку оцінку діяльності перших Капетингів. Царювання Філіпа I ще недавно визначалося як одне з найдовших і беззмістовних. Зараз, на основі нового аналізу актів королівської канцелярії, вважається можливим говорити про якийсь підготовчий етап того процесу відродження єдності Франції, який почнеться вже в XII столітті при Людовіку VI.

І все ж, на думку більшості французьких істориків, XI століття і, зокрема, правління Генріха I було періодом найбільшого безсилля в історії династії Капетингів.

Причини роздробленості, дезінтеграції королівства, як водиться, були двоякого характеру – внутрішні і зовнішні. З одного боку, це велика кількість небезпечних ворогів, які буквально насадили з різних сторін (мад'яри, сарацини, нормани), і напади яких вимагали своєчасного втручання. Королівська армія була явно не тією силою, яка для цього підходила. І вирішення проблеми сеньйорами, чії армії перевершували за чисельністю королівську, велися самостійно. З іншого боку, все X століття у Франції проходило під знаком безперервної боротьби між Каролінгами і Капетингами. У підсумку XI століття стало періодом, коли децентралізація досягли максимуму за всю історію як колишнього Східнофранкського королівства, так і Франції, що народжувалась. Той факт, що з 987 по 1108 роки немає жодної грамоти, яка дарувала б якісь привілеї феодалам, зокрема, в Окситанії, Ж. Флорі вважає вельми красномовним підтвердженням ослаблення королівської влади.

У XI столітті існував добрий десяток сеньйорій, що перевершували своїми розмірами, військовою міццю і, як наслідок, політичною вагою королівський домен (табл. IX, 1).

Герцогство Нормандія – це політичний феномен XI століття, коли звичайна галльська провінція перетворилася на самостійну, сильну державу.

Графство Анжу лише номінально підпорядковувалася королю.

Фландрське графство – майбутній промисловий центр Європи, осередок зростання міст – також номінальний васал короля.

Герцогство Бретань – колишня Арморика, було приєднано до Франції тільки в 1491 р.

Герцогство Аквітанія – найбільша сеньйорія французького королівства.

Герцогство Гасконь («країна басків») – наприкінці XI ст. увійшло до складу Аквітанії.

Герцогство Бургундія увійшло до складу французького королівства тільки в кінці XV ст.

Графство Тулуза, правителі якого були наймогутнішими феодалами Південної Франції.

Все це лише найбільш великі і відомі об'єднання. А ще були і дрібніші: Блуа, Турень, Тулуза, Овернь, Пікардія, Вермандуа, Артуа і т.д.

Змінюється зміст самого титулу «граф» – зі служилого, посадового, воно набуває значення спадково-аристократичного. Графство перетворилося на територіальну основу аристократичних родин, спадкову вотчину.

На думку Ж. Флорі, все XI століття було століттям прагнення до незалежності: феодалних князів від короля, абатів від єпископа, церкви в цілому від панування мирян, дрібних феодалів, шателенів (від фр. *château* – садиба, замок) від феодалів великих, городян в комунах – від влади територіальних сеньйорів.

За даними іншого французького вченого Ж.Ф. Лемаріньє, після **1028 р.** серед підписів під королівськими грамотами все менше імен графів і єпископів, все більше шателенів і лицарів (*milites*), які представляли нижчий рівень у феодалній ієрархії.

Фактично зникає селянський алод. Якщо в епоху Карла Великого основу суспільства становили вільні селяни, дрібні власники, то до 1100 р. вони практично зникли, перетворившись на власників землі на умовах, що визначаються виключно сеньйором. Такими умовами були різні повинності: натуральний

оброк, грошовий, панщина. В обстановці політичної та економічної децентралізації господарювати поодиноко було неможливо. Були потрібні заступництво і захист. Останнє стало особливо актуальним при зародженні лицарства (*milites*) – цілого шару в суспільстві, представники якого нічого не виробляли, проте могли забезпечити захист сеньйора як дружини і для своєї життєдіяльності вимагали чималих коштів. Селяни при цьому могли йти під заступництво не тільки світського сеньйора, але і якогось монастиря.

Збирання земель навколо королівського домену почалося в наступному, XII столітті за Людовика VI *Товстого*. Саме його правління (1108–1137 рр.) вважається початком централізації французького королівства.

g—————G

Людина, культура, суспільство в Західній Європі на рубежі 1000-річчя

Для епохи раннього Середньовіччя нехарактерна наявність політичної ідеї, чітко сформованого плану, будь-якої послідовності дій. Здавалося б, можна заперечити, маючи на увазі ідею Граду Божого, що лежала в основі внутрішньої єдності Каролінгської, а пізніше Священної Римської імперії. Однак ця ідея у свідомості більшості залишилася ідеєю абстрактною. Вона не змогла стати основою реального політичного об'єднання навіть на Заході, не кажучи вже про об'єднання всього християнського світу Європи – Заходу і Сходу.

«В ідеології верхів суспільства Град Божий – абстрактна ідея, що не сплавляє культуру і релігію, а зовні-ієрархічно підпорядковує мирське релігійному. У свідомості низів він – блідий відблиск ідеалу, що тягне, але незрозумілого і неоціненого. Релігійної, політичної та соціально-економічної єдності немає: миготять лише тимчасові його відображення».

Лев Карсавін

Події розвиваються як би самі по собі, з волі випадку, без видимого зв'язку. Союзи укладалися і розривалися по нікчемних або зовсім незрозумілих мотивах. Ні на кого і ні на що не можна було покластися. Вчорашній друг ставав несподівано смертельним ворогом через дрібничкові обставини, і навпаки. Почуття і розум були непостійними. Люди тієї епохи, особливо світські сеньйори, походили на варварів. Їм були притаманні сильні пристрасті, хитрість, підступність, жорстокість і одночасно легковажність, нерозсудливість, несподіваний перехід до чутливості і любові. Французькому історичу Анрі Мартену належить короткий вердикт: «X століття – ера брехні і обману».

1000-й рік у свідомості людини того часу володів сакральним змістом. Євангелічні тексти віщували Друге пришествя Христа, після якого настане Його тисячолітнє царство на Землі. І, в міру наближення до 1000 року, для обивателя кінця століття ця цифра починала набувати все більш містичний, лякаючий сенс. У середньовічних джерелах безумовно зафіксовано очікування кінця світу, який повинен був наступити в 1000 року. І в цілому все XI століття пройшло в очікуванні цієї події. Коли стало ясно, що в 1000 році нічого вже не станеться, кінець світу перенесли на 1033 р. (тисячоліття Страстей Господніх), потім на 1066 р. («число звіра») і так далі, аж до кінця століття. Очікування кінця світу абсолютно не впливало на політичну історію, яка творилася людьми набагато більше заклопотаними іншими реальними, нагальними проблемами своїх держав, ніж біблійними передбаченнями. Так, для Оттона III 1000 рік був роком надій, а не страху.

Згідно знову-таки Євангелію, Другому пришествю Христа повинна була передувати низка нещастя і лих, які обрушаться на людство. І, начебто, в джерелах ми можемо дійсно знайти відомості про кліматичні катаклізми, голод,

інші лиха, які спіткали населення Європи в X столітті. Питання лише полягає в тому, наскільки всі ці лиха досягли саме в X столітті небачених до того масштабів.

Тим часом для X століття характерні і позитивні явища, які демонстрували очевидну динаміку і не були явищем разовим, випадковим. Так, наприклад, можна говорити про не надто значне, але все ж досить відчутне демографічне зростання. Якщо наприкінці епохи Меровінгів на початку правління Каролінгів у Західній Європі проживало приблизно від 15 до 27 млн. чоловік, то близько 1000 р. чисельність населення становила від 23 до 42 млн.

Протягом X століття змінюється система права. Варварські судєбники (різні «правди») і каролінгські ордонанси перестають переписуватися і згадуватися в указах. На зміну в XI столітті приходить повсюдне вивчення римського права, яке лягло в основу правової системи всіх європейських держав. Цьому сприяла поява університетів (Болонья, Париж). Майже забуті «Дигести Юстиніана», за словами Марка Блока, відкривають доступ до латинського юридичного мислення в його витончених формах.

Латинська мова абсолютно домінує в офіційному спілкуванні. Це мова церкви, політики, науки, культури. Людина освічена повинна була знати латину. Будь-яке серйозне навчання проходило латиною. Однак переважна більшість мирян цієї мови не знало. Звідси і нерозуміння літургії, яка велася латиною.

У **першій половині XI ст.** робляться перші спроби запису текстів мовою, зрозумілою мирянам, тобто розмовною. Оскільки писемність і граматики латинські, то ченці як могли записували ці перші пам'ятники «вульгарної», розмовної мови, на якій говорили у Франції близько 1000 р. Попутно вони винаходили орфографію і граматику цієї фактично нової, безписемної мови, на якій в такому вигляді ніхто і ніде не розмовляв.

Незадовго до 1000 р. з'являються художні твори, записані національними мовами. «Секвенція (пісня) про св. Євлалію» є найбільш раннім художнім текстом французькою мовою, записаним, за одними даними, на початку IX ст., за іншими – наприкінці. Тоді ж, в IX ст. створюються і перші твори німецької літератури – «Пісня про Хільдебранда» і «Пісня про Людовика», складені на давньоверхньонімецькому діалекті.

Тривалість життя людини тієї епохи часто визначається приблизно, оскільки дати народження вказувалися рідко. Проте, можна говорити, що серед кліриків ця тривалість була вищою, ніж серед мирян. Так, абат Клоні Оділон прожив 87 років (962–1049 рр.). Його попередник Майель – 88 років (906–994 рр.). Єпископ м. Лан Асцелін – більше 80 років. Архієпископ Кентерберійський Феодор – 98 років.

Життєвий шлях мирян був набагато коротшим. Король Штефан (Іштван) Угорський прожив 59 років, Генріх IV – 56 років, Етельред II (Нездатний) – 50 років, Оттон III – 22 роки. В середньому, представники Саксонської династії жили близько 40 років. Однак і серед цієї категорії були свої довгожителі. Так наприклад, Карл Великий помер на 72 році життя.

Нічого не відомо про тривалість життя пересічного населення. Тут залишається сподіватися тільки на археологічні дослідження, які можуть надати антропологічний матеріал.

Середня тривалість життя у Візантії була приблизно такою ж. Імператори Македонської династії в середньому жили 59 років, Комніни – 61 рік. Представники інтелектуальної еліти в епоху Комнінів – 71 рік. Як і на Заході, у Візантії тривалість життя духовенства була вищою. Довше всіх жили ченці-відлюдники – 80 і навіть 90 років.

Голод і породжений ним канібалізм, людоїдство були явищами не настільки вже й рідкісними. Слабка технологічна база сільського господарства як основи економіки вела до найсильнішої залежності від клімату, який, у свою чергу, прямо впливав на врожайність. І коливання між відносним достатком і голодом були постійними і цілком ритмічними. Монах Рауль Глабер (Бургундія) у своїй «Історії в 5 книгах», складеної в середині XI ст., описує жахи голоду, який особливо лютував в періоди з **1002 по 1016**, і в **1030–1032 рр.** заради їжі подорожніх вбивали прямо на дорогах, спеціально запрошували на нічліг, дітей заманювали якимись доступними продуктами, наприклад, яблуком. З цією ж метою викопували з могил нещодавно похованих. Нерідкими були випадки продажу чоловічого м'яса на ринках.

У *судочинстві* характерним було переважання суду «божого» (церковного) над кримінальним (світським). За злочини передбачалися т.зв. «покаяння за тарифами», про які докладним чином прописано в «Укладенні про покаяння», складеному Бурхардом, єпископом Вормса, в 1008–1012 рр.

Той, хто скоїв тяжкий проступок каявся складно і довго. Наприклад, за вбивство з корисливих мотивів передбачався наступний перелік покаянь:

- 40-денний піст;
- 3-річна відмова від вина, пива, меду, сала, м'яса, сиру та жирної риби; після 1 року людина допускалася до церкви;

- після трьох років ще чотири роки людина повинна була дотримуватися цих же обмеження, але не весь рік, а напередодні деяких найбільш значних свят; і тільки після цих семи років покаянь винний отримував причастя (прощення);

За вбивство господаря або чоловіка передбачалося два варіанти:

- монастир;
- відмова від будь-якої громадської (військової) діяльності; відмова від управління своїм майном; від м'яса і сала крім як на Великдень, Трійцю і Різдво; від одруження, купання, верхової їзди; місце в церкві для винного визначалося перед порогом; причаститися він міг тільки перед смертю;

Вбивство, та й будь-який інший злочин, не передбачало смертну страту. У франків, судячи з найбільш ранніх редакцій «Салічної правди», взагалі не практикувалася смертна кара, – по відношенню до вільних, у будь-якому випадку. Іноді в цьому бачать архаїчність звичаїв і правовий пуризм, не обтяжених впливом римського права. Крім того, завданням церкви було примирити винного з Богом, а не вбити його. Таке, як здається, легковажне відношення до вбивства, яке існувало близько 1000 р., можна пояснити ще й тим, що право особисто домогатися справедливості (вендета) практично не засуджувалося. За це передбачався 40-денний піст, раз на рік, на протязі семи років.

Засуджувалися і каралися плотські гріхи. Цікаво, що тут більше засуджувалося згрішення не по кровному спорідненості, а по спорідненості по шлюбу. Тобто для чоловіка перелюб з сестрою дружини вважався найжахливішим –

обидва засуджувалися до безшлюбності і повинні були себе обмежувати до кінця днів, а ступінь цих обмежень визначав кюре (священик).

Найтяжчим варіантом подружньої зради вважалися відносини між одруженим чоловіком і заміжною жінкою. Протягом 15 років обидва були зобов'язані дотримуватися обмежених постів. Покарання скорочувалося наполовину (до семи років), якщо неодруженого чоловіка спокусила заміжня жінка.

Дуже суворо засуджувався содомський гріх. Одружена людина, викрита в йому 1–2 рази, засуджувалася до 10 років покаяння, причому один рік винний повинен був провести на хлібі і воді.

З усього цього переліку обмежень і постів, що тривали роками, стає зрозумілим, чому раптова смерть людини, яка перебувала в процесі спокутування гріхів, вважалася величезним нещастям.

Судячи зі зведення Бурхарда, в XI ст. були поширені і карані: контрацепція і аборти, сексуальна магія, язичницькі забобони, магічна практика.

Настільки реалістичний і докладний опис свідчить про те, що різноманітність гріхів, властивих суспільству, було, мабуть, більш-менш постійною у всі епохи історії людства. І період Середньовіччя, при всієї уявної пуританської моралі, не був винятком.

Отже, очевидно, що система постів дуже складна, нудна і тяжка. Вважається, що в такому радикальному вигляді покаяння рідко виконувалися. Все це можна було замінити молитвою, та до того ж ще й чужими (купленими) устами. Нарешті, існував надзвичайно дієвий засіб покаяння – паломництво. І тут також було неовов'язково участь безпосереднього винуватця. За певну плату паломником від свого імені можна було відправити кого завгодно.

Шлюб і сім'я. До XII ст. можна говорити про досить легковажне ставлення до шлюбу. На нього дивилися суто практично і в дружині шукали перш за все здорову господиню і коханку, а також джерело доходу (багате придане). Тільки з XII ст. шлюб стає церковним таїнством. Починає суворо каратися зрада. Коханця нерідко піддають кастрації. При цьому часто суд поблажливий до чоловіків, які вбили свою дружину (і коханця) в т.зв. стані афекту.

У 1074 р. папа Григорій VII як закон затверджує для католицьких священиків обітницю безшлюбності (целібат).

Освіта. У цій сфері суспільного життя поступово відбувається повернення до норм, що існували в епоху Каролінгського відродження. На першому ступені навчання існували 2 види шкіл при абатствах.

Перший різновид – це школи, що знаходилися поза стінами монастиря і призначалися для дітей, що жили в окрузі. Навряд чи тут можна було сподіватися отримати основи знання латини або хоча б уміння писати. Навчання, швидше за все, було усним і зводилося до усного ж рахунку, основ віровчення, заучування молитов, агіографії (розповіді про життя святих). Ці школи були безкоштовними і відкритими для всіх дітей незалежно від походження. Практикувалися благодійні акції, такі як роздача їжі найменш забезпеченим дітям.

Другий різновид – це школи всередині монастирських стін, і призначалися вони для дітей т.зв. жертводавців – людей, чиє матеріальне становище дозволяло час від часу здійснювати пожертвування на користь монастирів натурою, або грошима. У цих школах навчали і читанню, і письму, а дітей готували до служіння в монастирі.

Нарешті, третю, вищу форму навчання, свого роду вищу освіту в X–XI ст. можна було отримати в єпископських школах. Тут вивчалися сім «вільних мистецтв», які складалися з тривіуму (граматика, діалектика, риторика, іноді сюди ж додавали логіку) і квадрівіуму (арифметика, геометрія, музика, астрономія). До цих семи вільних наук як своєрідних факультативів могли примикати також медицина, право і богослов'я.

Найбільш відомі єпископські школи були в Реймсі (мабуть, найкраща; тут, зокрема, викладав Герберт Орільякський), Орлеані, Лані (тут навчався Ансельм Кентерберійський), Турі.

Осередком книжності і вченості залишалися монастирі. Так, монастир Гандерсгейме поблизу Гослара в X столітті став справжньою академією, де займалися вивченням класичної літератури і де зародилися початки сучасного театру. Особливу популярність придбала черниця Росвіта, перу якої належало кілька поем духовного змісту, а також перший досвід створення нової драми у формі релігійної містерії.

Разом з тим грамотність навіть серед еліти суспільства була далека від загальної. Отгон Великий навчився читати в 30 років. Конрад II до кінця своїх днів залишався неписьменним.

Час до XIII–XIV ст. визначався за допомогою сонячних годинників і годинників водяних, т.зв. клепсидр. Пісочний годинник і годинник з гирями з'явилися тільки в XIV столітті. Годинник з гирями вперше згадується в описі речей померлого короля Франції Філіпа IV Красивого (1314 р.).

Календар відстежувався церковниками через необхідність суворо дотримуватися церковних свят, і в першу чергу – Великодня. Початок року відраховувалося по-різному в різних місцях, наприклад, в королівському домені Франції це було 1 березня, в графстві Анжу – 25 грудня, в абатстві Св.Бенедикта – 25 березня.

Музика. Видатним реформатором теорії музики став Гвідо з Ареццо (992–1050 рр.). Зокрема, перші склади семи рядків його гімну св. Іоанну, дали назви нотам гамми.

Наука і техніка. Революційним нововведенням X століття по праву можна вважати широке поширення водяного млина. У гірничій справі як і раніше переважають вертикальні шахти, і тільки з XII ст. з'являються галереї (шахти горизонтальні). Активно розвивалося залізобудівне виробництво. Франкські мечі, або мечі каролінгського типу, в IX–X ст. вважалися кращими в Європі. Вже Карл Великий ввів заборону на їх вивезення. Однак каролінгські мечі продовжували надходити на зовнішні ринки в тому числі і шляхом крадіжки і контрабандою. У XI ст. починає розвиватися мистецтво вітражів. Розвиток мореплавання стримується відсутністю приладів, що дозволяли визначати напрямок руху у відкритому морі. Компас стане відомий в Європі тільки в XII ст.

Феодальні замки з'являються в IX–X ст. Їх первісний вигляд мало нагадував типовий кам'яний. Це була дерев'яна квадратна вежа (донжон) із загальною довжиною стін до 12 м, висотою 2–4 поверхи і наявністю одного підземного (рис. 26). Біля підніжжя вежі розташовувався рів, іноді в поєднанні з палісадом, всередині якого знаходилося кілька господарських будівель (млин, кухня). Через небезпеку пожежі такі замки взимку напевно не опалювалися. Відповід-

Рис. 26. Дерев'яний замок IX – X ст. Реконструкція
(<https://castle.men/kak-stroilis-pervye-srednevekovye-zamki/>)

но, його мешканці страждали від холоду. Аж до XII ст. в замках (а це фактично вежа-донжон) була одна велика кімната, де жили всі разом. Тут же їли, спали на широких ліжках, які таким чином хоч якось рятували від холоду. Про якусь самотність для особистого життя говорити не можна. доводиться. Лише приблизно з середини XII століття з формуванням уявлення про особистий життєвий простір, у великому загальному залі з'являються вигородки (кімнати) спочатку для господаря і його дружини, а потім і для інших членів сімейного колективу. Меблів було мінімум. Відомий вислів «накрити стіл» мав буквально втілення у вигляді великої стільниці, яку поставляли на козли. Після трапези споруду розбирали. Харчовий раціон мешканців замків становило м'ясо в досить великій кількості, в здебільшого дичина (кабани, олені, ведмеді), овочі, фрукти, сири. Десертні страви виготовлялися на основі меду. Рясно вживалося вино.

Гігієна феодала близько 1000 р. була, м'яко кажучи, без надмірностей. Якщо ченці Кліюні приймали ванну двічі на рік – на Різдво і Великдень, то важко уявити, щоб мешканці маленьких дерев'яних замків робили це частіше. Те ж саме можна сказати і про місця загального користування. Порівняно з відносно зручними монастирськими туалетами, мешканці замків використовували для тих же цілей рів. Зрозуміло, у великих сеньйорів і королівських осіб ці та інші побутові умови були набагато краще. Ці феодали мали палаци у великих містах і замки за містом. Саме представники цього, вищого прошарку суспільства першими в XI ст. починають зводити кам'яні замки. Спочатку камінь замість дерева використовують при спорудженні донжона. Перші такі замки у

Франції якраз і відносяться до часу ок. 1000 р. Тільки з XII ст. починають споруджуватися феодальні замки т.зв. «класичного» типу – зовнішня стіна з вежами, рів, підйомний міст, кілька внутрішніх дворів.

Тисячі замків тільки на території сучасної Франції говорять про наявності величезного числа дрібної і середньої знаті, на відміну від декількох сотень графів у каролінгський час. За деякими підрахунками, тільки на території сучасної Франції число замків різного ступеня збереження на сьогодні становить близько 50 000! Зрозуміло, не всі вони починають свою історію в X–XI ст. і все ж чисельність замків сама по собі непогано ілюструє ступінь децентралізації держави і слабкості королівської влади.

Полювання являло собою дуже важливий елемент способу життя середньовічного суспільства. У цьому роді занять епохи раннього Середньовіччя можна розрізняти кілька самостійних, сутнісних, соціально значущих аспектів. До епохи лицарських турнірів полювання було єдиним способом в мирний час демонструвати свою фізичну готовність займати посаду лідера суспільства в тому розумінні, яке було властиво родоплемінним, общинним структурам. Полювання в ті часи було аж ніяк не святковим проведенням часу і не настільки безпечним заняттям, як сьогодні. Зайве тому підтвердження – значний список царствених осіб і їх наближених, які заплатили життям за подібну «розвагу»:

548 р. – король франків Теодоберт I †

756 р. – король лангобардів Айстульф †

884 р. – король західних франків Карломан †

886 р. – імператор Візантії Василь I Македонянин †

954 р. – король західних франків Людовик IV Заморський †

987 р. – король західних франків Людовик V Лінівий †

1100 р. – англійський король Вільгельм II Рудий †

Дуже важливим був і суто практичний аспект полювання, в ході якого добувалася велика кількість дичини. За свідченнями сучасників (826 р.), олені, кози, лані, ведмеді забивалися тисячами, після чого здобич розподілялася між учасниками полювання, а також і духовенством:

«Між служителями почав ділити всю здобич благочестивий король [Людовик I], як то і раніше бувало; духовним також дісталися на частку шматки недурні».

*Ермольд Чорний,
абат Аніанського монастиря*

Так робилися і запаси на довгі зимові вечори. Нарешті, не варто недооцінювати і т.зв. розважальний аспект, що зводився до проведення дозвілля, якого було в надлишку особливо восени, коли і проходили подібні заходи.

Між іншим, феномен широкого вживання м'яса в Середньовіччі притаманний не тільки вищому прошарку суспільства. Вкрай цікавою здається наступна статистика яку наводить Жак ле Гофф. У 1322 р. в Тулузі було всього 177 м'ясників при населенні міста 40 тис. (тобто 1 умовна м'ясна лавка на 226 жителів). У 1953 р. в тій же Тулузі при населенні в 285 тис. налічувалося 480 м'ясників (тобто, 1 на 594 жителів).

Подорожі навіть на відносно невеликі відстані були справою важкою, небезпечною і гідною окремого опису. Римські дороги зникли вже в епоху Каролінгів. Близько 1000 р. дорогами служили ледь намічені, найджені шляхи без

жодних показчиків. Здебільшого вони проходили крізь лісову глухомань. Чернець Рікер залишив нам стилістично майже сучасний, місцями іронічний, цілком художній текст, в якому він описує свою подорож з Реймса в Шартр в березні 991 р. Одержимий тягою до знання (Рікер отримав запрошення від священника з Шартра приїхати і поговорити про афоризми [маються на увазі «Афоризми» Гіппократа]), він разом з посланцем і «одним малим», мабуть, слугою, відправляється в подорож. Павший кінь, дощ що почався, мокрий слуга, який не звик до таких умов і залишений охороняти поклажу, поки Рікер разом з посланцем, якого він називає «верховим», вирушили в найближче місто (Мо) за допомогою. Міст через річку, в якому фактичних дощок виявилося менше, ніж відсутніх («... жителі міста переходили його тільки по самим необхідних справах...»), невдалі пошуки човна і все-таки подолання моста, коли в зяючі провали Рікер і його супутник підкладали щит собі і коням, все це описано жваво, легко і читається із захопленням. З цього тексту ми можемо з'ясувати:

«... що верхи за наявності багажу можна було проїхати в день 55–60 км, що можна було легко збитися з колії і що деякі мости знаходилися в жахливому стані... що людина... міг провести частину ночі поодиночі з багажем у лісі... і не бути пограбованим... що монастирі були традиційним місцем ночівлі для подорожуючих...»

Едмон Поньон

Лицарство. У XI столітті поступово освячується статус воїна, лицаря, «захисника миру Божого». В ім'я цього воїн може знайти вічне спасіння. Формується образ «християнського лицаря». Саме до кінця XI ст. належить найстаріший рукопис «Піснь про Роланда». І саме в кінці XI століття починається епоха Хрестових походів.

У ранньому Середньовіччі, на всьому його протязі, військовий прошарок був окремою суспільною групою, ніяк не пов'язаною зі знаттю. Термін *militēs* в цей час позначає людей, набраних монархом для військового ремесла (*equites* – вершники і *pedites* – піхота). Аж до XI ст. під терміном *militēs* вбачаються воїни-професіонали з оточення сеньйора («загін людей при магнаті»). Фактично це дворові, челядь. Але ніяк не *nobilis* («знатний», «благородний»). Хоча поступово ці два терміни накладаються один на друга. До XI століття лицарства ще немає, як і немає тієї піднесеної ідеології, що супроводжувала його. Нікому поки не спадає на думку хвалитися своєю приналежністю до цього стану або покладати на нього якусь специфічну місію (захист слабких, наприклад).

Залучення у військову справу знаті якраз і призвело до появи лицарства як військового стану. Сталося це в XI столітті, в самому кінці епохи раннього Середньовіччя, коли в суспільному світогляді дві системи цінностей злилися воедино – однією з них була етологія професійних воїнів, фактично ремісників, іншою – поведінкові стереотипи аристократії, включаючи вищих її представників – князів, герцогів, королів. В результаті і виникла соціальна військова еліта (військово-соціальна), відома як лицарство. Ця теза вінчає собою завершення генезису феномену лицарства. Що стосується початкової фази, то, ймовірно, її вихід з латентного стану відбувся ще в VIII столітті, а смисловим порогом в даному випадку стала битва при Пуатьє. Саме після цієї події, оцінка якої варі-

юється в працях різних істориків від нікчемної до геополітичної і навіть цивілізаційної, починає діяти зовні парадоксальна закономірність:

«... значення військового фактора, тобто війни, і її головної дійової особи – воїна, все більше зростає, тоді як число воїнів йде на спад»

Франко Кардіні

Причина в тому, що після Пуатьє на перші ролі виходить професійна кіннота і цілям війни починає служити досить обмежений клас професіоналів, а не поголовне ополчення німецьких громад.

Значення слів, що позначають ранніх лицарів (*Ritter* – давн. нем.; *Chiht* – давн. англ.) говорить про їх спочатку низький соціальний рівень. Злиття професійних конотацій (старих) з конотаціями новими, що відображають етико-ідеологічні уявлення і підкреслюють високий (тепер вже) аристократичний статус, що відбуваються протягом XII ст. в епоху Річарда I *Левове Серце*. У цей період лицар ще міг бути незнатного походження. Але вже в епоху Людовика Святого це повністю виключалося.

Таким чином, період формування лицарства як привілейованого стану з відповідною ідеологією, правилами, традиціями тощо триває від VIII до XI/XII ст.

Сприйняття часу людиною 1000 року було досить розміреним і неспішним. Періоди військово-політичної (і побутової, повсякденної) активності багато в чому слідували за порами року. Взимку життя завмирало. Не дарма каролінгські історики особливу увагу приділяли тому, де імператор провів зиму. Зимовому періоду передувало різке зниження політичної активності восени, з настанням якої королі та імператори проводили дозвілля зазвичай в мисливських утіхах.

Характеризуючи один з річних циклів правління Людовика Благочестивого, наше джерело повідомляє, що в кінці літа – початку осені імператору належало вирішити деякі італійські справи, а також влаштувати одруження свого сина Піпіна перед відправкою його в Аквітанію.

«Влаштувавши все це, він за звичаєм франків провів осінь полюючи, а на зиму відправився за Рейн в місце, яке називається Франкфурт»

Анонім. Життя імператора Людовика (35)

Що стосується теоретико-філософського сприйняття часу, то тут ми спостерігаємо істотне зрушення в порівнянні з Античністю. В античну епоху час сприймався циклічно. Тобто значущими були лише окремі події, не пов'язані лінійно – минуле-сьогодення-майбутнє. Передумовами були не причинно-наслідкові, каузальні, явища, вони були визначені космічним порядком, який мислився замкнуто, циклічно. Однак, вже в V столітті Блаженний Августин розуміє час лінійно, як пряму лінію. Інакше і бути не могло, тому що вся історія людства розглядалася з точки зору християнської теології, відправною точкою якої були конкретні події – акт Творіння, народження Спасителя, його Пристрасті і подальша історія очікування Другого пришествя і настання тисячолітнього царства Божого на Землі. Зрозуміло, що подібний причинно-наслідковий зв'язок можна було сприймати тільки лінійно. Хоча спадщину Античності у

вигляді циклічного сприйняття часу зжити протягом Середньовіччя так і не вдалося. Це й не дивно, враховуючи, що циклічні за характером події супроводжували людину на кожному кроці, будь то в повсякденному житті (зміна часів року) або церковної (кругообіг церковного календаря).

Філософія. Незважаючи на всі спроби відректися від язичницької спадщини античної епохи, саме творчість Аристотеля і Платона, за словами Вікторії Уколової являли собою ті самі «... дві вершини, обігнути які не могла у своєму розвитку філософська думка середньовічного Заходу...». Це дійсно так. Втім, аж до кінця епохи раннього Середньовіччя антична спадщина мала не абстрактно-філософське, а практичне богословське значення в христології та віровченні. Саме в ньому отці церкви і просто богослови шукали логіко-філософське підтвердження тим чи іншим тлумачень Святого Письма. Саме таким чином і зберігалася ця спадщина, реалізуючись на практиці і чекаючи часу свого справжнього гуманістичного відродження в XV–XVI ст.

Поки ж, в ранньому Середньовіччі складається тип формального мислителя, мислителя за логічно заданими параметрами. Йде кодифікація вченої традиції, індивідуальність поступово зникає з вчених праць. Формується певна обумовленість церковної доктрини якоюсь кодифікацією. Виникає класичний тип середньовічного схоласта:

*«Я не скажу нічого свого, але в міру сил зберу воедино і представлю в сти-
слому викладі те, що було розроблено випробуваними наставниками»*

Іоан Дамаскін

Не дивно, що вивчення філософії близько 1000 р. було досить своєрідним і носило більше утилітарний, споживчий характер. Все зводилося не до критичного осмислення (і взагалі осмислення) древніх авторів, а до використання їх текстів як вправ у логіці, системі доказів, засвоєнню в кінцевому рахунку методу їх мислення. І, на відміну від Аристотеля і Платона, це потрібно було аж ніяк не для вирішення глобальних проблем, а всього лише як інструмент для

*«... нескінченних дискусій, під час яких противники змагалися в хитроумії
міркувань»*

Едмон Поньон

Як результат – виникнення в Середньовіччі витончених систем мислення. В античну епоху культура мислення досягла найтоншої форми у вигляді неоплатонізму, коли слово досягає такого рівня абстракції, що стає зрозумілим лише дуже вузькому колу інтелектуалів. Цей результат відбувається зі специфіки процесу пізнання в античному світі, при якому ім'я речі (слово) відображало її сутність.

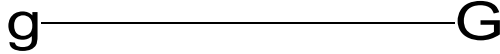
У ранньому Середньовіччі ця найтонша матерія пізнання втратила можливість подальшого еволюціонування через відсутність інтелектуалів, здатних для початку осягнути той самий найвищий рівень абстракції, а потім і розвивати його, по можливості. В результаті культура мислення виродилася в культуру красномовства. Думка не обов'язково повинна була рухатися вперед. Достатньо було, щоб вона рухалася в колі якихось універсалій (понять), не претендуючи на вихід за його межі. Звідси і завдання педагога раннього Середньовіччя, вираже-

на, зокрема, у Ісидора Севільського. Завдання не в тому, щоб відкрити нове, а в тому, щоб розсортувати, систематизувати вже відоме найкращим чином.

Все або майже все, про що йшлося в цьому розділі, стало відомо нам завдяки джерелам, що описували виключно життя і діяння вищого шару суспільства того часу. Що до більшості, яку складали прості обивателі – селяни, ремісники, торговці, прислуга, то ця «мовчазна більшість» середньовічного суспільства заговорила після того, як представникам французької історичної «Школи Анналів» на їхню особисту думку, вдалося встановити контакт з цією більшістю. Думається, що мова все-таки повинна йти про епоху Капетингів, не раніше. Каролінгська, а тим паче меровінгська «більшість» як і раніше мовчить і, на жаль, навряд чи коли-небудь заговорить в повний голос.

g—————G

ЛЕКЦІЯ 19

Візантія в V – першій пол. VII ст.

Історія Візантії довгий час страждала: «... від байдужості або недоброзичливості письменників західних, від неприготовленості і довгої незрілості російської науки». І в історіографії Нового часу Візантія представлялася «... чимось... сухим, нудним, попівським, і не тільки нудним, але навіть чимось жалюгідним і підлим»

Костянтин Леонтьєв

Набагато більш розгорнута, але схожа оцінка міститься у фундаментальній історіографічній роботі акад. Владислава Бузескула: «... візантійська історія і на Заході, і у нас [в Росії] довго була в зневазі: Візантія вселяла до себе мало інтересу і симпатій. У суспільстві до неї панувало негативне ставлення. У 30-х рр. минулого століття П.Я. Чаадаєв, відомий західник, друг О.С. Пушкіна, називав Візантію «розтлінною», «жалюгідною», «презирливою». І тільки в останні десятиліття XIX століття інтерес до Візантії став поступово зростати як у Східній, так і в Західній Європі.

Хронологія Візантійської імперії має свою внутрішню періодизацію, не пов'язану з тією, яку ми розглядали для Західної Європи. Це обумовлено тими відмінностями історичного та соціально-економічного порядку, які виключають Візантію з тієї, загалом-то, універсальної моделі політогенезу, яка була характерна для західноєвропейських держав епохи раннього Середньовіччя. Якщо спадкоємність зв'язків з Римською імперією для германських королівств в очах сучасників скоріше була бажаною, а для нас вона вимагає пояснень і, за своєю суттю, є непрямую, то для Візантії ця спадкоємність була абсолютно органічною, несуперечливою, і до VII століття включно держава як і раніше називається Східною Римською імперією. Візантія фактично більш ніж на тисячу років продовжила існування Римської імперії, очоливши, таким чином, список імперій-довгожителю в історії людства. І не дивно, що англійський історик Едуард Гіббон у своїй книзі «Історія занепаду і падіння Римської імперії», написаної в XVIII столітті, доводить цю історію до 1453 року, коли Візантія, обмежена на той час стінами Константинополя, впала під напором турків-османів. Тим самим Візантія не доживає до кінця епохи Середніх віків, і в цьому також можна бачити її своєрідність і відмінність від решти Європи.

І все ж необхідно визначитися з хронологією Візантійської імперії. Традиційно вона ділиться на три періоди. *Перший період* охоплює **V – першу половину VII століття**, протягом якого в джерелах вона як і раніше називається Східною Римською. *Другий період*, коли власне і з'являється середньовічна феодальна держава, яка відтепер називається Візантія, датується **другою пол. VII–XII ст.** І, нарешті, *третій період* – **XIII – середина XV ст.** (виходить за рамки нашого курсу), є епохою поступового занепаду Візантійської імперії, який закінчився її загибеллю.

За свою історію Візантія пережила три періоди піднесення і розквіту. Один з них пов'язаний з правлінням імператора Юстиніана I в VI ст. Другий – час правління Македонської династії в X–XI ст. Його закінчення в цілому збігається з завершенням епохи раннього Середньовіччя, оскільки пов'язане з битвою при Манцикерті в 1071 р., за підсумками якої Візантія, зазнавши поразки від турків-сельджуків, втратила майже всі свої азійські володіння. Виділяється і ще один період піднесення Візантії. Це епоха імператорів з династії Комнінів (кінець XI–XII ст.), яка також виходить за рамки історії раннього Середньовіччя.

Східна Римська імперія, на відміну від Західної, цілком благополучно пройшла досить неспокійне V століття і після відходу вестготів з території Балкан греко-римська цивілізація, починаючи з VI ст., вступає в перший період свого розквіту, демонструючи політичну стійкість, соціально-економічну життєздатність, культурну пластичність. Причини такої структурної резистентності і заснованого на ній подальшого прогресивного розвитку криються у двох факторах, властивих саме Східній Римській імперії. Якщо зовсім коротко, гранично узагальнюючи, то це багатство і дипломатія. Зовнішньополітичні проблеми успішно вирішувалися за допомогою армії і грошей, а при необхідності і дипломатії, в мистецтві якої візантійцям не було рівних.

Наведемо лише один приклад. З гунами, що наводили жах на більшу частину Європи, візантійці (вони себе називали римляни, по-грецьки – ромеї) зуміли врегулювати відносини саме за допомогою грошей і дипломатії. В 40-х рр. V ст. щорічно як данина гунам виплачувалося 6 тис. фунтів золота (~ 2 тонни). І цей, дійсно гігантський обсяг, в бюджеті імперії становив всього 2,2% річного доходу, який обчислювався сумою в 270 000 фунтів. При цьому, 45 000 йшло на утримання візантійської армії.

Візантію можна назвати країною міст. Великі міста залишаються великими. Олександрія, Антіохія, Кесарія, Єрусалим як і раніше славляться красою своїх палаців і храмів, розкішно і благоустроєм. Повна спадкоємність з античністю в ранньовізантійський період сприяла тому, що всі досягнення в інфраструктурі античних міст зберігалися: водопровід, лазні, цистерни для води, каналізація. Те ж саме стосується вигляду ранньовізантійського міста. Типовою була головна вулиця, вимощена мармуром, обрамлена з обох сторін колонами. У місті Сарди, середньому по розмірам, ширина такої вулиці становила 12 метрів, при цьому пішохідні доріжки мали по два метри з кожного боку і були прикрашені мозаїкою.

У переліку міських центрів Східної Римської імперії особливе місце посідає столиця – Константинополь. Якщо в Римі V століття число окремих будинків становило 1797, то в Константинополі – 4388. При Феодосії II (408–450 рр.) був здійснений грандіозний проект зі спорудження нової лінії фортечних стін. Нові стіни Константинополя представляли собою потужну лінію оборони довжиною 5,5 км, в якій було обладнано близько 100 веж. Будівництво велось під керівництвом Антемія, префекта преторія Сходу, і було завершено всього за п'ять років – з 408 по 413 р. Надалі «Феодосієві» стіни захищали місто протягом тисячі років, аж до самого кінця історії Візантії (табл. X, 2).

Всього в ранньовізантійський період в імперії налічувалося понад тисячу міських центрів, населення яких становило від тисячі до 300 000 жителів. Приблизно чверть всього населення імперії проживало в містах і це дуже високий показник урбанізації суспільства, ступінь якої зазвичай пропорційна концентрації торгових і ремісничих структур. Географія Візантії ставила її в надзвичайно вигідне становище як центру торгівлі. Фактично імперія була єдиним транзитним маршрутом, по якому здійснювалися контакти зі Сходом, аж до Східної Африки, Цейлону і далі до Китаю. Торгові шляхи з хорошою інфраструктурою забезпечували купецьким караванам досить комфортне і безпечне переміщення. Одним з таких караванних шляхів був знаменитий Великий шовковий шлях. Завдяки флоту Візантія повністю контролювала морську торгівлю в Середземному і Чорному морях. Візантійський солід був універсальною золотою монетою, що мала ходіння від Ірландії до Китаю.

У спадкуванні імператорського титулу Візантія продовжувала традиції пізньої Римської імперії, коли імператором міг стати представник практично будь-якого стану. Саме так, на початку VI століття, із середовища військових висунувся якийсь Юстин.

Як повідомляє Прокопій Кесарійський, наше найважливіше джерело з історії Візантії V–VI ст. ще наприкінці правління імператора Лева (457–474 рр.), до Константинополя в пошуках щастя прибули три брати-селянина, іллірійці за походженням. Одного з них звали Юстин. Рухаючись вгору по кар'єрних сходах, цей неписьменний чоловік дослужився до начальника гвардії наприкінці правління імператора Анастасія I (491–518 рр.). А після смерті Анастасія був проголошений імператором (518–527 рр.). Сталося це на столичному іподромі, цьому своєрідному парламенті Східної Римської імперії. Вважається, що Юстин був обраний як противага потужної партії сенаторського землеволодіння. Залишаючись безграмотним до кінця днів, для підпису державних документів використовував дерев'яну дощечку з вирізаним трафаретом необхідного поєднання букв.

Наступником Юстина став його племінник Юстиніан I Великий (527–564 рр.), один з найвидатніших візантійських імператорів. Юстиніана вважають особистістю досить суперечливою. Державник з чіпким і гострим розумом, імперським мисленням, невтомний реформатор, – всі ці якості уживалися в одній особі з підступністю, цинічністю, жорстокістю. Будучи людиною з народу, Юстиніан і приніс з собою у владу те, що називають свіжою, «народною кров'ю», яка в поєднанні з його природними талантами і сформувала особистість з новими поглядами на державу та її управління. Дивно вдалим, самотнім і творчим (якщо так можна сказати) доповненням до нового імператора стала його дружина Феодора. Легенди, що оточували цю жінку за життя і особливо після смерті, заважають відновленню істини в тому, що стосується її походження і роду занять (дочка доглядача звіринця, актриса бродячого театру, танцівниця, куртизанка), хоча багато чого з цього цілком могло поєднуватися в одній особі. Зрештою важливо те, що Феодора була жінкою, по-перше, дуже красивою і, як пише Прокопій, «... исполнена грации»..., а по-друге – розумною і надзвичайно вольовою, і в цьому останній якості вона перевершувала і оточення імператора, і його самого.

Найбільш яскравим прикладом відваги і рішучості Феодори є її дії під час повстання Ніка в Константинополі в 532 р В якийсь період часу ситуація склалася настільки критична, що Юстиніан і його наближені навіть збиралися покинути столицю. Феодора звернулася до них з промовою, і серед іншого в ній були і такі слова:

«Тепер... не час міркувати, чи пристойно жінці проявити сміливість перед чоловіками і виступити перед оробілими з юнацькою відвагою... Тому, хто з'явився на світ, не можна не померти, але тому, хто царював, бути втікачем нестерпно... Якщо ти бажаєш врятувати себе втечею, василевс, це не важко. У нас багато грошей, і море поруч, і судна є. Але дивись, щоб тобі врятованому, не довелося віддати перевагу смерті над порятунком. Мені ж подобається давній вислів, що царська влада – прекрасний саван».

Прокопій Кесарійський. Війна з персами (I, XXIV, 33–37)

Неважко здогадатися, що після цих слів імператор і його наближені змінили своє ставлення до подій.

Юстиніан і Феодора виявилися виключно вдалим політичним дуєтом, прекрасно гармоніюючи і доповнюючи один одного як у справах добрих, так і в інших. Незважаючи на те, що оточуючим вони здавалися чи не абсолютними протилежностями

«... і образом думок, і образом дій»..., але *«... вони у своєму спільному житті нічого не робили один без одного».*

Прокопій Кесарійський. Таємна історія (X, 14)

Напевно, цей шлюб царствених осіб був заснований ще й на взаємних почуттях. У всякому разі, після смерті Феодори в 548 р Юстиніан залишався вірним її пам'яті, так і не вступивши в повторний шлюб (табл. X, 3).

Внутрішня політика і соціальна структура ранньої Візантії. Питання державного управління та суспільного устрою вирішувалися, в тому числі, і за допомогою вельми оригінального інституту. В VI–VII ст. роль своєрідного парламенту виконував столичний іподром. Тут проводилися змагання колісниць. Відповідно, у кожній команди була своя група вболівальників. Ці групи називалися *партії цирку*, або *факції*. Кольори партій відповідали кольорам, в яких виступали наїзники команди, за яку вболівала та чи інша партія. Найбільш впливовими і популярними були партії зелених – прасини, і синіх – венети. При цьому не можна говорити про те, що одна з партій представляла якусь одну соціальну страту. У кожну з них могли входити представники різних соціальних верств. На іподромі встановлювалося безпосереднє спілкування імператора з народом. Тут же відбувалося проголошення імператора. Всякий раз, коли народ хотів звернутися з якимось проханням до імператора, висловити йому свої проблеми, використовувалися ігри на іподромі.

У пізніший період, після VII століття, суспільно-політична роль партій була втрачена, і факції перетворилися на парадні і чисто спортивні церемоніальні організації.

Говорячи про соціальну структуру візантійського суспільства, потрібно відзначити її значну розвиненість. Прокопій Кесарійський виділяє для Константинополя 12 станів (сенатори, духовенство, чиновництво, військові, ритори, філософи, адвокати, вчителі, торговці, ремісники, біднота і театральний стан). Якщо адаптувати цей перелік до реалій нинішньої історичної науки, то він знайде наступний вигляд: аристократія, торговці і ремісники, інтелігенція, духовен-

ство, люмпен-пролетарі, раби. Соціальні перегородки у візантійському суспільстві було легко подолати, а вертикальна мобільність не йде ні в яке порівняння з варварськими королівствами Західної Європи. Запаморочлива кар'єра Юстина – неписьменного іллірійського селянина, який став імператором – яскраве тому підтвердження.

Сенат в ранній Візантії не грав помітної політичної ролі в порівнянні з Римом.

Люмпени в Константинополі також відрізнялися від люмпенів Риму. Перші наближалися за своїм виглядом до найбіднішого трудового міського населення. Тоді як римські пролетарі відомі своїм презирством до всякого праці і фактично паразитували на суспільстві.

Торговці і ремісники. Ремесло у Візантії було як державним, так і приватним. Працівник державної майстерні (а такими були найбільш великі і важливі в економічному відношенні), опинившись в цій державній корпорації, не міг її покинути, хіба тільки знайшовши собі заміну. У правовому відношенні працівниками були як вільні люди, так і раби.

Серед торговців найбільш різноплановою за своєю діяльністю була категорія т.зв. *аргіропратів*. Вважається, що вони були лихварями, міняйлами і навіть ювелірами. Їм були властиві також функції кредиторів і, таким чином, аргіропратів цілком можна вважати візантійськими банкірами.

Вельми представницьким був прошарок т.зв. *навікуляріїв* – судновласників. Цьому сприяла розвинена морська торгівля і, відповідно, наявність великого флоту.

Існувала також група осіб *вільних професій* – *інтелігенція*, до якій належали вчителі, лікарі, адвокати, архітектори.

Рівень розвитку *товарно-грошових відносин* був високим. Досить перерахувати види фінансових операцій – вклади під відсотки, здача активів (золота і срібла) на зберігання, купівля-продаж, що здійснюється через третіх осіб із заставою або без нього, позички під відсотки або під заставу, гарантування сплати боргу.

Зовнішня політика. У сприйнятті сучасників у цей період Візантія як і раніше була Східною Римською імперією, єдиною законною спадкоємицею Риму. Юстиніан – виходець з провінції Іллірик, з дитинства говорив латиною, так і залишився до кінця життя швидше римлянином, ніж греком. І його політична ідея відродження Римської імперії – яскраве тому підтвердження.

Своя героїчна епоха, свій «золотий вік» є у більшості сучасних держав Європи. Велич такої епохи не може гарантувати тільки лише великий правитель. І ця велич не може вичерпуватися тільки його самотньою фігурою, хоча б і монументальною. І ось поволі, якимось дуже своєчасно поруч з таким правителем раптом з'являється ціла плеяда талановитих сподвижників і помічників. Індивідуальні здібності сильного лідера формувати відповідне оточення безперечні. Однак паралельно з цим діють і інші закони, що диктуються логікою історичного процесу, при цьому самі вони погано піддаються аналітичним і формально-логічним процедурам пізнання. Загальновідомо, наскільки «вдало збіглися» в синергії дві особистості – Юстиніан і Феодора. Ось і в їх оточенні не було нестачі в неабияких фігурах. В тому числі і в полководцях.

Одним з таких фігур був Велізарій, виходець з провінції Мезія, етнічне походження якого так і залишилося неясним. Ця людина, почавши службу при Юстині простим солдатом, при Юстиніані став командувачем армією. Він дуже близько сприймав ідею Юстиніана про «відновлення імперії двох океанів». Сенс її був простий і полягав у поступовому відвоюванні всіх тих територій, які колись входили до складу Римської імперії і де зараз розташовувалися пухкі, німічні і малопривабливі королівства завойовників-германців.

Почати було вирішено з Північної Африки, де гігантську територію контролювало, по суті справи, одне-єдине королівство – Вандальське. Кампанія Велізарія в Північній Африці була швидкоплинною і зайняла фактично один рік (**533–534 рр.**). Армія останнього короля вандалів Гелімера була розбита в польовій битві, після чого була захоплена і столиця королівства – Карфаген. Велізарій відсвяткував тріумф за старим римським звичаєм. Від свого будинку в Константинополі він йшов до іподрому, ведучи за собою Гелімера, а за ними везли величезну здобич. Юстиніан обійшовся з переможеними милостиво. Гелімер отримав у довічне володіння маєток в Малій Азії. З полонених вандалів склали 5 полків і доручили їм охорону сирійського кордону.

Трофеї, привезені Велізарієм і виставлені на іподромі Константинополя, містили в тому числі і золоті посудини Єрусалимського храму. Ця історія гідна пера романіста. Після придушення іудейського повстання і руйнування храму в 70 р., командувач римськими військами і майбутній імператор Тит вивіз священні посудини в Рим. У 455 р. вандали, що розграбили Рим відвезли з собою в Африку і ці судини. Звідси вони і потрапили через 80 років до Константинополя. Іудеї, які впізнали судини, звернулися до Юстиніана з проханням повернути їх на історичну батьківщину, мотивуючи це тим, що посудини можуть принести нещастя, якщо будуть знаходитися не там, куди їх визначив цар Соломон. Юстиніан вняв проханням іудеїв і дозволив відправити цю частину видобутку в Єрусалим.

Підкорення остготської Італії виявилось справою значно важчою і зайняло 20 років – з **535 по 554 р.** (див. розділ «Остготи і королівство остготів»).

На місці королівства остготів в **584 р.** був заснований екзархат (провінція) з резиденцією екзарха в Равенні. Сам екзарх (намісник) був вищою посадовою особою візантійської адміністрації, що поєднувала в собі цивільну (адміністративну і судову) і військову влади.

Останньою римською провінцією, яку спробував повернути Юстиніан, стала Іспанія. Однак було очевидно, що на підкорення всієї Іспанії і, відповідно, розгром королівства вестготів сил у Візантії вже не вистачить. В результаті війни, що тривала в 552–554 рр., територія, яку вдалося відвоювати Юстиніану, займала в основному південно-східну частину Піренейського півострова (табл. I, 2).

Однак крім тих напрямків зовнішньої політики, які перебували в руслі ідеї про відродження імперії, було і ще одне, що вимагало масу сил і ресурсів. Перська імперія Сасанідів на сході – єдиний противник, визнаний рівним Візантії. Якщо Юстиніан мріяв про велич Римської імперії, то шах Хосров I *Ануширван* (**531–579 рр.**) – імперії Ахеменідів.

Загалом боротьба Візантії та сасанідського Ірану геополітично нагадувала протистояння Риму та Парфії. До того ж і Візантія, і Сасаніди були прямими спадкоємцями цих великих імперій. Основними районами бойових дій були Вірменія, Північна Месопотамія, Сирія. Противники в цілому були приблизно рівні під силу, тому боротьба велася без будь-якої глобальної, незворотної пере-

ваги однієї зі сторін. Період найбільш активного протистояння охоплював **540–545 рр.** Однією з помітних подій стало захоплення персами Антіохії (542 р.) і безуспішна облога Едесси (545 р.). В **547–557 рр.** театр військових дій переміщується в Закавказзі (Вірменія, Іберія, Лазіка). Нарешті в **562 р.** протиборчі сторони уклали мир на 50 років.

Підсумки зовнішньої політики Юстиніана (табл. XI, 1) оцінюються неоднозначно. Історики дорікають імператору в розпорошенні сил. Замість реагування на реальні загрози з півночі (слов'яни, авари) і особливо зі сходу (перси), він відволікався на германців, які нічим не загрожували. Однак військово-економічний ресурс Східної імперії був настільки великий, що вона, хоча часом і діючи на межі сил, цілком справлялася з усіма зовнішніми загрозами аж до кінця XI ст.

Згодом території, завойовані Юстиніаном за 20 років, втрачалися поступово, протягом 500 років. Північна Африка утримувалася до **670 р.**, коли в результаті арабського завоювання увійшла до складу Халіфату. При цьому Карфаген чинив опір до **698 р.** Землі, завойовані в Південній Іспанії, протистояли вестготам до **629 р.** Найдовше візантійський вплив зберігався в Італії, хоча територіальні втрати імперія зазнала вже після 568 р. у зв'язку з навалою лангобардів, тобто чи не відразу ж після завоювання королівства остготів. У **IX ст.** після 40-річного завзятого протистояння Візантія була змушена поступитися арабам Сицилією. У **879 р.** впав останній оплот імперії на острові – знамениті Сіракузи. Венеція зберігала залежність від Візантії, нехай і формальну, до **кінця X ст.** Останні володіння в Італії – Калабрія і Апулія – тільки в **середині XI ст.** були поступлені норманам.

Законотворчість. Одним з найважливіших досягнень в області внутрішньої політики і державного устрою правління Юстиніана було реформування законодавства, в результаті чого виникла система римського права – юридична основа державного устрою в країнах сучасної континентальної Європи (т.зв. романо-германська правова сім'я).

Чинна на момент воцаріння Юстиніана правова структура являла собою величезне, неупорядковане зібрання документів, яке накопичувалося протягом всієї історії Риму починаючи з «Законів Дванадцяти таблиць» V ст. до Р.Х. Знайомство з цим матеріалом для окремо взятого судді або адміністратора було справою абсолютно безнадійною. І ось, указом Юстиніана від 15 грудня 530 р. була створена комісія з упорядкування юридичної спадщини. Її очолив Трібоніан – видатний юрист і державний чиновник. Комісія повинна була розібрати і систематизувати приблизно дві тисячі книг. За підрахунками сучасних дослідників, цей обсяг відповідав обсягу нинішніх 3000 друкованих аркушів. Всього за три роки, без перебільшення, титанічна робота була завершена, і 16 грудня 533 р. з'явився Звід цивільних законів (Дигести Юстиніана), що складався з трьох частин:

- Кодекс (Юстиніана) об'єднав в собі укази імператорів (так звані імператорські конституції) з часів Адріана до 533 року;
- Дигести (Юстиніана) містили уривки з творів римських юристів з цивільного та кримінального законодавства;
- Інституції – скорочена версія перших двох частин, фактично являла собою підручник права.

Незабаром після виходу Дігест в школах було введено вивчення права. Курс був розрахований на п'ять років.

Це законодавство – юридична база під ідею Юстиніана про відродження Римської імперії, це його мрія про всесвітній християнський римський порядок. Досконалість структури і змісту кодексу Юстиніана доводиться тим, що закон застосовувався і на Сході, і на Заході протягом Середніх віків і Нового часу.

Серед численних візантійських авторів, які писали про епоху Юстиніана, основним джерелом по праву називають праці Прокопія з Кесарії (~500 – після 565 рр.). Його «Історія воєн» містить книги трьох циклів – «Війна з персами», «Війна з вандалами» і «Війна з готами». Зовсім окремо стоїть «Темна історія», жанр якої іноді визначають як політичний памфлет. У повній відповідності з назвою, праця має подвійне дно, бо була написана без особливої надії те, що стане відомою широкому загалу ще за життя Юстиніана. Справа в тому, що в цій книзі Прокопій обрушує на голови царственного подружжя звинувачення у всіх мислимих гріхах, які тільки можуть бути властиві людській особистості. Багато з того, про що пише Прокопій, було справедливим. Але була в цих звинуваченнях і неправда, і відвертий наклеп. Особливим брудом відрізняються обвинувальні пасажі Прокопія на адресу Феодори. В цілому ж «Темна історія» – це надзвичайно цінне джерело абсолютно новаторського жанру, який чудово доповнює всю літературну спадщину цього надзвичайно талановитого письменника та історика.

Ще одним великим істориком, молодшим сучасником Прокопія, був Агафій з Мірини (536–582 рр.). Його праця «Історія воєн Юстиніана» стала фактичним продовженням і доповненням військово-історичного напрямку у творчості Прокопія.

Позиції Східної Римської імперії на сході зміцнилися в роки правління імператора Маврикія (583–602 рр.). Не в останню чергу це стало можливим завдяки міжусобиці, що охопила Персію після смерті Хосрова I. Кінець тутешній смуті був покладений тільки в 595 р., після того як на престіл Сасанідів зійшов Хосров II *Парвез* (590–628 рр.). Цій людині, вигнаній зі своєї країни, свого часу імператор Маврикій надав притулок. Хосров навіть одружився на дочці імператора, а коли повернувся на трон, то характер відносин між монархами визначав і відносини між державами. Візантія отримала великі території на сході Малої Азії, втрачені при Хосрові I (Вірменія, Іверія).

За правління Маврикія вектор зовнішньої політики переміщується на Балкани, де розгортається протистояння з аварами, в союзі з якими, а іноді і самостійно, але незмінно проти Візантії, виступають слов'яни. Боротьба йде зі змінним успіхом майже аж до смерті Маврикія. У 600 р. укладено мир, за яким межа між землями імперії та аварами була встановлена по Дунаю.

В 602 р. імператор Маврикій був убитий в результаті повстання армії на Дунаї, солдати якої проголосили імператором центуріона Фоку.

Оцінки діяльності, та й самої особистості Маврикія, у істориків часом діаметрально протилежні. Ось одна з них: *«Скромний провінціал, піднесений примхою долі на трон імператорів, Маврикій засвідчив вузькість свого кругозору і мізерність розуміння свого високого жереба в заповіті»*. , в якому він хотів розділити всю імперію між своїми шістьма синами, розглядаючи імперію як своє надбання, яким можна розпорядитися як своїм сімейним добром» (Ю. Кулаковський).

З іншого боку, імператору приписують якості *«... чесного і благонастреного правителя, який не щадив сил і засобів, щоб підтримати розхитаний лад імперії...»*. Разом з тим, як пише далі Ф.І. Успенський, *«... він був вельми лицеприятний до своїх родичів, яким роздавав посади і почесні титули і дарував землі і палаци в столиці»*.

Незважаючи на славу військового реформатора і теоретика (Маврикію належить твір «Стратегікон», що представляє собою значний внесок у історію військової думки), саме в армії Маврикій не був популярний через вимогливості по частині дисципліни. Недолюблювали імператора і в народі, зокрема через приписувану йому скупість. Так, він відмовився сплатувати викуп аварському хану за 12 тис. полонених. В результаті всі вони були страчені. І на завершення наведемо ще оцінку стану візантійського суспільства, яку дав історик Феофілакт Сімокатта (**580 – після 630 рр.**), сучасник подій:

«Уряд Маврикія був поганий, непопулярний, обтяжливий. Почуття патріотизму не було ні в одному стані, не існувало уз єдності між государем і підданими, не було спільних інтересів між урядом і народом...»

Феофілакт Сімокатта

Як би не оцінювати особистість і підсумки правління Маврикія, але подальше восьмирічне правління Фоки було одним з найгірших періодів в історії Візантії раннього Середньовіччя. У країні запанував режим терору, переслідувалися і знищувалися фізично прихильники попередньої влади. Фока скасував титул Вселенського патріарха і визнав першість Римської церкви в християнському світі. У **610 р.** він був повалений і страчений. Рух проти узурпатора очолив син екзарха Африки Іраклій.

У період правління Іраклія I (**610–641 рр.**) знову загострюються відносини з Сасанідами. Після вбивства Маврикія, його зять Хосров II використовував це як привід і відновив наступ на володіння Візантії в Передній Азії і на Близькому Сході.

У **611 р.** Візантія втратила Антіохію разом з Сирією. У **612 р.** – південний схід Малої Азії. У **613 р.** – Дамаск. **22 травня 614 р.** – Єрусалим, взяття якого супроводжувалося страшним розгромом, що тривав три дні. Доля християнського населення опинилася в руках іудеїв, які повною мірою цим скористалися. З приблизно 90 тис. християн 2/3 було вбито. Причину подібної жорстокості вбачають в антиіудейській політиці, яку проводив імператор Фока. Переможці розграбували і розорили християнські святині, зокрема, храм Гробу Господнього. Багато реліквій, і серед них Хрест Господній, були вивезені персами.

Територіальні втрати продовжувалися. У **618 р.** перси захопили Александрію, а наступного року вже весь Єгипет. У **617 р.** загін персів дійшов до Халкедона, розташованого навпроти Константинополя, на азійському березі Босфору. Відчайдушна спроба Іраклія вступити в переговори з Хосровом II закінчилася жорстоким приниженням – все посольство з 70 найважливіших осіб було закуто в кайдани і посаджено в темницю. Відповідь перського царя на прохання Іраклія, в якій імператор апелював до божественного заступництва, була гордовитою і різкою: *«Якщо Христос не міг врятувати себе від євреїв, які вбили його на хресті, то як же він допоможе вам?»*.

Саме в цей час Іраклій готує перенесення столиці в Карфаген, центр екзархату Африка. Силу духу і рішучість захищати Константинополь в імператора вселив патріарх Сергій. А коли візантійські кораблі, навантажені скарбами готувалися до відплиття в Африку, були розбиті бурєю, це було прийнято за прояв божої волі.

Становище ускладнювалося наявністю небезпеки з півночі, з боку слов'ян і аварів. Іраклій вирішує забезпечити Візантію з цього напрямку, щоб зосередити всі сили на сході. Мова могла йти тільки про замирення за допомогою грошей, але ніяк не сили. Авари, бачачи слабкість імперії, вели себе зухвало. І тільки після декількох невдалих спроб в **620 р.** був укладений мир на дуже важких умовах. Крім збільшення суми данини (до 200 000 золотих), до аварів відправлялися заручники, в числі яких був і побічний син імператора.

Проте це дозволило Іраклію почати наступ на сході. Протягом **622–625 рр.** він відвойовує Малу Азію, займає Вірменію, вторгається в північно-західні провінції Персії (Атропатена) і загрожує вже її центральним областям. Хосров II вдався до дипломатичних маневрів. Він перекупує союз з аварським каганом, і на літо 626 р. союзники планують атаку на Константинополь. Незважаючи на успіхи Іраклія в Малій і Передній Азії, азіатський Босфор і узбережжя Мармурового моря все ще перебували в руках персів.

У **626 р.** Константинополь обложений союзним військом, причому перси знаходяться на азіатському березі, а безпосередню облогу ведуть авари і слов'яни з європейського берега. При цьому авари мали в своєму розпорядженні цілком сучасну облогову техніку (зокрема, т.зв. тягові требюше; рис. 27). Облога виявилася швидкоплинною – 12 липня – 8 серпня, вельми напруженою і безрезультатною для союзників.

Рис. 27. Требюше – метальна зброя. Реконструкція

У **627 р.** Іраклій, поповнивши свої війська на Кавказі, починає знаменитий похід в серце Перської імперії. **12 грудня** на р. Тигр, поблизу стародавньої ассирійської столиці Ніневії, візантійська армія завдала персам нищівної поразки. Різдво і Новий рік Іраклій святкував в одному з палаців Хосрова.

Остаточний тріумф очікував Візантію після того, як у **лютому 628 р.** Хосров II був убитий своїм сином Кавадом.

Культура Візантії V – першої пол. VII ст. була міською культурою, у відмінність від переважно сільської, аграрної культури Заходу. При цьому міста були не тільки центрами ремесла і торгівлі, а й осередком матеріальних втілень культури, освіти і тими осередками, де зберігалася багата спадщина Античності.

Особисто Юстиніан був захоплений власними архітектурними проектами, які часом набували грандіозних масштабів. Архітектура стала частиною великої імперської програми Юстиніана. Це вимагало колосальних витрат. І тут ми знайомимося з ще однією непересічною особистістю, на які була багата епоха Юстиніана. Фінансовий геній Іоанна Каппадокійця, префекта Сходу, якого імператор призначив фактично відповідальним за фінансові надходження до скарбниці, при абсолютній безпринципності цього чиновника, дозволяв, тим не менш, успішно збирати податки, що давало Юстиніану можливість нести тягар гігантських витрат.

Шедеврами ранньовізантійської архітектури вважаються базиліка Сан-Вітале (св. Віталія) в Равенні з прекрасними мозаїками, в тому числі прижиттєвими зображеннями Юстиніана і Феодори, які наділені портретними рисами (табл. X, 3); монастир св. Катерини на Синайському півострові, де зберігаються найдавніші в світі ікони, написані в VI ст.; церква Св. Апостолів в Константинополі – місце поховання Феодори і багатьох імператорів Візантії.

Спорудження величного шедевра світової архітектури, храму Святої Софії – це діяння, безсумнівно, цивілізаційного масштабу. Навіть якщо б Юстиніан не зробив у своє царювання нічого більш примітного, він цілком міг претендувати на місце в когорті великих візантійських імператорів.

Перша версія храму була побудована ще при Костянтині і згоріла в 404 р. Відновлений Феодосієм II, храм був вдруге спалений в 532 р. під час повстання Ніка.

Будівництво нового храму почалося в 532 р. відразу ж після придушення повстання і велося дуже швидкими темпами. Часом, в процесі будівництва одночасно могло бути зайнято до 10 000 (!) чоловік. Сам Юстиніан щодня відвідував будівництво, відмовившись від звички післяобіднього сну. В інтер'єрі храму, його внутрішньому оздобленні використовувалися багато деталей, привезені зі зруйнованих язичницьких (античних) храмів Малої Азії та Близького Сходу. Так, величезні колони всередині центральної частини собору були взяті зі зруйнованого храму Зевса в Сирії (Баальбек), а також з Ефеса. Бронзові гравіровані двері привезені з Тарса, що в Кілікії, і т.д.

Зведення храму було завершено в грудні 537 р. Будівництво тривало 5 років 11 місяців і 10 днів. І вже на Різдво **537 р.** собор Святої Софії був освячений.

«Хвала Богові, який удостоїв мене докінчити таку справу!» – ці слова вимовив Юстиніан з амвона в день освячення храму.

Св.Софія, яка визначила остаточне торжество ідеї купольного храму, сама залишилася абсолютно індивідуальним, унікальним творінням, що стоїть майже поза всяких типологічних схем в історії архітектури. Величний храм, який стоїть досі, – чи це не свідчення міці імперії того часу! (Табл. X, 1; XII, 3–4).

Що стосується в цілому мистецтва VI століття, то його вже цілком можна називати візантійським, оскільки воно відокремилося від єдиної ще в IV–V ст. «середземноморської» культури, значною мірою заснованої на античній спадщині.

g ————— G

Візантія у другій половині VII ст. – XI ст.

Перепочинок після навали персів виявився для Візантії не надто довгий. У тому ж VII столітті на східних кордонах імперії з'явився новий ворог, ще більш небезпечний. Араби – кочівники-бедуїни Аравійського півострова – почали свій шлях до створення нової імперії тогочасного світу.

Вже в **633 р.**, через рік після смерті засновника ісламу пророка Мухаммеда, візантійська армія імператора Іраклія зазнала поразки від арабів під Дамаском. А в наступному **634 р.** відбулася вирішальна битва на р. Ярмук недалеко від Тиверіадського озера.

Ця битва вважається однією з найбільш кровопролитних за всю епоху арабських завоювань. Тричі візантійська кіннота перекидала арабів, однак, як свідчить одна з версій, дружини арабів, що стояли позаду утримували їх від втечі. Зрештою араби змогли відрізати кінноту від піхоти і завдати поразки противнику. Незважаючи на велику чисельну перевагу візантійців, результат битви вирішило фанатичне завзятість adeptів нової релігії і виникшая звідси всяка відсутність страху, що згодом стало настільки характерним для ісламу.

У **636 р.** араби захопили Дамаск, а з ним і всю Сирію. Іраклій відступив в Антіохію зі словами: «Прощай, Сирія, прощай назавжди!» У **638 р.** пав Єрусалим. У **640–641 рр.** араби осадили і взяли Олександрію.

Причини легкості, з якою Візантія втратила, а араби завоювали Сирію і Палестину, були як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку. Сучасники відзначали дивно апатичну поведінку Іраклія, який нещодавно здобув блискучу перемогу над персами. Жорстка політика влади по відношенню до місцевого населення і, перш за все, до іудеїв, сприяла відсутності будь-якого опору і навіть навпаки, у складі арабських загонів завжди знаходилося велике число іудеїв, які прекрасно знали свою країну, місцевості, дороги та ін. З іншого боку, було відомо ліберальне ставлення арабів до населення підкорених територій. Все це вельми нагадувало міжетнічні відносини у вестготському королівстві, що склалися напередодні арабського вторгнення на Піренейський півострів і сприяли швидкому розгromу вестготів.

До пори до часу араби-кочівники були абсолютно безпорадні в морській справі. Однак вони швидко вчилися, в тому числі і за допомогою населення, що зведе в мореплавання, яке жило на приморських територіях, захоплених арабами. І до кінця 40-х рр. вони вже могли змагатися з Візантією на морі. Результати не змусили себе довго чекати.

У **649 р.** арабами був захоплений о. Кіпр, а в **654 р.** – Родос.

Феофан Сповідник (кінець VIII – початок. IX ст.) розповідає історію про долю залишків Колоса Родоського, чії уламки лежали на землі вже вісім століть, після того як статуя звалилася в результаті землетрусу 227 р. до Р.Х. Завоювавши острів, араби продали ці залишки якомусь єврейському купцеві, який їх переплавив і вивіз на материк. При цьому для перевезення злитків бронзи довелося задіяти 900 верблюдів.

У **655 р.** араби завдали великої поразки грецькому флоту біля берегів Лікії, а навесні **672 р.** арабський флот вперше з'являється на виду Константинополя.

Це була кульмінація першої хвилі арабської навали на землі Візантійської імперії.

Семирічна блокада Константинополя тривала з **672 по 678 рр.** і протікала досить своєрідно. Щороку, з квітня по вересень араби безуспішно брали столицю в облогу, а на зиму йшли на острови в південній частині Мармурового моря, які служили їм базою. Своєрідною столицею на час облоги для арабів стало м. Кізик. Зрештою, не досягнувши успіхів, араби відступають. Їх флот біля берегів Памфілії гине в результаті шторму. Жорстоку поразку від візантійців зазнає і сухопутна армія, яка поверталась від Константинополя.

Замирення суперників тривало 30 років. Влітку **717 р.** величезна арабська армія знову підступає до стін Константинополя. За нею кількома днями пізніше підходить і величезний арабський флот. Ватажком арабів був знаменитий полководець Маслама. У **серпні 718 р.** настала розв'язка. Арабський флот був спалений грецьким вогнем. Нова арабська армія, що рухалася до Константинополя, була розгромлена візантійцями біля м. Нікомедія. Потому 12 місяців після початку облоги залишки ще недавно могутньої арабської армії пробираються назад до Сирії, а від флоту залишилося всього 5 кораблів. Лаври переможця арабів справедливо здобув новий імператор Лев III Ісавр (**717–741 рр.**).

«Перемогою християни були зобов'язані надійності стін столиці, мужності і мистецтву солдатів, моряків і інженерів, а також винахідливості дипломатів, однак, головним чином і без сумніву – самому імператору – людині виняткового розуму, енергії та вміння...»

Стівен Рансимен

У середині IX століття, після періоду, відомого як іконоборчий, що тривав півтора століття (див. нижче), в історії Візантії настає час нового політичного підйому. Він був пов'язаний з правлінням потужної Македонської династії (**867–1065 рр.**), представники якої надзвичайно зміцнили особисту владу василевса. У цей період імперія досягла такого рівня могутності, якого вона згодом вже ніколи не зможе досягти.

Успіхи в зовнішній політиці в значній мірі були підготовлені тим, що в **IX ст.** розпався халіфат Аббасидів, і у Візантії з'явилися прекрасні можливості для повернення до т. зв. *status quo ante bellum* – «становище, що було до війни». І дійсно, в **X в.** Візантія відвоювала у арабів величезні території, втрачені в VII ст., включаючи Вірменію, Кіпр, Сирію.

Імператор Костянтин VII *Багрянородний* формально правив у 913–920 рр. (будучи підлітком) і фактично в **945–959 рр.** належав до типу правителів-ерудитів, т. зв. «філософів на троні». Незважаючи на написаний Костянтином до певної міри теоретичний трактат «Про управління імперією», сам імператор був політиком малоспроможним і дивно байдужим до влади. У період його міжцарства – з 920 по 944 рр. трон узурпував Роман I *Лакапін*, за походженням вірменський селянин. Саме полководець Лакапіна, теж вірменин Іоанн Куркуас, зумів відвоювати у арабів великі території на сході Малої Азії.

Син Костянтина Багрянородного Роман II (**959–963 рр.**) був також посереднім політиком, як і його батько. Однак в його оточенні опинився вельми здібний полководець – Никифор Фока. У **960–961 рр.** він зміг повернути імперії

острів Крит, в **січні 962 р.** – Кілікію, а в грудні того ж року візантійська армія вступила у відвойований Алеппо.

Невелика перерва у відновленні впливу Візантії на Сході була пов'язана з раптовою смертю Романа II (**963 р.**). Фока повернувся до Константинополя, щоб стати імператором, а потім продовжив свою політику реставрації могутності Візантії. У **964 р.** він захоплює Кіпр, у **969 р.** – Антіохію.

У **969 р.** Никифор II Фока був убитий своїм племінником, якого звали Іоанн Шемішкік, більше відомий як Іоанн Цимісхій. Новий імператор у зовнішній політиці продовжив справу Фоки і, треба сказати, вельми успішно.

Успіхи Візантії досягли кульмінації в **975 р.** До цього часу були захоплені великі райони в Сирії і Палестині – Баальбек, Дамаск, Тіверіада, Кесарія, Назарет. Залишалося зовсім небагато до Єрусалиму.

У **976 р.** Іоанн I Цимісхій раптово помер, повертаючись з походу проти арабів. У тому ж році імператором був проголошений Василь II.

«... енергійна, малоросла людина, чіпка воля якої була цілком орієнтована на дію, і який боявся лише одного – промов і «безплідної балаканини»

Луї Альфан

Однак перші 15 років правління Василя не давали приводу для оптимізму. Власне, 10 років були витрачені тільки на встановлення одноосібної влади і її зміцнення в боротьбі з повстаннями, військовими невдачами, різними лихами.

Наприкінці **IX – початку X ст.** Візантія отримує дуже серйозного і небезпечного противника на півночі. Протягом 30 років імперія веде важкі війни з Болгарією, що знаходилася на вершині могутності.

Стародавні болгари («праболгари» або «протоболгари») – тюркомовний кочовий народ. З середини VI ст. входили до складу держави Тюркський каганат. Через сто років, в 60-і рр. VII століття, частина болгар під проводом хана Аспаруха рушила на захід і, досягнувши Нижнього Дуная, осіла десь в цьому районі (країна Онглос). Розселившись на землях слов'ян, болгари поступово були ними асимільовані, наділивши знову утворений таким чином етнос своїм ім'ям. К VIII століттю складається болгарська держава, починається історія Першого Болгарського царства (VIII–XI ст.). Відносини Візантії з болгарами склалися по-різному. На протязі VIII століття болгари виступали в основному як союзники імперії, зокрема, під час 2-ї облоги Константинополя арабами 717–718 рр. Однак потім відносини змінилися, ставши ворожими. Перші серйозні зіткнення імперії з болгарами датуються початком IX ст., т.зв. болгаро-візантійська війна 807–815 рр.

Правління царя Симеона (**893–927 рр.**) прийнято вважати «золотим століттям» ранньої болгарської державності. У цей час протиріччя між Болгарією і Візантією знову загострилися і переросли у відкрите військове протистояння. Його кульмінацією стала битва на р. Ахелой (біля м. Анхіал) на чорноморському узбережжі сучасної Болгарії, на південь від м. Несебр. Візантійська армія була повністю розгромлена. Лев Диякон, мабуть, побував на місці битви через 60–70 років, пише:

«І тепер ще видно купи кісток у Анхіала, де було тоді безславно перерізано тікаюче військо ромейв»

Лев Диякон. Історія (VII, 7)

Подальші події розвивалися так, що виникла реальна загроза захоплення болгарами Константинополя. Однак у **травні 927 р.**, коли приготування Симеона до облоги столиці Візантії йшли повним ходом, болгарський цар

раптово помер. У тому ж році був укладений мир, за умовами якого завоювання Симеона були підтверджені, а крім того Візантія зобов'язалася платити болгарам щорічну данину.

Саме Василю II належало вирішити важку «болгарську проблему». Спочатку для нього все складалося вкрай невдало. У **986 р.** цар Самуїл Болгарський завдав поразки Василю в битві біля Траянових воріт. Болгари захопили Діррахій і все албанське узбережжя на північ до гирла Дрини.

На початку **90-х** Симеон напав на Південну Македонію, захопив Салоніки і потім вторгся в Аттіку і навіть на Пелопоннес. У Василя II в цей час були проблеми на інших фронтах. У **988–989 рр.** намісник Антіохії Варда Фока підняв заколот і спробував повалити імператора. У **994–995 рр.** Василю довелося відбивати атаки Фатімідів у Сирії. Але, впоравшись з цим, імператор поступово переламав ситуацію і в протистоянні з Болгарією.

У **996 р.** полководці Василя II завдали вельми болючої поразки військам Самуїла, причому останній ледь не потрапив у полон разом зі своїм сином. У **999–1002 рр.** була відвойована Фессалія, Діррахій. У 1005 році Самуїл спробував перехопити ініціативу і знову захопив Діррахій, Скоп'є і деякі міста в Фессалії.

Вирішальним у болгаро-візантійському протистоянні став **1014 р.** 29 липня дві армії зішлись в битві в горах Беласіц (битва при Клейдіоні). Болгари були розбиті. Василь II наказав засліпити 15 000 полонених, а з кожної сотні залишити 1 людину з одним оком як поводира. Ця похмура процесія вирушила пішки до двору свого царя. Згідно з офіційною версією, від цього жадливого видовища старий Самуїл помер через 2 дні (**15.09.1014 р.**).

На цьому закінчилася історія незалежної Болгарії (I Болгарського царства), північна межа імперії знову пройшла по Нижньому Дунаю, а Василь II отримав прізвисько Болгаробойца. Імператор не збирався на цьому зупинитися і планував повернення Сицилії, однак цьому завадила смерть. Півстолітнє правління Василя II (**976–1025 рр.**) знову зробило Візантію однією з найсильніших держав тогочасного світу. З часів Юстиніана та Іраклія Візантія не була такою сильною (табл. XI, 2).

Однак період могутності імперії тривав недовго.

В **50-ті рр. XI в.** у Візантії з'являється новий супротивник – турки-сельджуки. Це була південна частина гузів Середньої Азії, які, на відміну від власне гузів, що пішли в Європу навколо Північного Прикаспію, рушили в Передню Азію, огинаючи Каспій з півдня.

У **1052 р.** сельджуки спустошили область Карса.

У **1053–1054 рр.** – райони навколо Вана, Ерзерума.

У **1064 р.** сельджуки захопили столицю середньовічного вірменського царства місто Ані (табл. XII, 1–2);

26 серпня 1071 р. в битві при Манцикерте (Маназкерт) північніше оз. Ван армія імператора Романа Діогена була розгромлена військами султана Алп Арслана. Вже наприкінці 1071 р. сельджуки з'явилися в Хрисополі – місті на азійському березі Босфору, навпроти Константинополя (табл. XI, 3).

Процес перетворення Візантії на середньовічну феодальну державу, яку вже з повною підставою можна буде називати Візантією, зайняв досить тривалий період. Пізньоантичний, рабовласницький вигляд був характерний для Східної Римської імперії ще в VI ст. Зміни стають помітними з **другої половини VII ст.** і, цілком природно, що це спричинило за собою зміни в державному устрої.

В епоху Юстиніана імперія зберігає організацію, засновану на поділі функцій між цивільною і військовою владою при верховенстві першої. Існує центральний уряд і провінційна адміністрація, яка складається з цивільних осіб. Армія служить своєрідним придатком, доповненням. При цьому вона, будучи абсолютно самостійним інститутом, є професійною, в основному, найманою.

У VII ст. в імперії створюються нові територіальні одиниці – феми. В рамках цих одиниць відбувається об'єднання цивільної та військової адміністрації під керівництвом військового губернатора (*стратиґа*). Солдати (*стратиоти*) рекрутувалися з вільних селян і варварів-поселенців і отримували від держави земельні ділянки (*стратії*) за несення військової служби. Причому ці ділянки могли передаватися у спадок. Стратіоти живуть на землі, отримують плату натурою і за це повинні проводити в армії якусь частину року. Тобто вільні озброєні селяни складають основу візантійської армії. До цієї основи додавалася якась частина суто професійного війська (найманці) і цілком професійний флот. Відбулася своєрідна «націоналізація» візантійської армії, в якій став переважати відносно однорідний у соціальному та етноконфесійному плані контингент – вільне землеробське населення переважно християнського віросповідання. Велику роль у військово-політичній сфері відігравала і професійна дипломатія.

Ось ця структура і послужила основою довголіття східної частини Римської імперії, яка відтепер називається Візантія.

Соціально-економічний розвиток Візантії мав ряд відмінних особливостей. Можна говорити про те, що до початку X ст. відбувається остаточне складання Візантії як феодальної монархії, хоча по цілому ряду ознак вона істотно відрізняється від стереотипних монархічних держав Західної Європи. Так, наприклад, у Візантії не склалася ієрархічна структура земельної власності, і тому не отримала розвитку система васалітету. Візантійське село навіть зовні відрізнялося від європейського. Тут не було замків, а власники землі (вотчинники) постійно проживали в довколишніх містах.

Дуже повільно йшов процес формування великого приватного землеволодіння. Його гальмувала наявність селянської громади і вільної селянської власності на землю, які, на відміну від королівства франків, у Візантії зберігалися довго. Лише з другої пол. IX ст. це явище феодалізації починає формуватися активно. Але навіть це не призвело до повного зникнення громади аж до кінця епохи раннього Середньовіччя.

Така ж неспішна динаміка була характерна для процесу створення вотчини у Візантії і потім її імунітетних привілеїв. Податковий імунітет надавався у виняткових випадках. Тобто процес регулювався державою. Крім того, вищу юрисдикцію феодалам імператор не надавав взагалі. Відповідно, система

васально-ленних відносин – класична ознака західного феодалізму – у Візантії не склалася.

У Візантії, як і на Заході, були відомі форми умовного володіння землею. Найпоширенішою була так звана *пронія*, яка сформувалася пізно, тільки до XI століття. Та й до того ж умовна власність у Візантії не мала такого поширення, як на Заході.

Ще однією особливістю візантійської економіки було церковне землеволодіння. Не сам цей факт, як такий, а його масштаби. Монастирські володіння становили близько третини всієї площі імперії. У середині VII ст. чисельність насельників монастирів доходила до 100 000 чоловік. Для порівняння, в передреволюційній Росії при 160 млн. населення число ченців становило близько 40 000.

Дарування монастирям здійснювалося спеціальними імператорськими грамотами, які називалися *хрисовули*.

Імператор уособлює собою і має фактично абсолютну владу, в тому числі і духову. Він санкціонує призначення єпископів і патріархів, він ж має авторитет у питаннях богослов'я. Водночас церква і патріарх володіли в цих питаннях вирішальним голосом. Їх можна було схилити до прийняття того чи іншого рішення, яке надавав перевагу імператору. Однак примусити ієрархів Східної церкви до цього декретивно він не міг. Примітні у зв'язку з цим суперечки між імператором і ієрархами під час гострих дискусій з Ватиканом у **1054 р.** і в **1439 р.** (Флорентійська унія). Ще один приклад дає нам Халкідонський собор 451 року, де розбиралася єресь Євтихія (монофізитство). Імператор Феодосій II на соборі підтримував саме Євтихія, і тільки після собору схилився на бік його опонентів-ортодоксів. Тобто рішення собору було прийнято на самому соборі, а значить, всупереч думці імператора. Брав активну участь у церковному житті Юстиніан. Він вважав себе достатньо обізнаним і підготовленим для того, щоб втручатися в богословські диспути. Така позиція Юстиніана відповідала розумінню власної місії християнського імператора, його відповідальності перед підданими і державою. І знову-таки, незважаючи на те, що Юстиніан видавав свої власні укази з питань віри, всі вони носили дорадчо-рекомендаційний характер і приймалися (або не приймалися) після обговорення зборами єпископів. З ініціативи Юстиніана в **553 р.** був скликаний П'ятий Вселенський собор, в тому числі для примирення з монофізитами.

На початку VII ст. імператор Іраклій замість колишнього титулу «імператор», став іменуватися «василевсом» на грецький манер. Разом з переходом в державному і судовому діловодстві з латинської мови на грецьку, це символізувало остаточний відхід від традицій античної Римської імперії і утвердження нового політичного утворення – *імперії Візантійської*.

При дворі імператора був розроблений пишний церемоніал і вельми складний етикет, що повинно було відповідати неформальному статусу намісника бога. У цій пишності багато хто бачить вплив Сходу і, перш за все Персії (імперії Сасанідів).

У VII столітті замість акта проголошення на іподромі затверджується процедура церковного коронування імператора і вінчання його на царство патріархом в храмі Св. Софії.

Незважаючи на всю цю зовнішню яскравість, величність і владну відособленість, зміна імператорів насильницьким чином за участю придворних і армії була справою звичайною. Причини цього уявного парадоксу бачаться в тому, що влада не була спадковою. Обожнювався не сам імператор (василевс), а його трон, титул. Відповідно, персону, що займає трон, в принципі могла бути будь-якого соціального походження та етнічної приналежності. Звідси ж, через неміцність імператорської влади – і рано виникла практика співправительства, що мало практично повну аналогію в Західній Європі. Була для цього і ще одна причина: Сильні позиції аристократії в центрі і на місцях.

Іраклій спробував змінити становище і заснувати династичну спадкоємність. Однак це тривало лише 80 років, оскільки ідея Іраклія не зустріла підтримки ні серед константинопольської аристократії, ні серед фемних стратигів, ні у церковників. Всі перераховані групи і визначали формат внутрішньополітичного протистояння, який був характерний надалі для Візантії протягом декількох століть. Тільки в X столітті Костянтин VII *Порфірогенет* (Багрянородний) затверджує політичну доктрину імперії та вчення про імператорську владу, яка оголошується спадковою, санкціонованою Богом.

Столиця імперії Константинополь продовжує блищати своєю величчю, залишаючись, по суті, єдиним європейським мегаполісом свого часу (рис. 28). За правління Македонської династії до міста повернулася слава «майстерні пишності». Інтерес до античної культурної спадщини поглибився настільки, що стало можливим говорити про «Македонський ренесанс».

Західноєвропейські лицарі, що увірвалися в місто в 1204 р. (франки, як їх називали візантійці), більшість з яких були людьми, вельми обмеженими як в засобах, так і в освіченості, відчули сильне емоційне потрясіння від раптово відкритого блиску і розкоші, які зустрічалися їм буквально на кожному кроці. Один з них, лицар з Пікардії Робер де Кларі, писав:

Рис. 28. Константинополь з висоти пташиного польоту. Реконструкція

«... ніколи, з самого створення світу не була бачена і завойована настільки величезна кількість добра... ні за часів Олександра, ні за часів Карла Великого, ні до, ні після; сам же я думаю, що і в 40 найбагатших містах світу навряд чи знайшлося б стільки добра, скільки було знайдено в Константинополі»

Робер де Кларі (LXXXI)

І все ж вигляд міст хоча і повільно, але неухильно змінюється. На зміну суворим пропорціям, успадкованим від античності, до IX століття приходять хаотична забудова, вулиці набувають типовий середньовічний вигляд – стають вузькими і кривими. Будинки тісняться один до одного. Забудовуються громадські місця – агори.

Після перемоги над арабами поживається морська торгівля. З другої пол. X ст. знову, як і за часів Юстиніана, візантійська золота монета (тепер вона називається *номісма*) стає міжнародною платіжною одиницею як в Європі, так і частково в Азії. У цьому ж столітті починається підйом візантійських міст, який охопив провінційні центри в Азії (Смірна, Нікея, Трапезунт) і Європі (Фессалоніки, Коринф, Афіни).

Мистецтво Візантії в епоху розквіту X–XI ст. демонструє впевненість і безтурботність. Особливо це проявляється в іконописі.

Починаючи з XI ст. візантійське мистецтво знову робить сильний вплив на західноєвропейське. Але якщо в V–VII ст. цей вплив цінувався на Заході насамперед за рахунок близькості до античних зразків, то тепер твори візантійського мистецтва цінуються саме за те, що вони є суто оригінальними, візантійські твори. Їх збирають, їм наслідують, їх копіюють.

Втім, вже в XII ст. Візантія поступово входить в смугу кризи, з якого вибратися їй вже не судилося. І знову чуйним барометром зміни світоглядних стандартів служить мистецтво. Саме в XII ст. в іконописі з'являється пафос, тривога, печаль, страждання. Христос все ще зображується на склепіннях соборів. Але тепер це суворий Бог, а художники все частіше звертаються до теми земних страждань Христа.

g—————G

Іконоборчий рух

У 726 р. відбулася одна вельми дивна, важкоз'ясовна подія. Імператор Лев III Ісавр перемігши арабів, наказав видалити зображення Христа з дверей імператорського палацу. У 730 р. він ввів заборону на шанування ікон. Лики святих замазували, ікони знищували. Настає період, відомий у історії Візантії як іконоборчий.

На питання, як і чому це сталося, чіткої відповіді немає в історіографії досі. Версії пропонуються різні. Прихильники однієї з них, найбільш поширеної і обґрунтованої, вказують на те, що противники ікон спиралися в основному на Святе Писання і їде звідси думка про те, що Бог є дух, і його ніхто не бачив, а також на пряму вказівку, що міститься в Біблії:

«Не сотвори собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі і що на землі внизу, і що у водах нижче землі»

Втор. 5, 8

Цього догмату суворо дотримувалися іудеї та араби (мусульмани). Як відомо, і ті й інші належать до народів однієї мовної групи – семітської. Видатний британський вчений-візантиніст Стівен Рансімен вважає, що Лев III Ісавр, будучи сирийцем за походженням, як всякий семит мав стійку неприязнь до ідолопоклонства. Крім того, він, можливо, вважав, що біди, що обрушилися на Візантію у вигляді майже безперервних навал зі Сходу (перси, араби) були проявом гніву Божого, в тому числі і за відступ від догматів Святого Писання. Близькими мотивами керувалася та частина візантійського кліру, яка відкидала шанування ікон на тій підставі, що Божество невимовне. Іконоборці відкидали раніше всього антропоморфне зображення Христа, а виток шанування зображень вони зводили до язичницького ідолопоклонства.

Бельгійський історик Анрі Піренн, відомий своєю оригінальністю в деяких судженнях, висуває версію, яка, безумовно, заслуговує уваги. Він вважає, що таким чином Лев III хотів зблизити іслам і християнство, послабивши протистояння двох цивілізацій.

Вітчизняні візантиністи вважали, що іконоборцями рухали найбільш піднесені і благородні мотиви. Вони хотіли очистити релігію (релігійний культ) від грубого фетишизму, зберігши за божеством його духовність, таїнство. Бо Бог є дух, і його ніхто не бачив. Відповідно, всякі його зображення є профанація.

Прагнення іконоборців до обновленства і очищення здавалося обґрунтованим ще й тому, що в широких масах віруючих зображення (ікона) сприймалося як щось відокремлене, якийсь самостійне джерело благодаті, окреме від сутності, яку цей образ був покликаний виражати у певній, зримій формі. У такому випадку поклоніння іконі дійсно мало чим відрізнялося від язичницького фетишизму.

Саме на цьому ґрунті, з питання про шанування ікон, в середині VIII ст. відбувається перший серйозний розрив між Римом і Константинополем. Цей розрив став початковою стадією в трьохсотрічному процесі протистояння між двома центрами християнського світу, який завершився в кінцевому рахунку розколом. Папа Григорій III (731–740 рр.) на соборі в Римі засудив заборону на шанування ікон. Як захід у відповідь Лев III посадив у в'язницю папського легата, а всі латинські єпархії у Візантії вивів з підпорядкування Ватикану і передав Константинопольському патріарху.

У 754 р. собор грецьких єпископів, прозваний Іконоборчим і скликаний з ініціативи імператора Костянтина V, підтвердив розрив з Римом і засудив шанування ікон. Не виключено, що і це також могло підштовхнути Стефана III просити допомоги проти лангобардів не в імператора, як це було раніше, а у короля франків Піпіна III *Короткого*.

У 780 р. після смерті імператора Лева IV його вдова Ірина стала регентшею при малолітньому синові Костянтині.

У 797 р., не бажаючи передавати престол своєму синові, законному імператору Костянтину VI, Ірина наказала осліпити його, і оголосила себе імператором. Не імператрицею, оскільки такий статус у Візантії передбачений не був, а саме імператором: «Ірина, великий василевс»..., – так вона титулує сама себе в офіційних документах.

Саме цей юридичний казус і використали франкські чиновники і ватиканські прелати, відстоюючи правомочність коронації Карла Великого в 800 р. саме звідси виникає законність цієї коронації і законність появи в Європі другого імператора, оскільки папа вважав, що жінка не може бути імператором, а раз так, то вакансія імператора вільна.

Ірині належить одне дуже важливе рішення в історії іконоборчого руху. Її особисті релігійні переконання, а також пошуки підтримки на Заході привели імператрицю до рішення про скликання в 787 р. собору (Другий Нікейський собор), на якому шанування ікон було відновлено, за що Ірина посмертно була канонізована, хоча

«... важко знайти більш сумнівного святого навіть у великому православному календарі»

Гельмут Кёнігсбергер

У 802 р. Ірина була повалена, заслана на Лесбос, де незабаром і померла.

У 815 р. імператор Лев V Вірменин скликає собор у Константинополі. Він проходив у храмі Св.Софії, і одним з головних його рішень стало скасування постанови Нікейського собору. Починається другий, але вже короткотривалий період іконоборства.

У 843 р. на соборі в Константинополі відбувається остаточне відновлення шанування ікон. Цікаво, що ініціатором цього знову стала жінка – вдовствующа імператриця Феодора, яка в той час була регентом при малолітньому імператорі Михайлі III.

Іконоборчий період справив і позитивний вплив на розвиток деяких сфер візантійської культури. До таких наслідків слід віднести активізацію теоретичної думки противників іконоборства. Зусиллями ряду мислителів (Іоанна Дамаскіна, Федора Студита) в IX–X ст. розробляється докладна і глибока теорія

образу, його співвідношення з архетипом (або сутністю). Студит вчив, що той, хто відкидає шанування ікон на підставі невимовності Божества, той заперечує саме втілення Сина Божого

Зміни в образотворчому мистецтві Візантії після іконоборчого періоду призвели до появи в XI столітті нового візантійського стилю, який стає зразком для наслідування і копіювання всієї християнської Європи. Вперше за 200 років візантійські художники працюють у різних країнах. Як уже зазначалося, тепер візантійське мистецтво цінується не за копіювання античних зразків, як це було до VIII століття, а як оригінальне, самостійне явище, яке є ознакою високого стилю, тонкого смаку, моди. Незважаючи на серйозні розбіжності між Римом і Константинополем щодо питання про культ зображень, Карл Великий в *Libri Carolini* вустами своїх придворних богословів протидіяв постанові Другого Нікейського собору саме щодо іконошанування. Т. Буркхардт вважає, що Карл побачив небезпеку нового ідолопоклонства серед західних народів, менш споглядальних, ніж східні християни. Він хотів бачити мистецтво, зокрема, іконопис, як дидактичний, а не священний. В результаті на Заході містичний аспект ікони виявився прихованим, тоді як на Сході він залишився канонічним. І тоді цілком справедливим здається такий вислів:

«... розчулене бачення іконного лику [в православному храмі] так само відрізняється від нескромного дотику і зорового зважування статуї [в католицькому костелі], як православне вчення про Пресвяту Трійцю від католицького Filioque»

Олексій Лосєв

Загалом ставлення до ікон на Заході можна охарактеризувати як ставлення до наочного посібника з вивчення Святого Писання («Писання для неписьмених»). Тобто домінував суто утилітарний аспект. На Сході ж захисники ікон розробили філософію їх культу.

g ————— G

Візантія: суспільство, культура, побут

Візантійське суспільство, на відміну від західноєвропейського, було суспільством з вертикальною соціальною динамікою. Станові бар'єри не були непроникні. По суті, формування аристократичних родів і прізвищ зі спадковим віковим утриманням адміністративних посад починається у Візантії тільки в X–XI ст.

Справжньої феодальної ієрархії Візантія не знала. Але справжня ієрархія – це система горизонтально-вертикальних зв'язків, іменована класичним європейським феодалізмом. Горизонтальні зв'язки – це зв'язки всередині колективу (громади, міської комуни, монастиря), корпорації (цехи, торговці). Вертикальні зв'язки – станова ієрархія у вигляді системи васалітету (патронату), і цього у Візантії дійсно не було. Кожен візантієць усвідомлював себе насамперед підданим імператора. Соціальна структура візантійських міст була більш строката і пухка в порівнянні із Заходом. Відповідно, однією з характерних рис візантійського суспільства була, на думку відомого історика-візантиніста А.П. Каждана, слабка корпоративність. Людина Західної Європи – це, перш за все, член стійкої корпорації, що мала набір поведінкових стандартів. У Візантії життя індивідуума зосереджується в рамках самої елементарної соціальної клітини – сім'ї. Антична муніципальна корпоративність померла, а феодальна не склалася. У цих умовах зміцнення сім'ї було нагальною потребою, а звідси виникає регламентація шлюбу церквою, що мала місце у Візантії, принаймні, з IX ст. Тоді як в Європі шлюб ще не був освячений церквою і полягав без жодних формальностей, за обоюсторонньою згодою, як у Стародавньому Римі.

Яскрава індивідуальність (але не індивідуалізм без внутрішньої свободи, який, як вважав А.П. Каждан, відрізняв візантійський натовп), а індивідуальність практично у всьому – це Візантія. Не стереотипний, тиражований, передбачуваний і нудний Захід, а яскрава незібраність, розхлябаність генія, не бажаного замислюватися про завтрашній (або, у всякому разі, післязавтрашній) день. Таке визначення в ідеалі більш пристойне класичному античному суспільству. Однак не будемо забувати, що саме Візантія отримала реальну античну спадковість культури і духу і, відповідно, підстави для такої поведінки, яка характеризувала суспільство в цілому. Впевненість власної безумовної переваги глибоко впровадилася у свідомість візантійців. У взаєминах з іншими державами Візантія ніколи не дозволяла вважати себе рівною, постійно підкреслюючи цю саму перевагу. Навіть тоді, коли імперія була в положенні переможеної сторони, вона не відступала, а поблаждалася, укладаючи мир. І це почуття не було наганим, штучним. Це була щира віра і абсолютна переконаність. Так, Візантія застигла у своїй інтелектуальній перевазі. І не усвідомлювала, що Захід змінюється і багато в чому наздоганяє або навіть випереджає її.

«... у величому самоупоєнні вони [візантійці] не помітили, як сусіди оволоділи доступною візантійцям сумою знань і рушили далі: спершу араби, потім європейці »

Олександр Каждан

Але це буде пізніше. Особливо щодо Заходу. А поки зовсім не дивно було, що в очах не надто витонченого і вишуканого цього самого Заходу така поведінка візантійців була нічим іншим, як чванством, спіссю і роздутим самомнінням. Втім, найчастіше це характеристика, яку в серцях дає людина не надто освічена людині вихованій і освіченій. Яскравою ілюстрацією може служити звіт єпископа Кремони Ліутпранда про свою поїздку до Константинополя на чолі посольства, відправленого туди Оттоном I в 968 р. Глибоко вразливий прийомом у імператора Никифора II Фоки, який, справді, був м'яко кажучи, не надто ввічливий до гостя, Ліутпранд після повернення додому вибухнув гнівною, запальною інвективою проти Візантії, візантійців і візантійського суспільства в загалом. Офіційно ця записка мала бути і була за фактом своєї появи звітом про посольство, тобто дипломатичним документом. Насправді ж, замість звіту, ображений клірик склав досить грубий пасквіль, в якому він не особливо соромився у виразах, навіть в описі зовнішності імператора:

«безглузда людина, пігмей з тупою головою і маленькими, як у крота, очима... кольором шкіри – ефіоп, з яким не захочеш зустрітися посеред ночі... мав одутлуватий живіт і худий зад...»

Ліутпранд Кремонський.

Відчит про посольство до Константинополя (III)

Ліутпранд навіть вступав у сперечання з імператором, коли той, на думку кремонського єпископа, зневажливо або навіть образливо відгукувався про Оттона і германців в цілому. Добре відома фраза, яку імператор Візантії кинув в обличчя послу німецького імператора:

«Ви не римляне, але лангобарди!»

Ліутпранд Кремонський.

Відчит про посольство до Константинополя (XII)

Саме так Никифор Фока, маючи на увазі етнічну приналежність посла, вказав на те, що претензії германців на приналежність до римського народу безпідставні. У цьому він, безумовно, мав рацію.

Вважається, втім, що справжнім приводом для настільки гротескного, злобнокарикатурного зображення були не стільки глузування і приниження з боку візантійської влади, скільки невдалий результат самого посольства. І за такою злісно-викривальною формою Ліутпранд постарався якось приховати свій дипломатичний провал.

Слід пам'ятати і про одну виняткової особливості історії Візантії, яка в числі інших давала право її громадянам бути про свою батьківщину дуже високої думки. Імперія стояла заслоном на шляху до Європи агресивного Сходу. Перси, авари, араби, болгары, сельджуки – після удару будь-якого з цих ворогів королівство Меровінгів VII століття перетворилося б на пил, не залишивши

після себе ніякого сліду, крім пари-трійки брев'яріїв, написаних недорікуватими анналастами.

Розвиток літератури і мистецтва у Візантії проходив при сильному впливі геополітики. З виходом Антіохії, Олександрії з культурного кола імперії, перервалися зв'язки з сирійською і коптською літературними школами, і центром літературного життя стає один лише Константинополь. До того ж відмова від латини призвела до гомогенізації візантійської літератури. На зміну цілій плеяді ранньовізантійських авторів-провінціалів VI–VII ст. приходять виключно столичні, константинопольські. Те саме і в соціальному зрізі. У першому періоді серед відомих літераторів ми бачимо дуже багато світських осіб (Прокопій Кесарійський, Агафій Миринейський, Феофілакт Симокатта та ін.), тоді як у VIII–IX ст. їх місце займають переважно ченці (Георгій Сінкелл, Феофан Сповідник, поетеса Кассія та ін.). Наслідком таких змін став процес поступового розчинення індивідуального загалом, оскільки саме це передбачає ідеологія і психологія чернецтва. Ще в VI столітті повністю зник жанр автобіографічних творів. Тим самим візантійська історіографія з деяким запізненням, але все-таки теж йде шляхом західноєвропейської в тому, що стосується відмови від будь-якої самостійності та оригінальності суджень. Прокопія, Феофілакта і Агафія ще можна вважати наступниками античної, хоча вже і пізньої античної, історіографії. Проте вже в VII–VIII ст. в працях таких авторів як Феофан Сповідник або Іоанн Дамаскін ми зустрічаємо риси, властиві західноєвропейської історіографії епохи Меровінгів. Це самоприниження, декларація про відсутність усіляких здібностей і власного погляду на те, що відбувається.

До X століття спостерігається відродження інтересу до античної давнини. Збільшується жанрова різноманітність літератури. Очевидний відхід від трафаретності при описі історичних персонажів. З'являються портретні, індивідуалістичні риси. Це властиво «Історії» Льва Диякона.

Лев Диякон (~950–998 рр.), на відміну від попередників – хроністов-компіляторів, створив твір у жанрі історичної оповіді. Сучасні вчені вказують на високу обізнаність Лева в сфері політики і придворного життя. Це робить його працю «Історія» дуже цінним джерелом, в тому числі і по достовірності поданих подій, які охоплюють період 959–976 рр. балканських воєн київського князя Святослава.

Найбільшою фігурою візантійської історіографії є Михайло Пселл (1018–1096 рр.). Авторська самосвідомість та авторська індивідуальність в його особі вперше виражаються настільки чітко, що це дає підстави говорити про максимально можливий рівень для європейського Середньовіччя. Творчість Пселла відносять до стадії «передгуманізму». Відмова від навмисної аскези, активна життєва позиція – ось норми, які пропонує Пселл.

На терені літератури, хоча б і практичної властивості, подвизалися і монарші особи. Це важко собі уявити серед неписьменних або малограмотних королів Західної Європи (Альфред Великий – чи не єдине виключення). Трактат Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» об'єднує в собі риси довідково-енциклопедичного та пізнавально-дидактичного видання. Передбачається, що ця праця була призначена для вельми вузької аудиторії, точніше, для майбутніх правителів імперії.

Ще одна вінченосна особа – імператор Маврикій проявив себе як обдарований військовий теоретик. Розвиток військової думки в найбільш завершеній формі виразилося в його трактаті «Стратегікон». Тут міститься безліч приписів, рекомендацій, вироблених, в тому числі, і на основі особистого військового досвіду. Маврикій приймає і розвиває так звану теорію «золотого мосту» для розбитого ворога – щоб уникнути занадто запеклого опору зі сторони приреченого ворога йому необхідно залишати можливість для порятунку. Імператор був активним прихильником тактики випаленої землі. Він переконаний у необхідності боротьби із бездіяльністю у лавах солдатів, що є запорукою боєздатності армії. Принциповим моментом у концепції Маврикія є визнання їм необхідності переймати корисні елементи стратегії і тактики у супротивників імперії. При Маврикійі відбувається перехід до армії типу народного ополчення, зростає роль і значення кінноти. Останнє відбулося під впливом боротьби з варварами епохи переселення народів (гуни, авари).

Античний театр формально зберігає значення у Візантії, однак, по-перше, у вельми спрощеному вигляді, а по-друге, за популярністю на зміну театру прийшла нестримна пристрасть жителів Константинополя та інших великих міст імперії до іподрому і бігів. Відтепер видовищність затребувана більше, ніж зміст. Церква безуспішно намагалася боротися з цим захопленням, яке набуло поголовного характеру незалежно від віку і походження. У випадку, якщо біги збігалися з церковною службою, перевага здебільшого віддавалася видовищу. Однак боротьба церкви з іподромом закінчилася тим, що служителі культу зайняли місця серед глядачів. Що стосується театрального мистецтва, то хоча воно і продовжувало існувати, однак виродилося при цьому в досить невігядливі, досить грубі форми мімічної комедії і балетної пантоміми. З іншого боку, театр вплинув на церковну службу. Вона все більш театралізується – в літургії з'явилися пісні на основі народної музики, проповідь насичується елементами драматичного мистецтва і навіть під час служби священники стали використовувати деякі театральні прийоми, жести, інтонації.

Винятковою монополією Візантії був цілий ряд технологій і ремесел. Зокрема, це мозаїка і мозаїчна техніка. Тільки візантійські ремісники могли створювати кубики смальти, і тільки у Візантії були майстри, здатні складати з них великі і багатофігурні композиції. Прекрасні пам'ятники візантійського стилю збереглися в Королівстві обох Сицилій і Венеції. Правителі цих держав багато і охоче запрошували візантійських майстрів для оформлення храмів – собор Св. Марка в Венеції, собор Св. Чефалу на Сицилії, собор Успіння в Монреалі.

До числа унікальних технологій військового призначення відноситься винахід у Візантії «грецького вогню», перша згадка про який датується 673 р.

Освіта у Візантії включала три ступені – підготовча, середня і вища. У навчання віддавали дітей у віці 6-8 років. Початкові (первинні, або елементарні) школи, де протягом трьох років вчили читанню, письму і рахунку, були поширені досить широко – навіть у маленьких містах і великих поселеннях. Вони були доступні всім, хто міг заплатити за навчання. У ранньовізантійський період своєрідними посібниками для навчання читанню і письму служили твори Гомера і Езопа. Надалі їх замінили книги Святого Писання, і перш за все Псалтир.

Далі йшла школа граматики. Тут протягом 6–7 років студіювали власне граматику на прикладах творів античних авторів. Вчителі домагалися ідеально-го володіння аттичним діалектом, що означав чистоту класичної грецької мови.

Наступною сходинкою була школа риторів, куди вступали у віці 16–17 років. Завершувався курс навчання в ранньовізантійських школах вивченням філософії та логіки.

Бажаючи продовжити освіту переходили до вивчення математичних дисциплін і фізики.

За винятком первинної школи, школи граматики, риторики і філософії були зосереджені в основному в Константинополі.

Вищим ступенем освіти у Візантії були т.зв. університетські школи, також зосереджені в Константинополі. Тут базою навчання були сім вільних мистецтв – тривіум і квадрівіум. Причому, богослов'я в них відсутнє. В університетських школах навчалася еліта візантійського суспільства.

Візантійська дипломатія служила прекрасним і ефективним інструментом у зовнішній політиці. Її рівень залишався недосяжним для Західної і Центральної Європи аж до XIII століття. Багато норм збереглися донині (вірчі грамоти, деякі правила оформлення дипломатичних документів).

Східний колорит, настільки виразно виражений у візантійській культурі, цілком пояснений тривалим сусідством і взаємодією з державами Близького і Середнього Сходу.

Підводячи загальний підсумок, можна сказати, що нерозвиненість феодалних відносин у Візантії, що визначали прогресивний розвиток держави і суспільства в епоху Середніх віків, поступово призводило до наростання кризових явищ. І Візантія увійшла в смугу кризи в XII ст. Часи універсалістських монархій, до яких належала імперія, пройшли. Європа стояла напередодні народження національних держав, до складу яких Візантії увійти не судилося.

g—————G

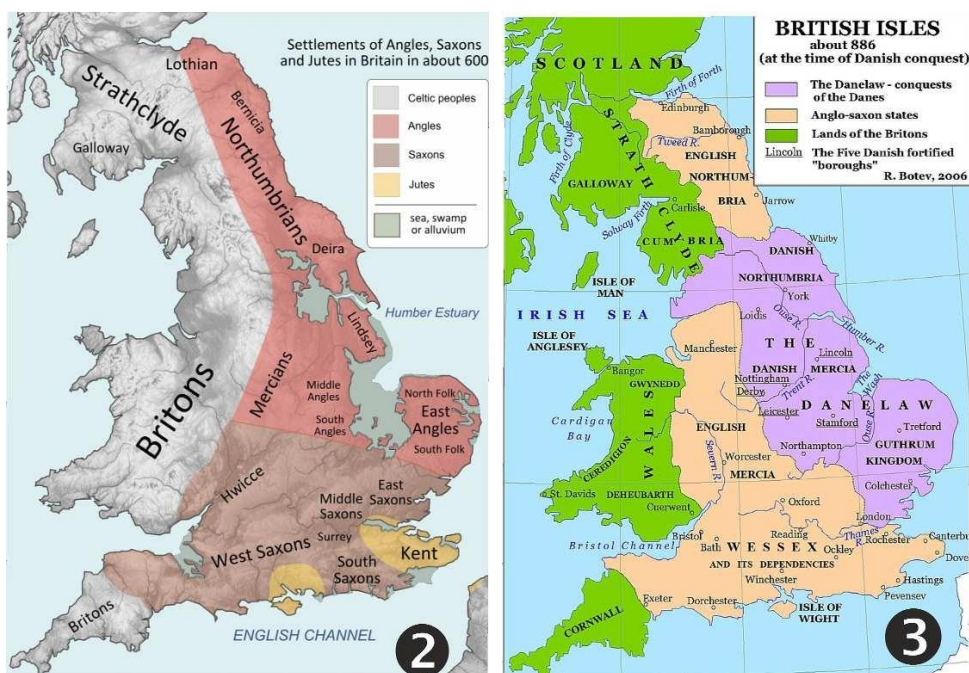
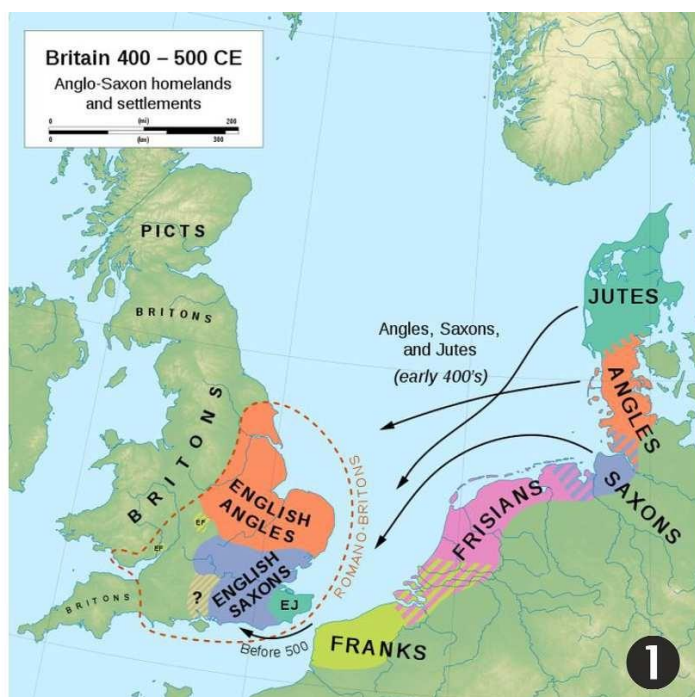

Табл. VII. 1. Навала англо-саксів у Британію. 2. Области розселення англів, саксів і ютів у Британії близько 600 р. 3. Британія близько 886 р.

1

2

3

Табл. VIII. 1. Церемоніальний шолом і наплічна застібка з поховання в Саттон Ху. VII століття. 2. Фрагмент гобелена з Байє зі сценою принесення Гарольдом клятви герцогу Нормандії Вільгельму II Бастарду. 3. Замок Фалез – резиденція герцогів Нормандії. Місце народження Вільгельма II

Табл. IX. 1. Франція наприкінці X – на початку XI ст.
 2. Гуго Клонійський, Генріх IV і Матильда Тосканська. Мініатюра XII століття (близько 1115 р.) 3. Бронзова фігура орла з даху Аахенського палацу

1

2

3

Табл. X. 1. Собор Святої Софії. 2. «Феодосієві» стіни Константинополя.
3. Зображення Юстиніана і Феодори.
Мозаїчні панно церкви (базиліки) Сан-Вітале в Равенні. VI століття

Візантія наприкінці правління Василя II (1025 р.)

Територія Візантії після битви при Манцикерті (1071 р.)

Табл. XI. 1. Східна Римська імперія (Візантія) в VI столітті.
 2. Візантія в середині XI століття 3. Візантія після битви при Манцикерті (1071 р.)

Табл. XII. 1. Фортеця Ані – столиця Вірменського царства X–XI ст.
2. Ані. Церква Св. Гагіка. 3–4. Інтер'єри собору Святої Софії

Поширення християнства в Західній Європі в V–VIII ст.

Глобальною тенденцією поширення і розвитку християнського віровчення в Європі можна вважати відхід від єдності першохристиянського світу до поступового відокремлення за принципами віровчення (або христології). Саме христологія і була тим ґрунтом, на якому розвивався конфлікт між Сходом і Заходом, що привів в кінцевому рахунку до розколу церков. Цей процес був тривалим і розтягнувся на весь період раннього Середньовіччя.

Прийшовши на зміну язичництву, християнство на ранньому етапі не стільки його витісняє, скільки вбирає в себе. У цей час клір мало чим відрізнявся від світу, але все ж саме в церкві бачиться початок оновлення життя і хоча б часткового відродження культури.

«Сенс усієї справи Христа залишається не до кінця зрозумілим навіть благочестивому Григорію Турському. Христос здається верховним святим, могутнім конунгом метафізичного світу».

Лев Карсавін

Примітно, що поширенню християнства сприяв розкол культури в пізньоантичному суспільстві на елітарну і партикулярну, або адаптовану. Розкол культури призводить до кризи суспільства. Придушення еліти з її елітарною культурою веде до поширення вульгаризму. Засвоїти культуру в повному обсязі, з вишуканою літературою, тонкою філософською і суспільною думкою, нарешті, витонченими правилами поведінки і манерами, переважній більшості не дано. Однак прагнення, безумовно, мало місце і воно набуло форми рефлексії. Не зрозумілі до кінця варварами норми моралі і моральності,³⁴ паралельно з усвідомленням ними свого становища в суспільстві – слуги, раба, колона тощо, призводили до освіти, поряд з елітарною культурою, якогось брєвіарія, короткого конспекту культури, адаптованого до масового усвідомлення тексту.

Християнство з його односкладовими, ясними кожному визначеннями того, що є добро, а що зло, в чому справедливість, чесність, доброчесність, було ідеальним зразком такого тексту. Справді, як писав Іоанн Златоуст, чи міг якийсь селянин або тесля витратити багато років, щоб вивчити праці Аристотеля і Платона і спробувати прийти до розуміння цих істин? Та ще й не до буквального їх тлумачення, а якогось силогізму, який в принципі допускає двояке, як мінімум, тлумачення.

Однак це поверхнева сторона сприйняття християнського віровчення. Його глибинна, сутнісна частина спиралася на систему догматів, багато з яких у першому наближенні виглядали не дуже зрозумілими. Оскільки християнство про-

³⁴ Мається на увазі слово «нравственность», якого в українському не існує.

голошувалося імперською (державною) релігією, отже, воно повинно було вийти зі своєї колишньої якості приватного віровчення для присвячених і стати вченням загальнодоступним. У процесі цього треба було пояснити догмати віри широкому загалу. Той, в свою чергу, на відміну від богословів, міг зрозуміти їх у раціоналізованій, спрощеній версії тієї самої культури широких мас. Для такої адаптації з'явився інституційний інструмент у вигляді Вселенських соборів.

Але тут була інша небезпека, породжена так званим парадоксом оптимізації. Раціоналізація та адаптація вчення зробили його доступним для логічної та філософської рефлексії. Виникає протиріччя між Одкровенням (Істиною) і вірою в можливість людського розуму досягнути його (її). Основа віри – Таїнства, навколо яких і зосереджується весь шлях християнства. Спроби раціоналізувати (спростити, «дохідливо» пояснити) Таїнства призводили до появи всіляких ересей, що загрожували єдності віри. Оскільки сенс Таїнств прихований в Одкровеннях, а значить, не схильний раціоналістичному поясненню, то ересі спотворювали його. Якщо прямо цитувати наше джерело, виходить, що:

«...ересі здебільшого виникли з тенденції застосовувати філософські категорії до християнської віри, досягати її в термінах, сумісних з логікою людського розуму; і ось саме проти такої "раціоналізації" Церква намагалася захистити віру у визначеннях, вироблених Соборами».

Філіп Шерард

У цьому криється основа всіх майбутніх конфліктів, як малих, так і великих (розколів). Церква змушена формулювати догматику тією ж мовою, якою викладені ересі. Відповідно, положення Соборів ставали доступними для логіко-філософської критики. Самі ж ці визначення здебільшого суперечливі і парадоксальні з логічної точки зору з тієї простої причини, що істина, з логічної точки зору, є суперечливою і парадоксальною. Кодифікація будь-якої усної традиції робить її, з одного боку, стійкою до спекулятивних тлумачень, з іншого – вразливою для різних втручань ззовні. Наприклад, поява писемності призвела до того, що значна частина змісту соціального геному суспільства набула текстову форму (так, на зміну звичайному, «усному» праву прийшло право кодифіковане). Наслідки цього для соціуму неоднозначні. З одного боку, геном стає більш захищеним від можливих пошкоджень, з іншого – полегшується втручання в нього, яке може бути довільним. Цікаво у зв'язку з цим, що в скандинавських суспільствах, зокрема в Ісландії в X–XIII ст. існувала спеціальна суспільна група т.зв. «законоговорителів». Вони повинні були знати напам'ять закони і були так би мовити, живими кодексами. У цьому випадку втручання ззовні практично виключалося.

Ось чому велика кількість ересей – неминуче явище, що супроводжує ранню стадію формування будь-якої релігії в умовах неусталених догматів, їх різних тлумачень, і як підсумок – пошуків так званої «правильної» віри.

Аріанство – одна з перших фундаментальних ересей, яка стала на шляхи безумовного впровадження германських племен в лоно римо-католицької цивілізації. Засновник віровчення – єгипетський пресвітер Арій. Було прийнято готами і вандалами. В основі вчення – заперечення єдиносутності Бога-Отця і Бога-Сина, тобто як би похідність другого від першого (інакше – тварність). Раз так, то Син не рівний (єдиносущен), а тільки подобо́сущен Отцю.

Це і є ілюстрація до того, що було сказано вище, оскільки це спроба раціонального підходу до віровчення. Аріани намагалися підійти до трактуванні віровчення з позицій розуму. Тоді як віра не повинна повірятися розумом, бо вона за межами розуму.

У **325 р.** на Першому Вселенському соборі в м. Нікея аріанство було засуджено як єресь.

Несторіанство. Засновник вчення Несторій – Константинопольський патріарх в **428–431 рр.** Несторіанство затверджує роздільне і паралельне функціонування в Боголюдині-Христі його двох природ: божеської і людської. Сьогодні (зокрема, у православ'ї) теж розрізняють дві ці природи, але не розривають їх. Христос боголюдний.

«Несторіанське світорозуміння панує і в наші дні. Воно психологічно виражається в легковажному відділенні: релігії від життя, Церкви від держави, культури і школи від Церкви»

Антон Карташев

У **431 р.** на Третньому Вселенському соборі (м. Ефес) несторіанство було засуджено, а патріарх Несторій позбавлений влади. Ідейним натхненником боротьби проти несторіанства та ініціатором скликання собору був св. Кирило Великий (**376–444 рр.**) – архієпископ Олександрійський, шанований як один з отців церкви і в католицькому Римі, і в Східному православ'ї.

Монофізитство. Вчення V ст. константинопольського архімандрита Євтихія. Згідно з ним, визнається тільки божеська природа Христа. Хоча він склався з двох природ, але після їх з'єднання людська була повністю поглинена природою божественною. Монофізитство існує до теперішнього часу. Його сповідують вірмени, копти, ефіопи, сирійці-християни.

У **451 р.** на IV Вселенському соборі в Халкедоні монофізитство було засуджено. На відміну від аріанства і несторіанства, в цьому випадку наслідки виявилися дуже серйозними. Стався фактичний розкол всередині церкви, бо Схід – батьківщина вчення – заперечував категорично проти постанов Халкедонського собору. Гостроти в це протистояння додавала позиція Риму, який рішуче виступав проти монофізитства.

При Юстиніані I позиції монофізитів були сильні не тільки на батьківщині навчання (Єгипет і Сирія), але і в Константинополі. При цьому існували ще і паралельні течії, які в чомусь примикали до монофізитства, а в чомусь приголосні з халкедонським трактуванням, яке згодом стало традиційним, ортодоксальним.

Імператриця Феодора намагалася примирити обидва ворогуючих табори, що, як стало ясно пізніше, тільки посилювало розкол і зробило його незворотним. Її тактичне заступництво монофізітам зайшло занадто далеко – до створення окремої монофізитської церкви – і зробило повернення до релігійного єдності практично неможливим. Після смерті Феодори Юстиніан продовжував спроби об'єднати в православ'ї монофізитів і халкедонітів. Однак П'ятий Вселенський собор (**553 р.**), скликаний в Константинополі за ініціативою імператора для подолання розколу, викликаного рішеннями попереднього IV Халкедонського собору, був скликаний занадто пізно. Тепер зі сторони прихильників монофізитства це вже було не просто невдоволення, а сформована традиція боротьби за свої ідеали з історією, вождями і мучениками за віру, які піддавалися переслі-

дуванням з боку влади, представляли офіційну церкву. Поступове зміцнення позицій монофізитів призвело до повного відокремлення цілої провінції християнського світу (Сходу), який вже ототожнював себе не з римською або грецькою церквою, але з абсолютно окремою церквою та ідентичністю, а саме: сирійською, вірменською, арабською та коптською.

23.1. Особливості християнізації на англійських островах

Св. Патрік, романізований бритт, приніс християнство в Ірландію в V ст. (близько 430 р.). Можливо, під цим ім'ям переховувався св. Паладій, який був посланий папою Целестином з місіонерськими цілями.

В Ірландії позиції християнської церкви були дуже міцними і вже від **кінця VI ст.** звідси на європейський континент відправляються ревні місіонери: Колумбан і Галл – до алеманів, Еммерам – до баварів, Кіліан – до тюрингів.

Колумбан (**543–616 рр.**) в кінцевому рахунку опиняється в Ломбардії (лангобардська Італія), де засновує один з найвідоміших монастирів середньовічної Європи – Боббіо. В цілому потрібно зауважити, що ірландська традиція християнства взагалі виявилася абсолютно самостійною. Рим і папство мало що значили в зародженні ірландського християнства. Не прийняли кельтські єпископи і ідею першості римської кафедри.

У самій Англії після утвердження християнства в IV столітті відбувається реставрація язичництва, що посилилася після завоювання острова язичниками саксами.

До VI століття тільки подекуди в районах, де жили бритти (англосакси називають їх валлійцями), зберігається християнство. В іншому на острові панував безпросвітний язичницький морок – германомовний, неграмотний, безписемний. Багато людей поклонялися і своїм богам, і Христу. Король Редвальд мав два вівтарі в одному храмовому будинку.

Наприкінці VI ст. починається вторинна християнізація країни. Папа Григорій Великий (**590–604 рр.**) повів серйозну боротьбу за повернення під патронат Риму англійської церкви, де до цього часу панувала церква ірландська. Для розширення місіонерської роботи в Британію був відправлений посланець папи монах Августин (згодом св. Августин Кентерберійський). У **601 р.** в Кентербері, де вже існувала місцева кельтська церква св. Колумбана, засновується про-римська кафедра. Від кінця VI і протягом VII ст. йде активне будівництво кам'яних церков. Понад 60 років між двома християнськими церквами – ірландською та римською, точилася боротьба за вплив у Британії.

У **664 р.** відбувся собор у Вітбі, організований королем Нортумбрії Освіу, який,

«... втомившись від нескінченних диспутів між адептами обох конфесій і діючи під впливом безлічі католиків зі свого оточення – зокрема, як вважають, під впливом дружини, королеви Енфледи... вирішив закликати обидві церкви домовитися хоча б про день Великодня і настільки явно чинив тиск на противників римського варіанту, що ірландські клірики вважали за краще припинити суперечку і покинути країну».

Луї Альфан

Незабаром прикладу Нортумбрії послідували Мерсія, Ессекс і Сассекс. Процес цей був досить тривалим. Велике значення в укріпленні в Англії римської традиції мала діяльність Феодора, якого папа Віталіан направив до Англії на запрошення королів Нортумбрії і Кента. Грек за походженням, Феодор був висвячений архієпископом Кентерберійським в **668 р.** помер у **690 р.**, 98 років від роду.

До **кінця VIII ст.** католицизм переміг на Британських островах повсюдно.

23.2. Християнство в королівстві вестготів

До **середини VI ст.** аріани-вестготи жили ізольовано від римо-католицького населення Іспанії. За їхніми законами змішані шлюби були заборонені. Поступовий перехід вестготів у католицизм відбувся у другій половині VI ст.

У **587 р.** король Реккаред прийняв католицизм і наказав спалити всі аріанські книги. Відтепер король фактично управляє іспанською церквою, призначаючи католицьких єпископів (так само, як раніше він призначав аріанських єпископів). Королі стали регулярно скликати церковні собори в Толедо і головували на них, що, загалом-то, співзвучно тій практиці, яка була в Візантії. Після III Толедського собору (**589 р.**) король Реккаред стає в очах деяких сучасників (Іоанн Бікларський) в один ряд з Костянтином Великим. Він «священний правитель», «йому ж личать апостольські заслуги...». У **VII ст.** вестготський король стає представником Христа на землі. У церковному відношенні він піднімається на один рівень з візантійським імператором.

Ніхто з інших германських королів не мав такої влади над своєю церквою. Саме звідси йде специфічно іспанська традиція найсуворішої католицької ортодоксії, поєднаної з владою короля і реальною незалежністю від папи. З іншого боку, церковні збори VII ст. в Іспанії стали справжнім парламентом вестготського королівства.

Водночас для іспанської (вестготської) церкви характерний ізоляціонізм. Контакти з європейським християнством надзвичайно сповільнилися. Рим мало що знав про іспанські справи. Паралельно вестготська церква в теоретичних теолого-богословських питаннях була на голову вище, скажімо, франкського єпископату, який зовсім загрузнув до VII століття в мирських справах.

23.3. Загальні риси ранньої християнізації Західної Європи

В цілому після перших століть безроздільного торжества нової релігії (з початку. IV ст.) в VII і VIII ст. відзначається настільки ж безумовний «відкат» до язичництва, втрата церквою своїх позицій. Переважно, переслідуючи свої, досить вузькі, «цехові» цілі, церква не дбає про інтереси варварських держав. Ті, в свою чергу, не особливо церемонилися зі Святим престолом.

У підсумку в прагненні використовувати один одного королі і єпископи взаємно нейтралізували і паралізували один одного, так як церква намагалася керувати державою, а держава управляти церквою.

Зростання впливу папства в VIII столітті мав і зворотний бік. Духовне начало не було підкріплене настільки ж сильним початком світським, мирським. Сила духовна потребувала безумовної підтримки сили мирської.

«Глава церкви потрапив у парадоксальне становище: володіючи зростаючим день у день духовним і моральним авторитетом, він був уразливий для простого набігу варварів, що кишили в декількох льє від Риму».

Луї Альфан

Незважаючи на всі зусилля Меровінгів обмежити участь духовенства в державних і придворних справах, проведення безжальних конфіскацій (Карл Мартелл), зрощення двох властей було абсолютним, і тому занепад меровінгської монархії і франкського духовенства йшов рука об руку. І перед місіонерами і реформаторами постмеровінгського часу стояли два завдання:

«... перш ніж проповідувати Євангеліє в Германії, св. Боніфацій повинен був реформувати франкське духовенство. З цього почався каролінгський Ренесанс»

Жак ле Гофф

У першій половині VIII ст. англосаксонські місіонери Вілліброд і Вінфрід-Боніфацій затверджували католицизм відповідно у Фризії та Німеччині. Згодом обидва були канонізовані.

Винятковою активністю відрізнялася місіонерська діяльність Вінфріда (в чернецтві – Боніфація) в Німеччині, за що пізніше він отримав почесне прізвисько «Апостол всіх німців». Св. Боніфацій заснував кафедру в Майнці в 745 р., якій вже в 748 р. було підпорядковано дев'ять франко-німецьких єпархій. Згодом він веде боротьбу вже не стільки місіонерську (проти язичників), скільки за визнання римської курії на противагу ірландському церковному «вільнодумству», що проникло в середовище франкського духовенства.

В цілому **початок Середньовіччя** характеризується як епоха презирства до миру і зречення від усього земного. Утвердження цього світоглядного аспекту тісно пов'язане з понтифікатом Григорія Великого (590–604 рр.). Григорій, колишній префект Риму, згодом прийняв чернецтво, був обраний папою під час страшної чуми в Римі, епідемію якої він вважав покаранням за гріховність і ознакою близького кінця світу. Примітний в цьому зв'язку девіз Григорія: «Навіщо знімати жнива, якщо женцю не судилося жити?» Зразком для наслідування Григорію послужив св. Бенедикт Нурсійський (480–547 рр.) з його першим для Західної Європи монастирським статутом, в якому проголошувалася суворості аскези, смирення і відчуження від земних справ.

Обидві ці фігури цілком належать вже новому світу, світу середньовічної Європи. Для них було характерно заперечення всього язичницько-античного, повне неприйняття культури (аж до фактичного знищення творів мистецтва), презирство до вченості, і освіти взагалі. Причому це не було наслідком нездатності засвоїти цю спадщину. Григорій Великий, наприклад, був чудовим грамати́ком і ритором, але абсолютно неосвіченим у світських науках. Таке відношення йде від переконання в тому, що школа істинного християнина – служіння Богові. Фактично це інтелектуальна грань, за якою залишилася епоха «останніх римлян», з Августином і Боецієм – язичниками по суті і християнами по поданням. Відтепер у пріоритеті войовнича невченість:

«До чого вся ця убогість мирських знань...? Чим можуть допомогти нам розумування філософів Піфагора, Сократа, Платона і Аристотеля? Що дадуть пісні нечестивих поетів – Гомера, Вергілія...? Яку користь принесуть християнській родині Саллюстій, Геродот, Лівій...?»

Із листів Григорія Великого

Віра в Бога, а не у власні сили, віра в диво, а не в розум – все це формує новий культурний феномен, в основі якого лежали абсолютно відмінні від античних ціннісні установки і пріоритети – етичні та естетичні.

З естетики раннього Середньовіччя йде така категорія як трагічне, без якого немислима естетика антична. Любов божественна, спасіння душі, воскресіння і вічне райське блаженство не залишають місця долі і трагічному початку в повсякденному житті людини. Страждання Христа і мучеників за віру викликали розчулення, а аж ніяк не відчуття чогось трагічного.

І разом з тим, незважаючи на досить швидке і широке поширення християнства в Західній Європі, очевидно, що в епоху Меровінгів християнізація носила досить поверхневий характер. Вельми красномовні в цьому значенні дані археології. На кінець минулого, XX століття тільки на території сучасної Франції було досліджено близько 40 тис. поховань, і майже всі вони супроводжувалися суто язичницьким обрядом, тобто в них виявлено зброю, прикраси тощо. Відбувається злиття нових норм зі старими символами, їх адаптація стосовно до християнського віровчення. Це те, що можна назвати християнсько-язичницьким, культовим синкретизмом, коли амулети і талісмани стали християнізуватися, а в ворожіннях і віщунах тепер гадаються християнські святі.

Зберігалися старі і навіть будувалися нові амфітеатри (Париж, Мец), причому там проводилися ігри. У 537 р. король Теодобер, взявши р. Арль, влаштував в театрі видовище за римським зразком.

Багатоженство меровінгських королів нікого особливо не дивувало. У Хлодвара І було п'ять дружин, і якісь існували в цій якості одночасно. Сюжет з життя короля Хільперіка І (Галсвінта-Фредегонда), цілком міг послужити основою для античної трагедії.

В одному з листів до Брунгільди Григорій Великий журиться про те, що багато хто ще сповідує язичництво паралельно з християнством:

«... до нас дійшла чутка, що багато християн регулярно ходять до церкви і однак не припиняють поклонятися бісам, про що і сказати жахливо»

Лист за вересень 597 р.

До пізнішого періоду відноситься легенда про короля фризів – Радбода. Роки його правління – 680–719 рр., протягом яких Радбод протистояв Піпіну II Герістальському, який прагнув захопити Фризію. Архієпископу м. Сенс св. Вульфрану майже вдалося схилити Радбода до прийняття християнства. Однак під час хрещення, стоячи в купелі однією ногою, Радбод задає питання ченцю: чи буде рай однаковий для нього і ворогів його франків? Отримавши ствердну відповідь, Радбод передумав, сказавши, що він вважає за краще провести вічність в пеклі поруч з його славними предками, ніж на небесах разом з жменькою убогих християн.

Процес адаптації основ язичницького світогляду, духовності розтягнувся на століття. Гарною ілюстрацією тут може служити християнізація кельтського циклу переказів про короля Артура, обробленим Гальфрідом Монмутським в 30-і рр. XII в. і включеним в його «Історію бриттів». Так, в образі Гвіневери – королеви-перелюбниці можна бачити християнізацію кельтських традицій, що допускали подібну поведінку, яка в суспільстві XII століття було абсолютно неприйнятним. Хоча, треба визнати, що і в найдавніших кельтських сказаннях Гвіневера не користується доброю славою. Але, мабуть, все ж не є абсолютним носієм пороку.

Найбільш яскравим представником такого адаптуючого напрямку на стику двох епох був Боецій (див. розділ «Королівство остготів»). Пристосовуючи античну філософію до реалій нової християнської духовності, Боецій поєднував у своїй творчості і, мабуть, і в собі самому обидва ці начала. Логіка Аристотеля, його метод був прикладений ним до питань християнської теології. У вченні Боеція продовжує чітко бути присутнім антропоцентризм, категорично не прийнятий церквою. Його думка про те, що людина повинна настільки глибоко проникнути в суть предмета або явища, щоб це розуміння повністю відповідало б його (предмета) сутності – повністю суперечила смиренню і злиднях духу (відсутності гордині) в євангельському трактуванні, згідно з яким людині не дано проникнути в суть речей, бо вони є творіння Боже. Будь-яка спроба зробити це – є спроба зрівнятися з Богом. Це і є гординя – найстрашніший з усього списку смертних гріхів людських. Акт Творіння Боецій розуміє як упорядкування Богом хаотично існуючої матерії. Теологія ж, як відомо, передбачає творіння з нічого. Світ милостивий, стверджує Боецій всупереч християнському вченню про його гріховність і божественне його виправлення. Таким чином,

«Боецій прийняв християнство лише формально, світоглядно воно залишилося чужим філософу»

Вікторія Уколова

Подібні спроби поєднання (контамінації) язичництва з християнством характерні були в цей період для різних сторін духовного та інтелектуального життя. Дуже яскраво це проявилось у творчості візантійського хронографа Іоанна Малали. Тут ми бачимо християнізацію олімпійських богів (Гермес віщує появу Св.Трійці) і героїв (аргонавти засновують християнський храм архистратига Михаїла). У той же час йде приземлення цих богів, християнська адаптація античної філософії, – трійковість душі у Платона оголошується триєдиною сутністю божества. З.В. Удальцова називає це «порчей античної традиції».

Християнізація західних слов'ян – сусідів франків, також розтягнулася на кілька століть. Адам Бременський відзначав періоди реставрації язичництва у слов'ян, які супроводжувалися насильством і жорстокістю по відношенню до християнської релігії та її служителів. Про одну таку реставрацію, що трапилася при Оттоні II, вже йшлося. Ще раз подібний рецидив стався в правління Генріха IV, коли слов'яни в 1065 р. розорили Шлезвіг і всю Гамбурзьку провінцію, включаючи і саме місто. Ще в XII в. деякі племена, що мешкали між Польщею і Німеччиною на землях нинішніх Бранденбурга, Мекленбурга, Нижньої Саксонії (напр. руяни) продовжували дотримуватися язичницьких вірувань, при цьому люто відстоюючи їх.

«... ненависть до християнства і жар помилок були у руян сильнішими, ніж у інших слов'ян...»

Гельмгольд з Боссау. Слов'янська хроніка (II, 12)

У той же час між язичниками і християнами були і приклади компромісного, на диво розважливого вирішення проблеми віри. Той же Адам Бременський повідомляє, що коли король Швеції Олаф Шетконунг побажав повернути в християнство свій народ і зруйнувати капища в Упсалі, язичники-шведи на народних зборах постановили наступне:

«... якщо король хоче бути християнином, то нехай візьме по своєму вибору кращу область Швеції і управляє нею за своїм законом. Нехай він закладе в ній церкву і введе християнство, але не стане нікого з народу силою примушувати відмовлятися від шанування язичницьких богів, якщо, звичайно, хто-небудь не побажає звернутися до Христа добровільно»

Адам Бременський. II, 58 (56)

Окрему тему складає феномен **чернецтва**. Його європейське християнство сприйняло з традицій Близького Сходу. Св. Василь Великий в IV ст. розробив статут – основу монастирського життя Східної церкви.

На Заході Бенедикт Нурсійський (~ 480 – ~ 547 рр.), будучи ігуменом монастиря Монте-Кассіно (який він же і заснував у 529 р.), написав свій «Статут». Досі існує монастирське братство, зване Орден Святого Бенедикта. Хоча сам цей термін став використовуватися тільки з XV ст.

Св. Бенедикт дещо перетворив запозичені у Сходу правила чернечого гуртожитку. Він відійшов від занадто споглядальної святості сирійських і єгипетських відлюдників на користь більш активної життєдіяльності. Бідність стала особистою обітницею ченця, яка не поширювалася на монастир в цілому. День у монастирі був ретельно розписаний відповідно до чергуванням молитви і фізичної праці. Все це мало розумне співвідношення, згідно з віком і здоров'ям члена громади. Шлях до «слави небесної» мислився через смирення. Але таким чином утверджувався елітарний характер чернецтва, тобто ці люди були більш святими, ніж інші. У ранньому Середньовіччі це було, безумовно, рисою привабливою. У пізньому – вона викликала відверту ворожість, сатиричне ставлення до ченців і т.д.

Перевага фізичної праці в Статуті св. Бенедикта було особливо важливим, бо в даному випадку це є протиставлення античному презирству до цього виду діяльності.

Близько 600 р. були розроблені «Правила гуртожитку» св. Колумбана. На відміну від Статуту св. Бенедикта, для «правил Колумбана» характерна відсутність будь-якого юридичного обґрунтування і при цьому крайня строгість. Підйом монастирського життя в результаті діяльності св. Колумбана більше пов'язаний з його харизмою і впевненістю, які він випромінював, ніж з його здатністю законодавця. Найкращим засобом виправлення вважалася прочуханка тому хто провинився:

- 6 ударів тому, хто закашляється під час співу псалма;
- 50 за розповіді дозвільних байок (під час проповіді);
- стільки ж за гучну розмову;

Проте обидва Статути VI ст. аж ніяк не суперечили один одному. Відбувався процес змішання колумбанівського духу з бенедиктинськими правилами, який виявився досить плідним.

Вже на самому ранньому етапі характерно майнове благополуччя церкви, забезпечене економічними і юридичними привілеями, дарованими їй імператорами. За законом Костянтина церква могла отримувати майно за заповітом і приймати приватні пожертвування. Однак це благополуччя не варто трактувати в дусі марксистсько-ленінської концепції класової нерівності, соціальної несправедливості, морально-морального осуду стяжательства церковників. Якраз з останнім все було гаразд:

«Протягом усього Середньовіччя Церква – як на Сході, так і на Заході – фактично мала монополію на соціальну діяльність»

прот. Іоанн Мейендорф

І цей монопольний привілей церкви гарантував її достаток. Зрозуміло, що володіння великим багатством вимагало від його розпорядників високих етичних норм. Зрозуміло і те, що подібна рівновага дотримувалася не завжди. І навіть ранній період історії християнства в цьому плані не був ідеальним.

Вже папа Дамас (366–384 рр.) був відомий пристрастю до розкоші. А щодо багатства єпископів східно висловлювалися високопоставлені чиновники. Так, сенатор-язичник Агорій Претекстат іронізував: *«Зроби мене римським єпископом, і завтра ж я стану християнином»*. Навіть святі отці, чия діяльність була тісно пов'язана з утвердженням і розвитком церкви як суспільно-політичного інституту, – і ті активно користувалися її доходами. Св. Кирило Олександрійський після Єфеського собору 431 р. пожертвував на підкуп константинопольських суддів 2500 фунтів золота.

Ці і подібні випадки врівноважувалися і навіть пригнічувалися загальним високим рівнем морально-моральних вимог церкви до себе, своїм служителям. Криза наступала тоді, коли цей баланс порушувався, а стяжательство і аморальність церковників ставали масовими і відверто цинічними. Так траплялося в Західній Європі наприкінці раннього Середньовіччя – X–XI ст. і наприкінці пізнього – XV–XVI ст.

Саме християнство як ідеологічна доктрина еволюціонувало, однак лише як зміни інтерпретації. Якщо перших християн вважають бунтарями (хоча, напевно, все-таки пасивними), то християнство IV ст. – це досить-таки агресивна форма по відношенню до язичництва. Далі відбувається канонізація вчення – факт цілком очевидний після крайніх, нестабільних періодів гнаних і гонителів. Теза Іоанна Дамаскіна³⁵ – «нічого мого», можна вважати одним з основ світогляду того часу.

Вельми суперечливим, в тому числі і для сучасників, був розвиток християнської догматики і віровчення. Очевидно, існувала необхідність заперечення всього язичницького, в тому числі і культурної спадщини, як богопротивного. Але, з іншого боку, отці церкви не могли не розуміти, що саме у цій спадщині міститься необхідна філософська основа та інтелектуальний базис, без яких

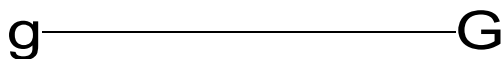
³⁵ Іоанн Дамаскін (Іоанн з Дамаска, 675–753/780 рр.) – філософ, богослов, один з отців церкви.

утвердження християнства в новому світі у вигляді високої, абсолютної ідеологічної доктрини було б неможливо. Проникнути вглиб античного знання і після адаптувати його для не надто досвідченої і абсолютно не схильної до рефлексії і умовиводів пануючої германської публіки, могли небагато. Аврелій Августин (354–430 pp.), єпископ м. Гіппон в Північній Африці (суч. Туніс), був одним з таких подвижників. У цій людині поєднувалося, здавалося б, непосиднуване для церковника. А саме: віра і розум, раціональне і ірраціональне. Він не тільки жадав вірити, що, загалом-то, тільки і вимагалось від священника, а, й прагнув зрозуміти, що властиво філософу. Ця фігура – ще один, але, бути може, один з найбільш яскравих прикладів культурної спадкоємності між Античністю і раннім Середньовіччям, яка, втім, за своєю основою була, скоріше, інерційною. І ця обставина є зайвий привід ще раз задуматися над умовністю вододілу між епохами. Творчий догматизм, інтуїтивістські шукання Августина забезпечували теоретичний фундамент європейської теології без малого тисячу років. Лише в XIII ст. відбулася її раціоналістична ревізія, виконана Фомаю Аквінським.

Однак це було аж ніяк не одне-єдине і далеко не панівне за формою ставлення церкви до язичницької мудрості. Паралельно розвивалося й інше, що віддало «... перевага» святій простоті» і «освіченій невченості», що найяскравіше втілювалося на Заході в діяльності Бенедикта Нурсійського і Григорія Великого (В. Уколова).

Ранніми християнськими мислителями було обґрунтовано тричастинний поділ суспільства – люди духу (*pneumatikoi*), що пішли від світу, його спокус; душевні люди (*psuchikoi*), що володіють собою, хоча почуття беруть гору над духовністю; плотські, низькі люди (*sarkikoi*). Пізніше, коли в християнство проник платонізм, що мав, як відомо, виразно дуалістичний характер, тривимірна біблійна схема поступилася місцем дуалістичної концепції. Чистій, піднесений (але полонений) душі протиставлено зневажене тіло, в якому вона (душа) укладена. При цьому платонізм не міг бути прийнятий в чистому вигляді. Так, піднесене ставлення до тіла в Античності (гранична тілесність античної скульптури, напр.), повністю перекреслено в ранньому Середньовіччі (Ж. Флорі).

Нарешті, завершення земного шляху мислилося в категоріях т.зв. великої есхатології, коли посмертна відплата передбачена до кінця часів, і малої есхатології, згідно з якою така відплата слідувала відразу після смерті. Перехід від уявлень однієї до іншої відбувається у VIII ст.

ЛЕКЦИЯ 24

9 — G

Церква в IX–XI ст. Розкол християнської церкви на східну і західну

Характерною рисою життя церкви в післякаролінгський період був загальний занепад монастирського життя. Причини були в тому числі і зовнішньої властивості. В результаті набігів вікінгів маса ірландських, англійських і західнофранкських монастирів були зруйновані.

Проте в цей період відбувається прийняття християнства за римською кафедрою в наступних країнах:

960 р. – Норвегія (Харальд I Синьозубий);

966 р. – Польща (Мешко I);

995–1000 рр. – Данія (Олаф I Трюгвасон);

995–1022 рр. – Швеція (Улаф Шетконунг);

1001 р. – Угорщина (Іштван I (Стефан) Святий).

Система догматів в цей час все ще не вироблена остаточно. А тому залишається проблема єресей, звідки і йде майже болісне усвідомлення діяльності деяких християнських спільнот.

Саксонський чернець, богослов **Готшалк** (або Годескальк; 803/7 – 867/9 рр.) актуалізував старе вчення св. Августина про зумовлення – тобто зумовлення буває двояким, одні врятовуються, інші – ні. Причому незалежно від того, що б вони не робили в житті поганого або хорошого. Таким чином, наполягав Готшалк, знайти порятунок можна і поза церквою, і його можна назвати першим «протестантом». Проти цього навчання виступили Хінкмар Реймський і Рабан Мавр (учень Алкуїна, архієпископ Майнцький). Поділяв його Ремігій (архієпископ Ліонський).

Іоанн Скотт Еріугена (~ 810–886 рр.) – ірландець, єдиний оригінальний церковний письменник-мислитель (не компілятор) післякарлових Каролінгів. Вважається фактичним творцем першої філософської системи Середньовіччя – схоластики. Спростовував вчення свого сучасника Готшалка/Годескальда про «два призначення» – одного для праведників, іншого для грішників. У питаннях теології закликав не обмежуватися латинськими творами, а активно користуватися і грецькими. Близько 845 року, в період посилених набігів норманів на Ірландію, перебрався до двору Карла II Лисого. Можливо, цьому сприяв приклад Алкуїна. Еріугена стверджував якусь тотожність Бога і його творинь:

«... створення Богом ex nihilo не означає просто з нічого; не може бути відсутності залежності до того, як залежність буде існувати, ні заперечення існування до самого існування... «нічого» означає відсутність всього того, про що можна було б сказати або подумати; інакше кажучи, це передонтологічна природа Бога, яка передує всякому визначенню...».

Філіп Шерард

Політичний і соціальний хаос, в який занурилася Європа в IX–X ст. не міг не торкнутися церкви, що, в свою чергу, призвело до усвідомлення необхідно-

сті реформи, в т.ч. і монастирської. Процвітали симонія (продаж церковних посад за гроші) і ніколаїзм (плотська гріховність). Апостольською кафедрою розпоряджалися жінки, саджаючи на неї своїх коханців. Папа Іван XII (955–963 рр.) поєднував у собі чи не всі мислимі і немислимі для церковника пороки:

«.. перетворив святий палац на бордель і притон... займався полюванням; Бенедикта, свого духовного батька, він осліпив... влаштовував підпали... пив вино... грав у кості»

Ліутпранд. Книга про Оттона (X)

У X ст. на чолі реформ стало абатство Клюні (Південна Бургундія). Сам монастир був заснований в 909–910 рр. герцогом Гільомом Аквітанським. Обитель підпорядковувалася безпосередньо папі, і досить швидко монастир став у главі невеликої конгрегації з семи монастирів. На чолі обителів стояли *пріори*, що призначаються абатом Клюнійського монастиря. Другим настоятелем Клюні був абат Одон (942 р.), згодом канонізований, який навіть шлюб вважав великим гріхом.

Початок церковної реформи, що отримала назву Клюнійської, супроводжувалося установою суворих правил монастирського життя. Так званий «Статут Клюні» поширився на всю конгрегацію, а потім і на інші монастирі Франції, Бургундії, Італії, Німеччини.

У 994–1040 рр. на чолі конгрегації стає абат Оділон, один з найвпливовіших людей у світі церкви. При ньому остаточно оформився статут монастирського життя, що закріплював, серед іншого:

- величну літургію;
- молитовне зосередження (по 6–7 годин щодня);
- читання і листування рукописів (на відміну від фізичної праці за Статутом св.Бенедикта);

У 972 р. був скликаний єпископський собор в Нотр-Дам ан Тарденуа, де розглядалися «пошкоджені» монастирські звичаї. Відомий зміст скарги з цього приводу, складеної Раулем, абатом монастиря Сен-Ремі. Ця його скарга розкриває наївний і формалістський дух раннього Середньовіччя. Рауль докоряє ченцям за те, що вони звертаються один до одного «приятель», а не «брат», що вони входять і виходять з монастиря без благословення своїх братів, носять занадто багатий, різнобарвний і короткий одяг, натерті воском загострені черевики, носять білизну і хутряні шуби. Собор заборонив всі ці «неподобства».

Реформування монастирів зустрічало сильний опір з боку ченців, що жили за «м'якими» правилами. Доходило до збройного протистояння. Абат Флері Аббон, який приїхав в Гасконь, був убитий ченцями абатства Реоль. Граф Вандомський Бушар якимось чином зумів виманити монахів монастиря Сен-Морде-Фосс за межі стін обителі, а назад пускав тільки тих, хто був згоден жити за новими правилами

На соборі в Сутрі (1046 р.), про який вже йшлося, очищення і реформування церкви досягло Ватикану. Імператор Генріх III скинув усіх трьох, формально законно обраних пап, і фактично призначив свого кандидата (см.розділ «Германія і Священна Римська імперія»).

У 1059 р. Латеранський собор підвів ризик під церковною реформою і сигналізував про остаточне наведення порядку в церковних справах. Тут же було

затверджено порядок вибору пап конклавом кардиналів, а також введено найсуворіші правила проти симонії і ніколаїзму.

Розкол 1054 р.

Після загибелі Західної Римської імперії там же, на заході, відбувається загальний занепад культури і світської освіти, викликаний фактичним знищенням прошарку вчених мирян. Потенціалу античної культури вистачило ще років на 200, не більше (вчені-адміністратори при дворах вестготських і остготських королів). Далі, вся висока культура і вченість стали долею вузького кола діячів церкви. Літургія і мова церкви були незрозумілі переважній більшості мирян. Відповідно, в таких умовах відокремлене становище Західної церкви, як одного з центрів влади середньовічної Європи (світського і духовного), виглядає цілком логічним. Звідси папський абсолютизм і претензії на політичне лідерство і в кінцевому рахунку утвердилася автократична структура. Отже, дерево церкви Західної виросло на руїнах старого світу в гордій самоті.

Церква Східна більш органічна, вона постійно перепліталася разом із структурою Риму-Візантії яка трансформувалась. Мова зрозуміла всім, грецька вченість доступна всім, миряни беруть активну участь у справах церковних. Патріархи, незважаючи на окремі особистості з претензіями на самостійність і навіть верховенство над світською владою (Фотій, Кіруларій), підпорядковувалися імператору, який призначав і позбавляв їх влади.

Культурна монополія (точніше, монополія на культурне життя) церкви на Заході була виражена набагато сильніше. Римська церква була більш згуртованою, стійкою (як всякий простий організм порівняно з організмом більш складним) і здійснювала більш суворий контроль над духовним життям пастви. У Візантії надії покладалися значною мірою на особисті якості віруючих, духовне самовдосконалення, благочестя.

У порівнянні зі Сходом, західне християнство в VI–VII ст. не особливо цікавилася христологією. Суперечки, які траплялися і тут, зачіпали скоріше питання церковної влади. Латинська християнська література – це в основному літургійна поезія та історія. Навіть такі особистості як св. Григорій Великий та Ісидор Севільський цікавилися переважно, морально-повчальними творами. Ці два століття (VI і VII) не явили рівних за здібностями Леву Великому, Кассіану і деяким іншим діячам церкви V ст. Сили Західної церкви були зосереджені на місіонерстві, для якого поле діяльності було воістину безмежним, враховуючи те море варварів, яке затопило Західну Римську імперію.

Початок розбіжностей між Сходом і Заходом відбувався навколо питань теології та догматики. На Сході основною теологічною проблемою була природа Христа (божественна і/або людська). На Заході такою проблемою було ставлення Бога до людини. Як прикла можна навести так звану ересь пелагіанців. Пелагій (**кінець IV – початок V ст.**) – в миру Морган, чернець з Британії, доводив, що людина сама по собі може вести доброчесне життя, без божественної допомоги. Блаж. Августин, що дискутував з ним, доводив, що первородний гріх людина спокутувати сама не в змозі.

У **середині V ст.** духовний Рим, який до цього мовчки слідував за імператором Сходу – главою церкви, раптом устами папи Лева I Великого

(440–461 рр.) заговорив про царствену владу св. Петра і про право папи управляти всіма, хто перебуває під верховною владою Христа. Цю свою позицію Лев відстоював на Халкідонському соборі (451 р.). Однак саме в Халкідоні папству вперше особливо ясно дали зрозуміти, що його претензії на верховенство у справах церкви безпідставні.

Як відомо, св. Петро – перший єпископ Риму (перший папа, фактично), був і первоверховним апостолом, саме йому були вручені ключі від Раю і дана влада на Землі. Однак на Сході, визнаючи першість Риму, тим не менш вважали, що Константинополь, як нова столиця імперії, повинен мати свої переваги.

На Другому Вселенському соборі (381 р.) за 3-м правилом собору, єпископу Константинополя (патріархія виникла пізніше) було дано «перевагу честі» після римського єпископа. Обґрунтування було наступним: «оскільки град оний (Константинополь) і є новий Рим». На Заході побачили в цьому інший сенс – старий «ветхий» Рим втратив своє значення, яке переходить тепер до Константинополя. Саме тоді з'явився знаменитий папський текст. *Decretum Gelasianum*, де урочисто заявлялося, що Римська церква є глава всіх церков, і право це даровано їй не якимось там собором, а самим Господом нашим і Спасителем: «*Tu Petro, і на цьому камені Я створю Церкву Мою*» (Матф. 16: 18).

На Халкідонському соборі Константинопольська церква зрівнюється в правах з трьома іншими (Олександрійська, Антіохійська і Римська), які були проголошені привілейованими на Першому (Нікейському) Вселенському соборі. Фактично це означало заснування патріаршества, хоча сам титул з'явився пізніше.

На соборі була зроблена спроба об'єднати західну і східну христологію на основі знаменитого Халкідонського визначення. Це, на думку прот. Іоанна Мейендорфа, був тонкий компроміс, який намагався задовольнити і послідовників св. Кирила Олександрійського (†444), і римських легатів, які відстоювали формулювання папи Лева I Великого. Згідно термінології Кирила, буття Христа – з «двох природ»; за термінологією Лева – «дві природи» після їх з'єднання.

Після 40–50-х рр. VI ст. (захоплення Велісарієм і Нарсесом Остготського королівства), папство потрапляє практично в пряму залежність від Константинополя. Починається так званий період «візантійського папства» – максимальної залежності Риму. У цьому ж ключі стоїть заснування Равеннського екзархату. Особливе становище єпископа Равенни фактично вже при Юстиніані, створює протидію Риму і є провідником імперських устремлінь.

Справедливості заради треба сказати, що Константинополь не завжди вів себе належним чином, проявляючи, зокрема, імперські амбіції, що не сприяло зміцненню довіри між церквами.

У 653 р. екзарх Равенни Феодор Калліопа, звинувативши папу Мартіна в допомозі арабам (папа надав допомогу паломникам, які їхали в Єрусалим, на той час вже захоплений арабами), заарештував його і відвіз на суд до Константинополя. Папа був позбавлений влади і висланий до Криму в Херсонес, де і помер в 655 р. І католицька, і православна церкви шанують його як сповідника.

З боку Риму і Заходу в цілому вельми популярними були звинувачення Константинополя в так званому «цезарепапізмі» – претензіях імператора крім світської влади ще й на владу церковну. Ці звинувачення лише частково можна назвати справедливими. За царською владою на Сході ніколи не визнавався дог-

мат непогрішності. За нею визнавалися лише права в галузі церковного управління, які абсолютно не поширювалися на віровчення.

Правда і в тому, що церкві потрібен був центр, який прагне до істинно вселенського православ'я через всі розбіжності. Методи ж утвердження своєї першості дійсно бували не завжди етичними. Таким чином:

«...цезарепапізм міг бути лише зловживанням, коли помилкові домагання влади не зустрічали достатньої протидії в народі церковному, а не нормою або правомірним актом.»

Сергій Булгаков

Починаючи з папи Стефана, або Дамаса, а в V ст. вже цілком виразно (Лев Великий і Геласій) римські єпископи в силу «Петрова спадкоємства» стали претендувати на вищу віровчительну владу. Поки на Заході це було не занадто зрозуміло, а на Сході заломлено через «імперську» свідомість і сприймалося не через місію Петра, а через статус Риму як вічного символу імперії, центр якої знаходився на Сході. Делегування Сходом повноважень римським єпископам з підтримки християнства серед західних варварів призвело до того, що поступово ці самі варвари (вже і не варвари) стали сприймати саме папу як основу християнського віровчення, а Рим як його центр.

Разом з тим після Лева позиції Західної церкви серйозно ослабли. Децентралізація політична вела до відособленості єпархій.

Папа Григорій I Великий (590–604 рр.) доклав усіх зусиль до того, щоб Рим і прилеглі області стали єдиним політико-адміністративним центром – майбутньою Папською областю. Саме з понтифікату Григорія починається піднесення папства, яке в кінцевому підсумку призвело до вирівнювання світської і духовної влади вже в VIII столітті в Західній Європі, з одного боку, і поділу християнського світу – з іншого.

Однак поки ще за військовою допомогою Григорій звертається до імператора Візантії. Але через 150 років період «візантійського папства» закінчиться. На цей час припадає іконоборчий рух, який різко засуджується Римом, а також конфіскація Константинополем папських доходів у Сицилії. І коли в ході протистояння папи Стефана II і лангобардів Візантія припинила надавати папі військову підтримку, тому нічого іншого не залишалося, як вперше звернутися за допомогою не до імператора, а до франкського короля Піпіна III.

Але це буде пізніше. А поки Григорій I задав динаміку зміцнення авторитету церкви, в т.ч. і особистим прикладом у справах виключно мирських. Наприклад, в 591 і 593 рр. він очолив організацію оборони Риму від лангобардів під час двох облог.

Догматичні розбіжності головним чином стосуються трактування ставлення Св. Духа до двох інших іпостасей – Бога-Отця і Бога-Сина. Ще в IV ст. це ставлення не було точно визначено, і поява аріанської єресі пов'язана саме з цим.

У 589 р. на соборі в Толедо, де король Реккаред проголосив остаточну відмову від аріанства і перехід в католицизм, теологи Іспанії, стурбовані аріанством вестготів, висунули принцип *«filioque»*. Зроблено це було для того, щоб припинити аріанські спекуляції на цю тему і остаточно «прояснити» ситуацію – Христос (тобто Бог-Син) єдиносущен Богу-Отцю, а не його похідна. Однак це

роз'яснення, зроблене виключно з благими намірами, виявилось теоретичною (богословською) основою конфлікту.

У Константинополі його визнали неприпустимим доповненням тексту Символу Віри, прийнятому на Першому Вселенському соборі в Нікеї (325 р.), згодом доповненим і затвердженим на Другому Вселенському Соборі в Константинополі (381 р.) – *Credo*, або «Вірую»³⁶. Конкретно, мова йде про VIII Символ Віри:

«(Верую) И в Духа Святаго, Господа животворящаго, Иже от Отца (*и от Сына*) исходящаго, Иже со Отцем и Сыном спокланяема и сславима, глаголавшаго пророки». (*Иже от Отца исходящаго – Который исходит от Отца; Иже со Отцем и Сыном спокланяема и сславима – Которому следует поклоняться и Которого следует прославлять наравне с Отцом и Сыном. Глаголавшаго пророки – говорившего через пророков*).

Доповнення «... и от Сына...» – переклад латинського слова *filioque* і стало головною догматичною розбіжністю між Східною (православною) і Західною (католицькою) церквами. Ця розбіжність не подолана досі.

До XI ст. це не було непереборною перешкодою для спілкування церков. І навіть першість римської кафедри, проголошена на Нікейському соборі, не особливо помічалось, як і те, наприклад, що вже Карл Великий активно брав участь у церковному житті, наполягав на вживанні *filioque*. Хоча взаємні закиди і навіть образи мали місце, але ще до 729 р. всі римські папи призначалися зі схвалення імператора. А до 772 р. всі папські булли датувалися часом правління імператора.

Серйозні ускладнення починаються під час понтифікату папи Миколи I (858–867 рр.), якого вважають одним з головних ідеологів першості церковної влади над світською (або «папоцезаризм» при якому, на відміну від «цезарепапізму» у Візантії, передбачається зворотне – керівництво церквою зі сторони держави).

Як зазначав С. Булгаков, папоцезаризм Заходу парадоксальним чином знаходить найбільшу аналогію в ісламі «... з його ідеєю теократичного халіфату, в якому глава держави є разом з тим і намісником пророка [Мухаммеда] і тому з'єднує в собі повноту світської і духовної влади».

Микола активно і дуже грубо втручається у справи Східної церкви. Він використовує внутрішній конфлікт, що виник в результаті скинення одного патріарха (Ігнатія) і зведення на його місце нового (Фотія), нав'язуючи себе і в своїй особі Рим як головну інстанцію керівництва всієї християнської церкви. Микола у своїх листах прямо вимагає від імператора Михайла III виконати його (папи) волю і робити це надалі.

У 863 р. Микола оголосив, що патріарх Фотій позбавлений сану.

У 867 р. Константинопольський собор у свою чергу оголосив Миколаю анафему.

Цей епізод був прелюдією до розколу середини XI ст.

Критична маса розбіжностей між Римом і Константинополем поступово накопичувалася. У IX столітті виникла суперечка з приводу кількості шлюбів, дозволених на Заході і Сході. Коли імператор Лев VI Мудрий, що був у шлюбі вже тричі, вирішив обвінчатися вчетверте, цьому категорично чинив опір патріарх Микола Містик, оскільки за канонами Східної церкви допускалися

³⁶ Його ще називають Нікео-Константинопольським Символом Віри.

лише три шлюби. Тоді Лев VI звернувся за дозволом до римського папи, оскільки Ватикан, практично не обмежував число шлюбів для мирян. Папа не забув скористатися нагодою і втрутитися в цю суперечку. В кінцевому рахунку патріарх Миколай виявився переможцем у цій суперечці. Однак, як зауважує російський історик церкви А.П. Лебедев, чергове зіткнення «... значно збільшило те нерозташування, яке... до Римської церкви живив Константинополь»

Суцільним скандалом обернулося посольство, відправлене імператором Отоном I до Константинополя 968 року, про що вже йшлося в розділі, присвяченому Візантії. У відповідь на фразу, кинуту імператором Никифором Фокою: «Ви не римляни, а лангобарди!», Ліутпранд Кремонський відповів в тому сенсі, що Візантія плодить єресі, а Рим з ними бореться і знищує. Єпископ Кремони висловлював думку більшої частини еліти франкського світу, яка обурювалася і ображалася на те, що ці зніжені, тендітні візантійці диктують суворим франкам свою волю. До того ж європейців, як всякої окремо взятої людини, що відчуває прогалини у власній освіті, безумовно, дратував високий інтелектуальний рівень грецьких ієрархів, кліру і візантійського суспільства в цілому.

З XI ст. Рим починає наполягати на дотриманні формули Символу Віри з додаванням *filioque*. У цю епоху точне формулювання віровчення – необхідна умова особистого порятунку, тому кожне слово і навіть буква набували особливого змісту. Крім Символу Віри були (і є до цих пір) інші розбіжності, що стосуються як догматики, так і обрядової сторони.

Наприклад, Східна церква не визнає догмат про непорочне зачаття Діви Марії або догмат про Чистилище. У католицькому богослужінні прийнято причащатися прісним хлібом і водою, в православному – квасним хлібом і вином. На Сході дозволені шлюби священникам, на Заході існує заборона (целібат). Неоднаково розумілася і ідея об'єднання церков. Для Риму – це підпорядкування Східної церкви. Для Східної церкви – лише здобуття Римським єпископом першого місця серед християнських патріархів. За всіма цими відмінностями стоїть цілком прагматичне питання – першість однієї з кафедр.

У XI столітті конфлікт досяг своєї кульмінації. Глава Болгарської церкви архієпископ Охридський Лев відправив папі Льву IX послання, в якому досить жорстко дорікав Захід за відхід від цілого ряду літургійних норм. Вважається, що це послання фактично ініціював Константинопольський патріарх Михайло Кіруларій. Папа у відповідному листі звинуватив патріарха в прагненні узурпувати церковну владу. Обмін письмовими випадками, швидше за все, так і залишився б без серйозних наслідків. Однак Лев IX посилав до Константинополя посольство на чолі з кардиналом Гумбертом, який повинен був підтвердити особисто всі претензії Риму.

На загальну думку, якщо папа хотів примирення, то Гумберт для цього був вкрай невдалою кандидатурою – «... людина надзвичайно пристрасна, схильний до чвар, і притому істий поборник переваг Римської кафедри» (А.П. Лебедев). За збігом обставин патріарх Михайло Кіруларій був також людиною вельми жорсткою і не особливо схильною до компромісів. Він взагалі ухилився від переговорів з папським легатом. Підсумок був досить очевидний заздалегідь, незважаючи на миротворчу позицію імператора Костянтина IX Мономаха і патріарха Антіохійського.

16 липня 1054 р. Гумберт, увійшовши в собор Св. Софії, прямо під час богослужіння поклав на головний вівтар буллу про відлучення Михайла Кіру-

ларія. При цьому Гумберт вже втратив статус папського легата, оскільки Лев IX, який делегував Гумберту відповідні повноваження, помер у квітні 1054 р.

Через 4 дні (**20 липня**) патріарх Михайло зібрав собор, який проголосив відповідну анафему на римських церковників.

Втім, тоді в липні 1054 р. ніхто не міг думати, що ця сварка, подібні до якої бували за минулі століття неодноразово (напр. іконоборство), призведе до **тисячолітнього** розколу, який не подоланий донині.

Дещо спрощуючи суть конфлікту, видатний французький медієвіст Жак ле Гофф характеризує його так: *«Нерозуміння переросло мало-помалу в ненависть – дочку невігластва»*.

Нерозуміння було в тому числі і буквальним, з боку латинян, так як навіть самі вчені з них або не знали грецької мови зовсім, або знали її недостатньо добре. Часто посилення роздратування відбувалося через помилки при перекладі. Причому вони бували як ненавмисними, так і свідомими, в розрахунку на те, що адресат не знає мови оригіналу. Зазвичай це відбувалося при перекладі з грецької на латину.

Так сталося і з листом архієпископа Охрида папі Леву IX, про що щойно йшлося. Лист мав потрапити до папи через Гумберта, який знав грецьку, але не надто добре. Можливо, тому, а, можливо свідомо, кардинал посилив цей момент при перекладі – агресивна тональність листа різко зроста. Папа вивчав грецьку, але, мабуть, якщо і знав її, то набагато гірше, ніж Гумберт. У всякому разі, він не міг перевірити правильність і точність перекладу. Як свідчать сучасники, понтифіком опанував напад люті.

Трохи пізніше у своєму листі папі Льву Михайло Кіруларій підписався як «Вселенський патріарх» – титул, звичний для глави Константинопольської церкви. Однак перекладачі Лева переклали це як «патріарх всього Всесвіту».

Ворожість між греками і франками різко зростає з початком Хрестових походів. Армії хрестоносців йдуть через Візантію, відзначаючи свій шлях мародерством, грабежами. В імперію потрапляє величезна кількість абсолютно чужих людей. З ними йшло дуже багато священиків, які брали участь у походах, що для греків було абсолютно немислимо.

У **середині XII ст.** під час II Хрестового походу його учасники вже мріють про взяття Константинополя. А після походу на Заході зникло уявлення про східних християн як про братів по вірі. Все голосніше чути розмови про те, що візантійці не є «християнами на ділі, а лише на ім'я», і що «греки зовсім не були християнами і що вбивати їх – це менше, ніж ніщо».

І все ж до початку XIII ст. непереборного відчуження і ворожості між східними і західними християнами не існувало. Досить звичайною справою було спілкування між світськими правителями, і навіть диспути між представниками духовенства. Про це, зокрема, свідчить паломництво до Святих місць герцога Саксонії і Баварії Генріха Лева, у час якого (1172 р.) він відвідав Константинополь, зустрічався з імператором Мануїлом I Комнінім, а єпископи, що супроводжували його, як пише Арнольд Любекський,

«... затіяли з вченими греками суперечку з приводу проходження Святого Духа»

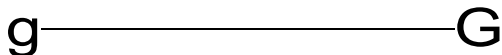
*Арнольд Любекський.
Слов'янська хроніка (I, 5)*

Незважаючи на запеклу богословську полеміку між теологами, неодноразово робилися спроби подолання розколу. У них значну роль відігравали і світські правителі. Йшло листування, обміни посольствами, переговори для того, щоб знайти основу взаєморозуміння...

Всі надії на нього були втрачені **13 квітня 1204 р.**, коли відверта авантюра, розпочата ватажками IV Хрестового походу, вдалася. Опинившись замість Святої Землі під стінами Константинополя і, загалом-то, маючи вкрай незначні з військової точки зору шанси для того, щоб взяти це велике і дуже добре укріплене місто, проте після запеклого штурму хрестоносці увірвалися до Константинополя, піддавши його жахливому розгрому. Схоже, що римський престол дійсно не мав до цього ніякого відношення, і дана подія стала подією не церковної, а світської історії.³⁷ Однак штурм Константинополя привів у підсумку не тільки до втрати політичної незалежності. Трагедія Візантії посилювалася тим, що завойовники-франки стали нав'язувати грекам свою віру. А після того, як цей процес був підтриманий папою Інокентієм III, точка повернення виявилася пройденою, і процес примирення двох церков став неможливим.

Це виявилось неможливим навіть тоді, коли сама Візантія вже стояла на краю загибелі, і така позиція, особливо чітко показує всю прірву розколу.

У **1437–1439 рр.** відбувся Ферраро-Флорентійський собор, на якому була зроблена спроба унії між Сходом і Заходом. Від колись могутньої імперії залишився власне Константинополь, наполовину спорожнілий, і його передмістя. Рим сповна скористався ситуацією, зажадавши в обмін на допомогу в боротьбі з турками згоду на унію з визнанням католицьких догматів, перш за все, *filioque*, і верховної влади римського понтифіка. Делегацію на собор, присвячений об'єднанню церков, очолив особисто імператор Іоанн VIII у супроводі Константинопольського патріарха і багатьох ієрархів Східної церкви. Ватикан передчував торжество. Тисячолітня боротьба за першість у християнському світі ось-ось повинна була завершитися повною перемогою. Однак навіть у цій абсолютно безнадійній, трагічній ситуації і при тому, що більшість членів візантійської делегації, включаючи імператора, були за підписання унії, знайшлися святителі, які відмовилися від поступок у віровченні і, зокрема, по Символу Віри. «Краще бачити в Константинополі турецьку чалму, ніж папську тіару»! Саме з цією тезою один з найавторитетніших ієрархів Сходу архієпископ Ефеський Марк, а з ним і ще ряд членів делегації відмовилися ставити свої підписи під унією. Незважаючи на те, що документ був підписаний більшістю і прийнятий в якості офіційної Флорентійської унії (орос), папа Євген IV, дізнавшись, що під оросом немає підпису святителя Марка, сказав: «Значить, ми нічого не досягли».³⁸ Після повернення до Константинополя, незабаром від унії відмовився і сам імператор, і більшість тих священнослужителів, які її підписали. До загибелі Візантії залишалося всього 14 років.

³⁷ У 2001 році, під час візиту до Афін папа Іоанн Павло II приніс офіційні вибачення східним християнам за розгром Константинополя.

³⁸ Сільвестр Сіропул X, 15

Вікінги

В останні два століття періоду раннього Середньовіччя виникає вельми яскравий культурний феномен, по імені якого названа ціла епоха в європейській історії – епоха вікінгів. Історія вікінгів (норманів) виключно динамічна і, безумовно, деструктивна, – у своїй ранній фазі у всякому випадку. Етимологія слова «вікінг» – одна з найбільш спірних в історії. Найбільше паралелей походить з давньоскандинавського – *vík-*; *víkja*; давньоанглійського – *wīc*; латинською – *viſus*. Вони позначають мореплавця, воїна, мандрівника і його образ дії – той хто ховається, швидко рухається або приходить. Паралельно з позначенням «вікінг» вживається й інший термін, цілком звичний і абсолютно безперечний – «нормани». Саме так у джерелах (Ейнхард, Адам Бременський) називалися дани і шведи.

Населення Скандинавії, його військовий прошарок буквально обрушилися на континентальну Європу, – раптово і потужно. Основними районами, звідки вікінги починали свої походи, були прибережні області Південної Швеції, Південної і Західної Норвегії, а також Данії. Найближчою, доступною для нападу територією, була Англія. Вона і потрапила під удар першою. Далі, досягнувши узбережжя Північного моря, вікінги поступово рухалися вздовж європейської берегової лінії на захід, потім, обігнувши Бретань – на південь, і далі, обійшовши Піренейський півострів, через Гібралтар – на схід. Кінцевою областю експансії норманів стали Італія і Сицилія. Вся ця військова міграція зайняла близько 200 років, завершившись у першій половині XI століття. Іноді цей рух називають Малим переселенням народів. Таким чином, можна говорити про те, що європейське раннє Середньовіччя розмістилося між двома переселеннями народів – Великим і Малим.

Про причини цього явища сперечаються досі. Одна з оцінок зводиться до проблеми демографії. Можливо, імпульсом до цієї експансії стала перенаселеність прибережних територій Скандинавії, де в основному і мешкали нормани, чий спосіб життя і основа господарювання були найтіснішим чином пов'язані з морем. Втім, перенаселення в якості причини міграції не здається особливо переконливим, враховуючи, що роздуми на тему осідання на завойованих землях почали відвідувати норманів лише в кінці IX – початку X ст., Тобто через 100 років після початку систематичних набігів на британські острови і континентальну Європу. До цього нормани після набігів завжди поверталися додому, в Скандинавію. Напевно, все ж причина криється у великій привабливості, яку представляла для егалітарних скандинавських суспільств континентальна Європа як джерело грабежу. При цьому відчужуваність величезного числа матеріальних цінностей досягалася вікінгами відносно легко. У всякому разі, на ранньому етапі набігів, яким потрібно вважати IX століття. Причиною цієї легкості була абсолютно новаторська тактика набігів, з якою європейці не стикалися з часів вандальського королівства, а також виключно високі індивідуальні бойові якості вікінгів.

Початком епохи набігів вважається напад норманів на монастир св.Кутберта на острові Ліндісфарн біля східного узбережжя Англії в **793 р.** Водночас не можна говорити, що наприкінці VIII ст. відбулося перше знайомство англійців з норманами. Поховання в Саттон Ху (див. розділ «Англія») красномовно свідчить про наявність на англійському острові носіїв традицій скандинавського поховального обряду вже на початку VII ст. Тобто скандинави досить мирно впроваджувалися в політичне і суспільне життя англосаксонської Англії до якогось моменту (умовно 793 р.). Що сталося в той момент, які фактори раптово заявили про себе, можна тільки припускати. Мабуть, відбувся збіг декількох таких причин, кожна з яких окремо не мала критичного значення. Тут могли бути і демографія, і жага наживи, і агресія прибульців, з одного боку, а також нездатність їй протистояти – з іншого.

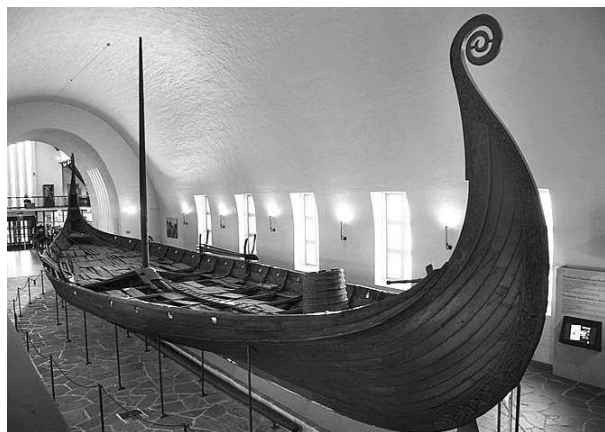

Рис. 29. Драккар з Усьоберга.
IX ст. Музей кораблів вікінгів в Осло

палубні судна, мали виняткові морехідні якості і за цим показником не мали собі рівних. Рухалися дракари за допомогою весел і вітрила. Мала осадка цих суден дозволяла їм діяти на мілководді і в басейнах річок. Кораблі мали довжину 20–30, найбільші – до 40 м. На веслах знаходилося 20–30 пар веслярів. Драккар «Великий Змій» Олава Трюггвасона (995–1000 рр.), об'єднувача Норвегії і засновника Тронхейма (997 р.), мав 34 пари веслярів. Кілька прекрасних зразків кораблів вікінгів були виявлені в ході археологічних розкопок. Найбільш відомі з них – корабель початку IX ст. з Усеберга (Норвегія) мав довжину 22 м (рис. 29), драккар з Роскіл-фіорду (Данія) – 30 м. Такі кораблі могли йти у відкритому морі з середньою швидкістю 10–12 вузлів (18–22 км/год).

Комплекс озброєння вікінгів включав мечі, секіри з широким лезом, круглі щити. Секірами нормани володіли особливо віртуозно. Ці предмети озброєння добре видно на гобелені з Байо. Причому вони були як у норманів Вільгельма, так і у англосаксів Гарольда.

У своїх набігах вікінги застосовували абсолютно оригінальну тактику, виробленню якої сприяло море, його значення в житті норманів. Сама географія визначила головну особливість їх рейдів. Скандинавію від решти Європи відділяє Північне море і, відповідно, набіги вікінгів могли бути виключно морськими набігами. Зрозуміло й те, що провідну роль у них грали кораблі. Ці кораблі стали своєрідним символом і самих вікінгів, і цілої епохи. Дракари – легкі, швидкохідні, без-

Хронологія набігів

8 червня 793 р., згідно з «Англосаксонською хронікою», язичники обрушилися на монастир св.Кутберта на о. Ліндісфарн. Ця обитель була однією з найбагатших і найвідоміших в Англії.

Відразу стало помітно, що вікінги-норвежці в якості головного об'єкта своїх атак віддавали перевагу Ірландії, а данці – Англії. Причина суто географічна. Норвежцям ближче була Ірландія (північ Англії в той час нікого особливо не цікавив, тому що це був малонаселений, досить дикий край), датчанам – Англія.

У **810 р.** відбулося перше вторгнення на європейський континент, – до Фрисландії. Карл Великий відреагував дуже оперативно, і незабаром за його ініціативою була створена ціла система берегової охорони. У гирлах річок будувалися опорні пункти, в яких дислокувалися флотилії бойових суден. Діяла також і сигнальна система попередження про напад. Судячи з усього, система берегової оборони включала і службу розвідки. У всякому разі, Людовик Благочестивий в 821–822 рр. завчасно отримує звістку про те, що

«13 піратських кораблів вийшли з портів країни норманів і хочуть пограбувати наші межі»

Анонім. Життя імператора Людовика (33)

Завдяки своєчасному попередженню були відбиті вторгнення норманів у Фландрію і в гирло Сени. Руан спочатку був розграбований, але потім франкська берегова оборона відкинула вікінгів. Правда, ця група все ж свого домоглася, тільки вже набагато південніше – в Аквітанії, де спустошила округ Бувіна.

В цілому можна говорити про те, що до **сер. 30-х рр.** структура, створена Карлом Великим, цілком справлялася зі своїм завданням. Однак з початком смуту в імперії після 833 р. (боротьба за престол і перше повалення Людовика Благочестивого) система берегової охорони Карла занепадає і результати цього негайно дали про себе знати.

У період **834–838 рр.** вікінги влаштовують справжній погром у Фрисландії.

У **834 р.** нападу піддалися міста в гирлах Шельди, Маасу, Рейну. Цей перший натиск норманів докладно висвітлено в «Ксентенських анналах».

У **838 р.** данський король вимагає у Людовика Благочестивого Фризію для розселення. Отримавши відмову, він робить спробу захоплення цієї території.

14 травня 841 – місто Руан випалено дотла;

842 р. – та ж доля спіткала місто Квентовик (Кале);

843 р. – Нант;

844 р. – вікінги досягають атлантичного узбережжя Піренейського півострова і послідовно грабують Ла-Корунью, Лісабон і Севілью;

845 р. – Гамбург і Париж розграбовані ескадрою з 120 кораблів, яку очолював легендарний ватажок норманів Рагнар *Шкіряні Штани* (або Рагнар *Лодброк*);

848 р. – пройшовши вздовж узбережжя Біскайської затоки і піднявшись вгору за течією р. Гарона, вікінги атакують Бордо;

У **859/860 рр.** кораблі норманів вперше досягають узбережжя Італії.

З цим рейдом пов'язаний знаменитий і майже анекдотичний епізод. Вождь вікінгів Хастінгс, підійшовши до стін невеликого міста Луна на північному заході Апеннінського півострова, чомусь вирішив, що перед ним Рим. Далі йде безуспішна облога і уявний похорон Хастінгса, який перед смертю нібито побажав бути похованим на міському християнському кладовищі. Довірливі жителі Луни відкрили ворота для похоронної процесії, після чого Хастінгс негайно «повстав з мертвих» і разом зі своїми дружинниками, що супроводжували його в останню путь, захопив місто. Дізнавшись про те, що це не Рим, вікінги влаштували в місті повний розгром, а наостанок спалили його.

У другій половині IX століття нормани освоюють новий напрямок – західний. У **870 р.** вони висаджуються в Ісландії, в X ст. засновують поселення в Гренландії, давши назву цій землі – «Грінланд» («Зелена земля»). Сьогодні це виглядало б, як мінімум, дивним. Однак у X столітті клімат в цілому був більш теплим і вологим, і тому прибережні райони південної частини Гренландії були вкриті рослинністю. Кінцевим пунктом просування вікінгів у цьому напрямку стали береги Північної Америки, де близько 1000 р. висадилася група на чолі з Лейфом Ерріксоном. Так сталося перше, доколумбово, відкриття Америки.

У **878 р.** нормани, що грабували Англію, уклали з королем Альфредом Великим Уедморський світ, за яким за ними залишилася частина Англії (область *Danelaw/Денло* – або область дії данського права).

881 р. ознаменувався рідкісною подією. Людовик III розбив вікінгів у

Пікардії, що, втім, не завадило їм в наступному 882 р. захопити Кельн, Трір і Аахен. Причому в Аахені була розграбована капела і гробниця Карла Великого.

У **885–886 рр.** відбулося спустошливе нашествя норманів у Паризький басейн, звідки їх вдалося спровадити тільки за гроші – відкуп в 12 000 фунтів срібла. Саме тоді відбулася знаменита облога Парижа, результатом якої стало піднесення графа Еда.

Цікаво, що ватажок вікінгів данець Зігфрід був племінником конунга Рорика Ютландського, в якому бачать князя Рюрика – засновника давньоруської держави.

891 р. – Арнульф Каринтійський (герцог Баварський, правитель Каринтії з 880 р., імператор з 896 р. поблизу Маастрихта розбив велику армію вікінгів. В битві загинули 2 короля, були захоплені 15 значків (прапорів).

Про норманські погроми **80–90-х рр.** досить докладно і навіть барвисто (що в цілому не властиво джерелам раннього Середньовіччя) повідомляють «Ведастинські аннали» – хроніка, записана в кінці IX – початку X ст. якимось насельником монастиря св.Ведаста поблизу м. Аррас, анонімним автором, який, як видно з хронології, був сучасником описуваних подій.

Незважаючи на те, що в джерелах згадується велике, іноді дуже велике число кораблів вікінгів, які брали участь у набігах (120 в 877 р., і навіть 350 у 851 р.), зазвичай їх кількість була набагато меншою – до 2–3 десятків. Враховуючи, що на одному кораблі розміщувалося близько 30 осіб, включаючи екіпаж, який повинен був залишатися на судні в будь-якому випадку, число воїнів-вікінгів, які брали участь в одному окремо взятому набігу, налічувало кілька сотень людей.

Поступово вікінги, що опинилися на території континентальної Європи, починають розмірковувати на тему осідання. Одним з таких районів що їм сподобався стала північ Галлії, а саме область в пониззі р. Сени, що отримала згодом назву Нормандія. Саме тут у **889/890 рр.** зі своїми дружинниками оселився норманський герцог Роллон (Хрольф).

У **911 р.** в битві при Шартрі Карл *Простуватий* розбив Роллона. Однак сил для вирішальної перемоги над норманами у нього не було. У підсумку обидві сторони уклали договір в Сен-Клер-сюр-Епт, за яким Карл передавав Роллону в ленні володіння території майбутнього герцогства Нормандія, а Роллон ставав васалом західнофранкського короля і приймав християнство.

911–927 рр. – правління Роллона (при хрещенні Роберта) – першого герцога Нормандії.

g ————— G

Сицилійське королівство вікінгів

З 1029 р. вікінги поступово починають затверджуватися на Сицилії, створивши там одну з найбільш своєрідних держав епохи Середньовіччя.

Початок цьому процесу було покладено в 1016 р., коли група нормандських паломників, яку, як пише Адам Бременський, очолював сам герцог Нормандії Річард II, вирушила уклонитися Гробу Господню в Єрусалим. На зворотному шляху вони прибули в Салерно, який був тоді в облозі мусульманами (за розповіддю ченця Амато Салернського з Монте-Кассіно). Отримавши у правителя міста зброю і коней, нормани здобули перемогу, за яку були винагороджені і запрошені залишитися тут і захищати християн. Далі відомості різняться. За одними даними, вікінги відхилили пропозицію, але після повернення до Нормандії розповіли про цю подію, таким чином подавши думку іншим співвітчизникам поїхати їм на зміну. За іншими відомостями, 40 паломників все ж залишилися в Апулії.

Політична конфігурація в Південній Італії і на Сицилії, що оформилася до XI ст. стала наслідком наступних подій:

– 827–969 рр. – африканські араби відібрали Сицилію у візантійців; з цього часу острів поділили на безліч еміратів, і еміри набирали найманців, часто за посередництва військових ватажків, які замість грошової винагороди приймали земельне дарування, зване «ікта» (*iqta*’);

– Візантія контролювала південну частину Апеннінського півострова, Апулію і Калабрію, які утворили лангобардську фему (*Langobardia*) під керуванням катапана, що знаходився в Барі;

– під візантійським пануванням також перебували невеликі автономні герцогства: Амальфі, Сорренто, Неаполь і Гаета;

– існували також три лангобардські князівства: Беневент, Салерно і Капуя;

Протягом другої чверті XI ст. нормани домоглися визнання за ними графств Аверса і потім Апулії.

18 червня 1053 р. відбулася битва при Чівітате між норманами (графи Аверси, Апулії і Роберт Гвіскар) з одного боку, і армією папи Лева IX, яка складалася з місцевих італійських військ, загону німецьких найманців; очікувався ще підхід візантійської армії, і нормани вступили в бій, прагнучи завершити його до появи візантійців;

Перемога норманів у цій битві стала серйозним кроком на шляху політико-правового формування майбутнього Сицилійського королівства.

У 1059 р. році папа Микола II звернувся до одного з ватажків вікінгів, Роберта Гвіскара, як до «герцога Апулії і Калабрії милістю Божою і святого престолу». Той же Роберт Гвіскар став у 1073 р. правителем герцогства Амальфі, а в 1076 р – князівства Салерно. Одночасно з ініціативи його брата Рожера з **1061 р.** почалося завоювання мусульманської Сицилії, що завершилося тридцятьма роками пізніше (1091 р.) повним вигнанням арабів.

Важливим напрямком завойовницької зовнішньої політики Гвіскара були володіння Візантійської імперії спочатку в Італії, а потім і на Балканах. Хронологія подій виглядає наступним чином:

1071 р. – Гвіскар захоплює останні фортеці візантійців у Південній Італії – Барі і Реджо;

1081–1083 рр. – нормани роблять спробу зміцнитися на східному березі Адріатики; армію очолює син Гвіскара Боемунд – один з майбутніх ватажків I Хрестового походу;

Боемунд був сином від першої дружини Гвіскара Альберади, проте більш відома його друга дружина. 1058 р. Гвіскар одружився з Сішельгаїтою – дочкою лангобардського князя Салерно, відомої як жінка-войовниця. Вигляд її, що мчала в атаку на коні з копицею рудого волосся що розвивалась, і видавала гучний войовничий клич, призводив супротивника в сум'яття.

18 жовтня 1081 р. – битва при Діррахії; незважаючи на те, що обложеному місту надали підтримку слов'яни Далмації, Роберт Гвіскар здобув перемогу.

Нормани розвивали наступ на схід. На короткий час вони захопили Фессалію і Епір, обложили Лариссу. У квітні 1082 р Гвіскар повертається до Італії, отримавши звістку про феодальний заколот в Італії, вторгнення німецької армії на чолі з Генріхом IV і послушавши благань папи Григорія VII про допомогу.

На Балканах залишилася армія норманів під керівництвом Боемунда. Незважаючи на низку перемог, здобутих над візантійською армією, в кінцевому підсумку Боемунд втратив ініціативу і втратив всі завойовані території. Рятувати положення знову відправився Гвіскар. Восени **1084 р.** він висаджується на західному узбережжі Балкан. Однак кампанія стала для нього фатальною. Гвіскар став жертвою епідемії чуми на початку **1085 р.**, а Візантія вигнала норманів з захоплених земель.

Вже в наступному XII столітті Сицилійське королівство приростає новими територіями. У 1129 р. Рожер II (1127–1154 рр.) додав до своїх володінь Капуанське князівство. Наступного року він домігся від антипапи Анаклета II титулу «короля Сицилії і герцогств Апулії і Калабрії», який остаточно буде визнаний папою Інокентієм II. В середині XII ст. Рожер II встановив північні кордони свого королівства, які не змінювалися аж до 1860 р.

Як і в англо-нормандській Англії, в Південній Італії в інтересах норманів, а також деяких представників старої лангобардської аристократії почався послідовний процес феодалізації. Існувало три категорії феодалів: фафи, влада яких поширювалася на міста; барони, в чиїх руках були замки; воїни, серед яких потрібно відрізнити власників феодинів (*feudati*) від тих, хто «нічого не тримав». Тодішній список баронів, перша редакція якого складена в кінці правління Рожера II, являє собою повсюдну, за винятком Сицилії і Калабрії, реєстрацію військових повинностей. Ф'єфи³⁹ в ньому перераховані або по графствах, або по коннетабляствах. В цілому виходить 3453 ф'єфа, від яких виставлялося на службу 8602 лицаря і 11 090 сержантів. Якщо до цього додати сили Сицилії і Калабрії, то виходить дуже значна цифра, тим більше що в цей період ще існували лицарі, що жили за лангобардським правом і не підлягали обліку. Більш того, суверени могли звернутися із закликом до всього населення і вимагати у прибережних міст, особливо в Сицилії, надання кораблів для морських бойових

³⁹ Ф'єф – земельне дарування сеньйором своєму васалу. Аналог – феодин, лен.

дій, що почастишали в роки правління Роберта Гвіскара і Рожера II. Використовувалися і мусульманські найманці: піхотинці, кінні лучники і знавці способів ведення облогової війни.

Столицею Сицилійського королівства з 1072 р. стало місто Палермо. На думку ряду істориків, це королівство було одним з найбільш своєрідних політичних утворень Середньовіччя.

Сучасників дивувало поєднання в норманах самих протилежних якостей:

«І зараз (точно так само, як і в колишні часи) нормандці багато одягаються і вельми розбірливі в їжі, хоча уникають непомірності. Цей народ привчений до війни і майже не знає, як жити без неї... До рівних вони живлять заздрість, а вищих прагнуть перевершити. Своїх підданих вони грабують, але при цьому захищають від інших. Своїм панам вони зберігають вірність, але найменша образа може зробити їх віроломними: зраду вони оцінюють лише з точки зору можливої вигоди»

*Вільгельм Мальмсберійський*⁴⁰

Водночас нормани виявилися досить здібними у справі державного будівництва, показавши при цьому досить своєрідний підхід у досягненні кінцевої мети:

«В Італії подібно до того, як це було в Англії, нормандці продемонстрували особливий талант адаптувати існуючу організацію до потреб власного правління»

Гельмут Кёнігсбергер

Нарешті, Сицилійське королівство в історико-культурному відношенні виявилось осередком злиття трьох основних культурних світів того часу. Три офіційні мови королівської канцелярії – латинська, грецька, арабська дозволили Сицилії стати неформальним центром перекладів творів різних жанрів з грецької та арабської мов на латину.

g—————G

⁴⁰ Вільгельм Мальмсберійський – англійський хроніст, історик першої пол. XII ст.

Скандинавія в ранньому Середньовіччі

На території Скандинавії (виключаючи Фіннмарк і Лапландію, суч. Фінляндія) існували єдина мовна спільність і єдина мова – давньоскандинавська. Це підтверджують найдавніші рунічні написи, які однаково використовувалися по всьому регіону.⁴¹ Приблизно до 1000 р. формуються два мовних діалекти – західно-скандинавський (Норвегія, Ісландія) і східно-скандинавський (Швеція, Данія).

Близько **1000 р.** виникає Шведське королівство, на чолі якого стає Олаф Шетконунг.

На території Норвегії об'єднання дрібних спільнот у державне утворення відбулося раніше, за правління Харальда *Прекрасноволосого* (**870–945 рр.**).

У **954/5 р.** – останній скандинавський король в Англії – Ейрік *Кривава Секіра*, який був сином Харальда, гине в битві при Стейнморі в Нортумбрії. Його п'ятеро синів разом з матір'ю Гуннхільд повертаються в Норвегію в надії знайти якісь землі. Серед спадкоємців Ейріка виділяється старший син – Харальд *Сіра Шкура*, який вступає в конфлікт з ярлом⁴² *Хаконом Могутнім*, фактичним (некоронованим) правителем Норвегії. Хакон підтримує король Данії Харальд *Синьозубий*. В кінцевому рахунку Харальд *Сіра Шкура* гине у влаштованій йому засідці.

Хакон Могутній приносить Гаральду Синьозубому клятву вірності і, таким чином, цілком чітко позначилася перспектива об'єднання Данії і Норвегії під скіпетром Харальда Синьозубого, який вже був королем Данії.

Незадовго до цих подій, в **952 р.** відбувся похід Оттона I в Данію. Приводом послужив розгром данцями колонії саксів в Хедебю і вбивство послів короля. Данці були розбиті, а їх ватажку, майбутньому королю Харальду, обіцяно королівство за умови, що він прийме християнство.

958–986 рр. – Харальд, король Данії, а в **970–986 рр.** – король Норвегії, де від його імені править Хакон Могутній (**970–995 рр.**).

Правління Олафа Трюггвасона, короля Норвегії (**995–1000 рр.**) ознаменувалося прийняттям християнства. Втім, як і в більшості подібних нововведень, це також носило поверхневий характер, а крім того зустріло сильну протидію з боку племінної знаті. Незадоволена правлінням Олафа, в т.ч. введенням християнства, вона об'єднується навколо сина Харальда Синьозубого, Свена Вилобородого/Данського, і Олафа Шетконунга/Шведського. У **1000 р.** Олаф Трюггвасон був розбитий у морській битві біля острова Свольде. Сам король потонув. Переможці – Свен і Олаф – поділили Норвегію.

⁴¹ Разом з дружинами вікінгів, яких на Русі називали варягами, ці написи на каменях поширювалися і далеко за межами Скандинавії (рис. 30)

⁴² Ярл – у середньовічній Скандинавії людина, що належала до вищого прошарку суспільства

Рис. 30. Надгробний камінь з рунічним написом. XI ст. Знайдений в 1905 році на острові Березань.

У **1016 р.** один з норвезьких конунгів – Олаф Харальдссон захопив владу в Норвегії. Ця людина, що мала прізвиська Олаф *Товстий* і Олаф *Святий*, серед правителів Норвегії з ім'ям Олаф за рахунком був другим – Олаф II.

У **1022 р.** помирає шведський король Олаф Шетконунг, і його син Енунд/Анунд Якоб укладає союз з Олафом II Святим (норвезьким), спрямований тепер вже проти Данії, де в цей час править король Кнуд Великий (Могутній). Одночасно Кнуд був ще і королем Англії (**1016–1035 рр.**).⁴³ При цьому він жив в основному в Англії, а в Данії через намісника правив його син Хардакнут. Але в ситуації, що склалася знадобилося особисте втручання Кнуда.

Протистояння призвело до збройного зіткнення між шведами і норвежцями з одного боку, і Кнудом – з іншого.

У **1027 р.** противники зішлись в битві на р. Хельге. Однозначної оцінки підсумків битви немає, однак, судячи з того, що в наступному 1028 р. Кнуд з флотом тріумфально підкорив Норвегію, не зустрівши при цьому ніякого опору, битва завершилася на його користь. У Норвегії Кнуд поставив намісника Хакона. Олаф II втік на Русь і сховався в Новгороді при дворі Ярослава Мудрого, який був одружений на дочці шведського короля Олафа Шетконунга – Інгігерде. При цьому сам Олаф був одружений на зведеній сестрі Інгігерди – Астрід.

У **1030 р.** після загибелі ярла Хакона Олаф II зробив знову спробу відвоювати Норвегію. Енунд Шведський надав йому цього разу чисто символічну допомогу, спорядивши загін воїнів і пропустивши військо Олафа через свої землі.

Влітку 1030 р. в битві при Стікластадірі поблизу Тронхейма в Норвегії армія Олафа була розбита військом, набраним норвезькою знаттю, а сам він загинув. Примітно, що на боці Олафа бився його 15-річний брат, майбутній король Норвегії Харальд *Хардрада/Суворий*.

В **1033 р.** син Олафа II, Магнус Олафссон, привезений з Новгорода, був проголошений конунгом Норвегії.

У цьому ж році, **12 листопада**, помирає Кнуд Великий (Данський), якого іноді називають творцем англо-скандинавської імперії. Йому успадковує Хардекнуд, після смерті якого (**1042 р.**) данська корона переходить до Магнуса Олафссона.

В **1047 р.** Магнус і Харальд III Хардрада поділили Норвегію, і в тому ж році Магнус помер (або загинув).

⁴³ Див. Лекція 13.

На цей час ситуація складається наступна. У Данії королем проголошено Свена II (1047–1076 pp.), племінника Кнуда Великого. У Норвегії починається період майже 20-річного правління Харальда *Хардради* (1047–1066 pp.).

Його правління – це безперервний ланцюг військових зіткнень, з яких Харальд майже завжди виходив переможцем. Але одна з нечисленних його поразок стала фатальною. Саме Харальд Суворий виявився одним з головних дійових осіб яскравого і трагічного для англосаксонської Англії року – 1066. Саме він, висадившись на півночі, відволік Гарольда від основного супротивника Вільгельма *Бастарда* і тим самим в значній мірі посприяв поразці Гарольда при Гастінгсі. Сам Харальд Суворий, як ми вже знаємо, загинув у битві біля Стамфордського мосту (див. Лекція 13). Був одружений на доньці Ярослава Мудрого – Єлизаветі.

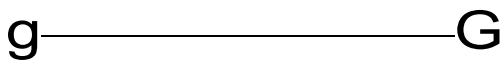
Про події в Данії до VIII ст. практично нічого не відомо. Лише список правителів з «Хроніки конунгів» Лейре, де нас, напевно, найбільше зацікавить особистість, яку обезсмертив великий Шекспір. Це Амблотій Ютландський, син Хровенділя, племінник Фенга, чоловік британської принцеси, коханець шотландської королеви, підданий Роріка, жертва Віглейка – Гамлет, принц данський (або Амлет у Саксона Граматика). Ймовірний час його правління – друга пол. VI ст.

Вихід данських земель в поле зору історичної традиції не в останню чергу відбувся у зв'язку з розширенням імперії Каролінгів і останніми роками правління її творця Карла Великого. Захоплення області саксів, ознаменував просування імперії на схід і північний схід, в результаті чого її межі впритул наблизилися до області розселення данів на території сучасної землі Шлезвіг-Гольштейн.

Саме у зв'язку з появою такого неспокійного сусіда данський конунг Годфред починає будівництво укріпленої лінії, відомої під назвою Даневірке («Стіна данців»), що простягнулася зі сходу на захід через Ютландський перешийок.

Чи можна вважати Годфреда єдиновладним правителем Данії? Більшість істориків вважають, що ні. Про Данію як про єдине королівство можна говорити лише з другої половини X століття – часу правління Харальда Синьозубого. Саме при цьому королі в Данії було введено християнство (960/65 p.). Акт цей носив значною мірою формальний характер, як і у більшості таких випадків, і був обумовлений раціональним початком – поліпшенням відносин з імперією.

Переплетення політичних ліній/сюжетів в історії Скандинавії раннього Середньовіччя було обумовлено найтіснішими родинними зв'язками між представниками знаті. Наприклад, Олаф Шетконунг був пасинком Свейна Вилободного, Олаф Трюгтвасон – шурином того ж Шетконунга, сестра Свейна після низки бурхливих пригод стала дружиною Олафа Трюгтвасона і т. п.

Західноєвропейська цивілізація епохи раннього Середньовіччя (замість заключення)

Бельгійський історик Анрі Піренн висунув тезу, згідно з якою єдиний культурний простір Середземномор'я, що склався в античну епоху, зберігався аж до арабського завоювання. Відповідно, до VIII ст. зберігається і колишній світоустрій зі зміненою вивіскою. Ця теорія актуалізувала дискусію про те, наскільки європейське суспільство епохи Меровінгів можна вважати новим культурним стандартом і тим ступенем спадкоємності, яка існувала між ним і античною цивілізацією.

Піренн вважав, що тільки араби роз'єднали Схід і Захід. Однак французький історик Луї Альфан справедливо вказував, що цю ізоляцію не варто абсолютизувати. Поразки мусульман під Константинополем у 718 р. і при Пуатьє в 732 р. не дозволили халіфам перетворити Середземне море в «мусульманське озеро».

Сьогодні можна стверджувати цілком впевнено, що за 400 років, що минули між смертю імператора Феодосія Великого (395 р.), останнього правителя єдиної Римської імперії, і роком коронації Карла Великого (800 р.), на Заході з'явився новий світ, що виник завдяки злиттю римської і варварської цивілізацій. Західне Середньовіччя, за словами Жака ле Гоффа, знайшло свій вигляд.

На самому початку цього тривалого і непростого процесу, на зміну політично єдиної імперії (Риму), що володіла всіма ознаками високорозвиненої цивілізації (культура, освіта, складна політична структура), прийшла аморфна, плямиста маса варварських королівств, з провінційною сільською культурою, практично позбавленою літературних традицій.

Спосіб життя переважної маси простих людей, що залишилися жити в сільській місцевості, не надто змінився і в цілому залишався традиційним.

Церква посилено працювала на ниві християнізації варварських королівств і окремих народностей. Проте траплялися т. зв. реставрації язичництва, також як і суттєві конфлікти зі світською владою, як це було в епоху Карла Мартелла. Римський папа як і раніше визнавав владу імператора Візантії, але на ділі володів майже повною самостійністю. Незалежність Ватикану від світської влади контрастувала з досить сильною залежністю константинопольських патріархів від імператора Візантії.

Коли дослідники-медієвісти говорять про інтелектуальну спадкоємність між згасаючою античною культурою і культурою раннього Середньовіччя, то мають на увазі, головним чином, діячів культури (мислителів, письменників, просто інтелектуалів). І спадкоємність ця була наступністю інерційною, заданої потенціалом попередньої епохи. «Світ вже старіє», підсумовує автор «Хронік Фредегара» в середині VII століття. Який світ він має на увазі? Досить прочитати фразу до кінця, і стає абсолютно очевидно, що автор не виділяє сучасну собі епоху, яку ми називаємо раннім Середньовіччям. Він, а разом з ним і європейський світ явно відчуває себе в культурному просторі Античності. А старіння світу бачиться автору «Хронік» в тому, що в його час вже немає письменників, здатних зрівнятися з письменниками минулого. Отже:

«Світ вже старіє, а тому полум'я мудрості в нас загасає, сьогодні не знайдеться вже нікого, хто міг би зрівнятися з письменниками минулого».

Хроніки Фредегара (IV)

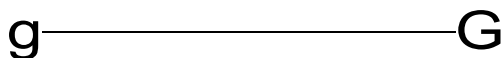
Що безумовно зберігалось, так це геополітичний символізм у вигляді Римської імперії. Вона, звичайно, вже не існувала ні де-юре, ні де-факто. Але цей фантом у свідомості германців продовжував нести функції тисячолітнього гаранта стабільності світобудови. До його заперечення європейське суспільство тільки готувалося. І підготовка якраз і припала на всю епоху правління династії Меровінгів.

Зрештою справедливо бачити дві тенденції суспільно-політичної та філософської (релігійної) думки, які розвивалися на зорі раннього Середньовіччя паралельно, в діалектичному протиріччі. Одна з них намацувала ідеологічну концепцію майбутньої європейської цивілізації, заперечуючи Античність чи не зовсім (св.Бенедикт Нурсійський, Григорій Великий). Інша намагалася продовжити життя античної спадщини, адаптувавши його до християнської ідеї і забезпечивши тим самим культурну спадкоємність між епохами (блаж. Августин, Боецій, Ісидор Севільський). Одна з них йшла шляхом граничної схематизації і спрощення культурного коду для того, щоб донести його до свідомості мільйонів неписьменних варварів, які волею долі являли витоки генотипу майбутньої Європи. Інша зберігала традиції античної освіти і глибину античної думки, інтуїтивно усвідомлюючи, що це буде затребувано коли-небудь, може бути, і дуже нескоро. В результаті, за точним і образним виразом В.І. Уколової, був створений «стислий конспект» античної культури, який зберігав цілком очевидні можливості для майбутньої розшифровки, розуміння і, можливо, навіть розвитку. Оформлена подібним чином, спадщина інтелектуальної античної культури пройшла кілька станів. Спочатку цю спадщину зберігають представники старої римської аристократії. Потім вони зливаються з елітою церковного світу і, нарешті, фактично передають цю спадщину на зберігання в церковні установи, в першу чергу – монастирі. Тут, в тьмяно освітлених скрипторіях, духовна скарбниця античної цивілізації буде перебувати в дрімоті і відносній безпеці без малого 1000 років. І тільки зоря Відродження захоплено відкриє цю комору, здивувавшись і захопившись її багатством, блиском і глибиною думки.

В епоху Каролінгів новий світ західного Середньовіччя нарешті обзаводиться власною ідеєю – цей світ доріс до теоретичного обґрунтування власного буття. Причому ідея ця носила скоріше ідеологічний, ніж політичний характер. Це була концепція «Священної Римської імперії», яка прийшла на зміну безплідним спробам реставрації, в тому чи іншому вигляді, імперії Римської. Ідеал Карла Великого – це ідеал творчої переробки, а по суті вже інший, відмінний від ідеалів Теодоріха Великого, який мріяв тільки про відновлення Римської імперії. Ідеал Карла – це теократична монархія, увінчаний франкським государем Град Божий на землі. Римська імперія, незважаючи на язичницьку сутність, протягом декількох століть після свого зникнення продовжувала лякати європейську еліту своєю відсутністю, яка означала б утворення гігантського вакууму в світоустрою. Звідси перенесення, або постійне продовження цього феномена, що гарантує спокій. Ілюзія континуїтету Римської імперії забезпечувалася доктриною *translatio imperii* – перенесення імператорської влади спочатку в Кон-

стантинополь, а потім знову на Захід, до Карла Великого. І хоча скепсис щодо спадкоємності висловлювався вже у VIII ст. (Павло Диякон), проте остаточне усвідомлення цього прийшло тільки наприкінці епохи раннього Середньовіччя. У «Хроніці» Еккехарда (кінець XI – початок XII ст.) правління Карла Великого розглядалося як початок нової історичної ери – правління германських імператорів. Актуальність і дивовижна своєчасність ідеї «Священної Римської імперії» полягала в тому, що свідомість правителів Європи намагалась примирити реальність нового світу – середньовічної Європи, з традицією, повний розрив з якою вже стався *de facto*, не міг бути узаконений, оскільки він не міг бути зрозумілий і прийнятий. У підсумку теоретичне (ідеологічне) підґрунтя нового світоустрою отримало конформістське визначення – «Священна Римська імперія». Воно і було прийнято Карлом і його епохою, можливо навіть, з подихом полегшення.

Європа покинула епоху раннього Середньовіччя, знайшовши риси, цілком впізнавані сьогодні. Накопичений нею потенціал зростання дозволив вступити в якісно нову цивілізаційну стадію високого Середньовіччя і одночасно з Хрестовими походами здійснити першу вилазку за межі свого, географічного простору, який став вже доволі тісним,

Джерела

Ammiani Marcellini. Rerum gestarum libri qui supersunt [Амміан Марцеллін. Римська історія]

Annalista Saxo. Chronicon a.741 – 1139 [Саксон Анналіст. Хроніка 741 – 1139]

Arnoldi Abbatis Lubecensis. Chronica Slavorum [Арнольд Любекський. Слов'янська хроніка]

Ausgewaehlte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters [Вибрані джерела з історії Німеччини середніх віків]

Bede Venerabilis. Historia ecclesiastica gentis Anglorum [Бéда Високоповажний. Церковна історія народу англів]

Bruno Saxonicus. Saxonicum Bellum [Бруно. Про саксонську війну]

Chronicarum quae dicuntur Fredegarii. [Хроніки Фредегара]

Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio [Костянтин Багрянородний. Про управління імперією]

Einhard. Vita Caroli [Ейнхард. Життя Карла Великого].

Gildas Sapiens. De excidio Britonum [Гільда Премудрий. Про загибель Британії]

Gregorius Turonensis. Historia Francorum [Григорій Турський. Історія франків]

Helmoldi Presbyteri Bozoviensis. Chronica Slavorum [Гельмгольд з Боссау. Слов'янська хроніка]

Jordan. Getica. De origine actibusque Getarum [Йордан. Гетика. Про походження та діяння гетів]

Leonos Diakonos. Historia [Лев Діакон. Історія]

Liutprando episcopi Cremonensis. Antapodosis. Historia Ottonis. Relatio de legatione Contantinopolitana [Ліутпранд Кремонський. Антаподосис. Книга про Оттона. Відчит про посольство до Константинополю]

Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum [Адам Бременський. Діяння архієпископів Гамбургської церкви]

Mauricius. Strategikon [Маєрікій. Стратегікон]

[Німецькі анали та хроніки] *Annales Quedlinburgenses; Annales Altahenses; Annales Augustani; Annales Hildesheimenses* [Кведлінбургські анали; Альтхаймські анали; Аугсбургські анали; Хільдесхаймські анали]

Paulus Orosius. Historiae adversum Paganos. Libri VI–VII [Павло Орозій. Історія проти язичників]

Procopius Caesarensis. De Bellis (De Bello Gothico; De Bello Vandalico). [Прокопій Кесарійський. Про війни (Війна із готами; Війна із вандалами)]

Procopius Caesarensis. Historia Arcana [Прокопій Кесарійський. Таємна історія]

Robert de Clari. La conquete de Constantinople [Робер де Кларі. Завоювання Константинополя]

Thietmari episcopi Merseburgensis. Chronicon [Тіммар Мерзебургський. Хроніка]

Література

- Bewegte Zeiten. Archäologie in Deutschland. Berlin, 2018
- Bloch M. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Cahier des Annales, 3. Librairie Armand Colin, Paris, 2-e édition, 1952
- Brook Chr. The Saxon and Norman kings 450-1154 гг. London, 1963
- Burckhardt T. Sacred Art in East and West. London, Perennial Books, 1967
- Cardini F. Alle radici della cavalleria medievale. La nuova Italia, Roma, 1982
- Claude D. Geschichte der Westgoten. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1970
- Contamine Ph. La guerre au Moyen Bge. Presses Universitaires de France, Paris, 1980
- Delbrück H. Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. 4 Bände. Berlin 1900–1920 (Bd. 3: Das Mittelalter, 1907).
- Douglas D.C. William the Conqueror: The Norman Impact Upon England. University of California Press, 1964
- Duby G. Le Moyen Âge. De Hugues Capet a Jeanne d'Arc (987–1460). Editions Hachette, Paris, 1987
- Dumézil B. La reine Brunehaut. Arthème Fayard, Paris, 2008
- Eger O. Weltgeschichte, Bd.2 Mittelalter. Bielefeld und Leipzig 1887–1881
- Flori J. L'ideologie du Glaive. Prehistoire de la chevalerie. Librairie Droz, Genève, 1983
- Flori J. Aliénor d'Aquitaine. La Reine insoumise. Payot & Rivages, Paris, 2004
- Halphen L. Les Barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle, 2e édition, revue et augmentée. Paris, Alcan, 1930.
- Jewett S.O. The story of the Normans: told chiefly in relation to their conquest of England. New York, 1895
- Jones G. A History of the Vikings. Oxford; New York: Oxford University Press, 1984
- Koenigsberger H.G. Medieval Europe. 400–1500. London, New York, 1987
- Lebecq St. Les origins franques. V^e – XIe siècle. Editions du Seuil, Paris, 1990
- Le Goff J. La civilisation de l'Occident médiéval. Paris, ARTHAUD. 1977
- Le Goff J. Le Moyen Âge et l'argent: essai d'anthropologie historique. Perrin, Paris, 2010
- Lot F. Les derniers Carolingiens. Paris, 1891 (E. Bouillon, 1975)
- Merowingerzeit. Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. Bis 8. Jahrhunderts. Berlin, 2007
- Meyendorf J. Imperial unity and Christian divisions. The Church 450–680 A.D. St. Vladimir's Seminary Press. Crestwood, New York, 1989
- Pirenne H. Mohammed and Charlemagne. New York: W. W. Norton, 1939
- Pognon E. La vie quotidienne en l'An Mille. Hachette, Paris, 1981
- Rapp. F. Le Saint-Empire romain germanique, d'Otton le Grand a Charles Quint, Paris, Éditions du Seuil, 2003
- Roux S. Paris au Moyen Âge. Hachette Littératures, Paris, 2003
- Roy J.-H., Deviosse J. Bataille de Poitiers (octobre 733). Callimard, Paris, 1966
- Runciman S. The Eastern Schism. Cambridge University Press, 1966

- Runciman S. The Byzantine Theocracy. Cambridge University Press, 1977
- Sherrard P. The Greek East and the Latin West: A Study in the Christian Tradition. Oxford: Oxford University Press, 1959
- Strinnholm A. Svenska Folkets Historia Fran Aldsta Till Narwarande Tider. Stockholm, 2022
- Tessier G. Le baptême de Clovis (25 décembre 496?). Gallimard, Paris, 1964
- Wikinger und Slawen. Zur Frühgeschichte der Ostseevölker. Akademie-Verlag. Berlin, 1982

Зміст

ВСТУП	3
ЛЕКЦІЯ 1	
Велике переселення народів і падіння Західної Римської імперії.....	8
ЛЕКЦІЯ 2	
Барварські королівства на території Західної Римської імперії.....	15
2.1. Остготи и королівство остготов (V–VI вв.)	15
2.2. Вестготи і королівство вестготів (V–VIII ст.).....	20
2.3. Бургунди і королівство бургундів (V–VI ст.)	27
2.4. Лангобарди і королівство лангобардів (VI–VIII ст.).....	28
2.5. Вандали і королівство вандалів (V–VI ст.).....	29
ЛЕКЦІЯ 3	
Правління династії Меровінгів (ранній період V–VI ст.).....	32
ЛЕКЦІЯ 4	
Правління династії Меровінгів (пізній період, VII – середина VIII ст.)	45
ЛЕКЦІЯ 5	
Франкське королівство в епоху Меровінгів (соціально-економічні та культурні аспекти)	51
ЛЕКЦІЯ 6	
Правління династії Каролінгів (створення імперії Карла Великого)	60
ЛЕКЦІЯ 7	
Розпад Каролінгської імперії і народження сучасної Європи.....	68
ЛЕКЦІЯ 8	
Останні Каролінги і затвердження династії Робертинів-Капетингів.....	74
ЛЕКЦІЯ 9	
Західноєвропейське суспільство в епоху Каролінгів (соціально-економічні та культурні аспекти)	80
ЛЕКЦІЯ 10	
Германська експансія в Британію та утворення англосаксонських королівств (V–VII ст.)	97
ЛЕКЦІЯ 11	
Англосаксонські королівства у VIII–X століттях	102

ЛЕКЦІЯ 12	
Соціально-економічна історія англосаксонських королівств у ранньому Середньовіччі (V–X ст.)	105
ЛЕКЦІЯ 13	
Норманське завоювання та його вплив на історію середньовічної Англії	110
ЛЕКЦІЯ 14	
Династичні передумови та історичні наслідки норманського завоювання Англії	116
ЛЕКЦІЯ 15	
Утворення Германської держави	118
ЛЕКЦІЯ 16	
Німеччина і Священна Римська імперія	125
ЛЕКЦІЯ 17	
Франція в XI столітті	131
ЛЕКЦІЯ 18	
Людина, культура, суспільство в Західній Європі на рубежі 1000-річчя	134
ЛЕКЦІЯ 19	
Візантія в V – першій пол. VII ст.	145
ЛЕКЦІЯ 20	
Візантія у другій половині VII ст. – XI ст.	157
ЛЕКЦІЯ 21	
Іконоборчий рух	165
ЛЕКЦІЯ 22	
Візантія: суспільство, культура, побут	168
ЛЕКЦІЯ 23	
Поширення християнства в Західній Європі в V–VIII ст.	179
23.1. Особливості християнізації на англійських островах	182
23.2. Християнство в королівстві вестготів	183
23.3. Загальні риси ранньої християнізації Західної Європи	183
ЛЕКЦІЯ 24	
Церква в IX–XI ст.	
Розкол християнської церкви на східну і західну	190
Розкол 1054 г.	192
ЛЕКЦІЯ 25	
Вікінги	199
Хронологія набігів	201

ЛЕКЦІЯ 26

Сицилійське королівство вікінгів	204
--	-----

ЛЕКЦІЯ 27

Скандинавія в ранньому Середньовіччі	207
--	-----

Західноєвропейська цивілізація епохи раннього Середньовіччя

(замість заключення)	210
----------------------------	-----

Джерела	213
---------------	-----

Література	214
------------------	-----

Ігор Вікторович БРУЯКО

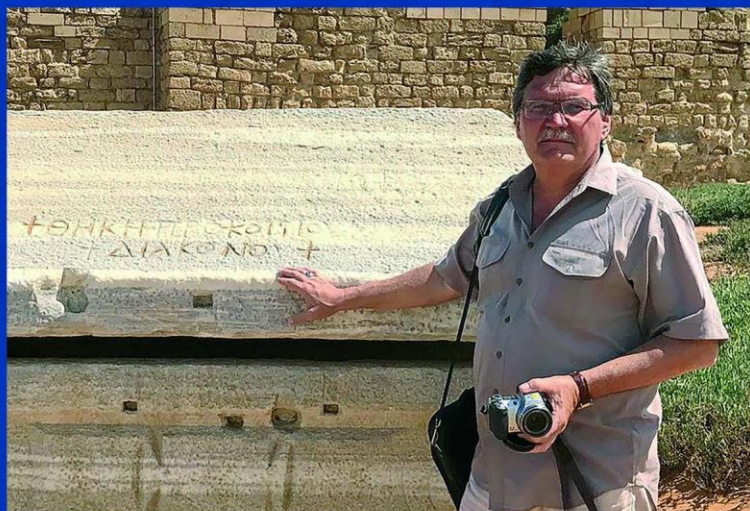
Європа у ранньому Средньовіччі

Курс лекцій

Технічний редактор С.П. Малигіна

Підписано до друку 27.11.2025 р.
Формат 70х100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. л. 13,75. Наклад 100 прим. Зам. 461.

ТОВ РВА «Ірбіс».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої
справи ДК № 5198 від 05.09.2016 р.
68600, м. Ізмаїл, вул. Паркова, 73.
Тел. 04841-63-915. E-mail: maligina@ukr.net

Бруяко Ігор Вікторович

доктор історичних наук, доцент

Книга містить курс лекцій з історії європейського раннього середньовіччя який автор протягом 15 років викладав на історико-філологічному факультеті Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

